

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Φεβρουάριος 2000 • τεύχος 73 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2000
τεύχος 73 • δρχ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ.

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48

ή

μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. & fax: 6470079
Έκτύπωση: Αφοί Χρυσοχοῦ
Στυμφαλίας 8,
Περιστερί, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Σταῦρος Λιβαδάς, Δίχως ταυτότητα πιά.....	5
Μίκα Κωβαίου, Νεοναζί πλαιύ μπόυ.....	8
Έλσα Λιαροπούλου, Σχολική Βιβλιοθήκη.. μιά περιπέτεια.....	11

Βασίλης Ζουναλῆς, Οί βλαβερές συνέπειες τῆς ἥττας.....	16
Σπύρος Τζόκας, Τό μουσείο τῆς Ευρώπης,.....	19
Γιώργος Σταθάκης, Εἶναι κρύος ὁ χειμώνας στῆς Πρέσπες.....	25
Δημήτριος Παντεχνῆς, Ὁ κυρ-Ζῆσης οὔτε «βλάκας εἶναι» οὔτε «ἐπικίνδυνος».....	32
Άγγελος Έλεφάντης, Προσλήψεις τοῦ ἐμφύλιου πολέμου μετά τόν Έμφύλιο 1946-1949.....	35
Άνέστης Αἰῶς, Γιά τό 3ο Διαβαλκανικό Φεστιβάλ Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν Θεάτρου.....	41
Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, Γιάννη Πάνου, «Ιστορία τῶν Μεταμορφώσεων».....	43

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Παντελῆς Μπουκάλας, «Σάν τό ἀγρίμι ἔζησα τή ζωή μου», γιά τά ποιήματα τοῦ Θανάση Κωσταδάρα.....	47
Σταῦρος Κωνσταντακόπουλος, Ζοζέφ Ντέ Μαίιστρ, «Κατά τῆς Γαλλικῆς Έπαναστάσεως».....	51
Άγγελική Κωνσταντακοπούλου, Dimitri Obolensky, «Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες».....	54
Άγγελος Έλεφάντης, Νάσου Βαγενᾶ, «Σημειώσεις ἀπό τό τέλος τοῦ αἰώνα».....	60
Κώστας Βούλγαρης, Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις.....	63

Έξώφυλλο: Λιουμπόβ Πόποβα, Καθιστό γυναικεῖο μοντέλο,
1913, ἀπό τή συλλογή Κωστάκη.

Ἡ νέα διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ εἶναι: Ζωναρά 10, τ.τ. 114 72
(προέκταση τῆς ὁδοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς, κοντά στή λεωφόρο
Ἀλεξάνδρας). Τηλέφωνο 6470.079. Ὁ Τραπεζικός λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης, Έθνική Τράπεζα, ὑποκ. 132, ἀριθ. λογ.
401740-48. Σ' αὐτό τόν λογαριασμό ἤ μέ ταχυδρομική έπιτα-
γή μπορεῖτε νά ἀνανεώνετε τή συνδρομή σας. Ἐπί τῆ εὐκαιρία:
πάνω ἀπό 200 συνδρομητές, πού ἡ συνδρομή τους ἔχει λήξει,
καλό, ἐπεῖγον καί ἀναγκαῖο θά εἶναι τώρα νά μᾶς θυμηθοῦν.

Δίχως ταυτότητα πιά...

Ἡ πρόσφατη συμμετοχή εκπροσώπων τοῦ «κόμματος τῆς Ἐλευθερίας» τοῦ κ. Χάιντερ στήν κυβέρνηση τῆς Αὐστρίας ἀποτελεῖ γεγονός πού ἡ σημασία καί οἱ συνέπειές του ὑπερβαίνουν τά αὐστριακά σύνορα. Εἶναι ἡ πρώτη φορά μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πού ἀκροδεξιοί παίρνουν 27% τῶν ψήφων τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς χώρας μέλους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης καί ἀναλαμβάνουν παράλληλα καί κυβερνητικές εὐθύνες. Εἶναι ἐπίσης ἡ πρώτη φορά μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο πού ξαναγίνεται πολιτική πραγματικότητα ὅ,τι θεωροῦσε ὡς πρῖν ἀπό λίγα χρόνια ὀλόκληρη ἡ δημοκρατική Εὐρώπη ὡς ἐσαεὶ ἐξοβελιστέον καί ἀνεπίστρεπτο πολιτικό παρελθόν.

Γιά νά ἐξηγούμαστε (καί νά μὴν... παρεξηγούμαστε) ἀπό πλευρᾶς τυπικοῦ διεθνoῦς δικαίου τό γεγονός ἐξακολουθεῖ ν' ἀποτελεῖ ἐσωτερική ὑπόθεση ἑνός κυρίαρχου κράτους καί ὅσο δέν θίγει τούς ὅρους καί τούς στόχους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης δέν δικαιολογεῖται ἡ καθ' οἰονδήποτε τρόπο ἐπέμβαση Εὐρωπαίων ἢ ἄλλων σέ βάρος τῆς Αὐστρίας.

Ἐπειδή, ὅμως, αὐτή ἡ ἐξέλιξη θίγει (περισσότερο συμβολικά καί λιγότερο πρακτικά σήμερα – μέ ἀντιστρόφως ἀνάλογες, δυστυχῶς, στό μέλλον προοπτικές) βασικές ἰδεολογικές καί πολιτισμικές ἀρχές, ἀπό τίς ὁποῖες συνέχονται οἱ λαοί τῆς ἐνωμένης Εὐρώπης, ὅχι μόνο νομιμοποιεῖται ἀλλά καί ἐπιβάλλεται ἡ δημόσια ἔκφραση τῆς ἀνησυχίας καί ἡ καταδίκη τοῦ γεγονότος ἀπό θεσμικά ὄργανα, ὅπως τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Αὐτά, ἔστω κι ἐν ἐπιγνώσει τοῦ γεγονότος ὅτι συγχυριακοί, κυρίως, λόγοι – μιᾶ εὐκαιρία τῆς εὐρωπαϊκῆς Κεντροαριστερᾶς νά «στριμώξει» τήν εὐρωπαϊκή Δεξιά – ἐπέβαλαν τό ψήφισμα.

Πέραν, ὅμως, τῶν λόγων ἀρχῶν ἢ τῶν... ἀρχῶν τοῦ πολιτικοῦ τακτικισμοῦ πού δικαιολογοῦν τίς δηλώσεις ἡγετῶν κρατῶν, τά ψηφίσματα διεθνῶν ὀργανισμῶν καί τίς ὅποιες λαϊκές κινητοποιήσεις, τό θέμα εἶναι κυρίως τί προαναγγέλλει καί τί συνεπάγεται γιά τήν πολιτική προοπτική τῆς Εὐρώπης τό γεγονός καί ὡς ἐκ τούτου δημιουργεῖ καί δικαιολογεῖ ἀνησυχίες.

Ἀκροδεξιοί λαϊκιστές ἢ λαϊκίζοντες νεοφασίστες; Ὅποιοι κι ἂν εἶναι ὁ ἀκριβής χαρακτηρισμός τοῦ κ. Χάιντερ καί τοῦ κόμματός του, λίγο ἐνδιαφέρει.

Ὁ λόγος τους εἶναι ἐπαρκῶς λαϊκιστικός, ὥστε νά ἔχει διεισδυτικότητα καί ἀπήχηση σέ εὐρέα κοινωνικά (καί λαϊκά) στρώματα, ὅταν μεταχειρίζεται καί διαχειρίζεται τό συναίσθημα, τίς φοβίες, τή μοιρολατρία, τίς δεισιδαι-

μονίες, τό συντηρητισμό τῶν ἀνθρώπων, καί ἐπικεντρώνεται σέ προβλήματα ὅπως ἡ διαφθορά τῶν κομμάτων καί τῶν πολιτικῶν ἢ οἱ ἀδικίες τοῦ κράτους ἀπέναντι στόν «ἀπλό πολίτη». Ὁ λόγος τους ὅμως μοιάζει μ' αὐτόν τοῦ νεοναζισμοῦ καί νεοφασισμοῦ ὅταν ἀκρογωνιαῖοι λίθοι του εἶναι ἡ ξενοφοβία, ὁ ἐθνικισμός (πρῶτα ἡ Αὐστρία, εἶναι τό βασικό τους σύνθημα), ὁ κοινωνικός ἀποκλεισμός μειονοτικῶν καί περιθωριακῶν ομάδων, ἡ ἀπέχθεια ἐναντίον τῶν διανοουμένων καί μιά ἔντονη κριτική στήν κοινοβουλευτική δημοκρατία καί τούς θεσμούς της πού δέν μποροῦν νά διαχειριστοῦν τά σύγχρονα προβλήματα καί νά προστατεύσουν τόν πολίτη ἀπό τήν κοινωνική ἀδικία.

Εἶναι ἀλήθεια πώς ἡ «αὐστριακή ἰδιαιτερότητα» ἀποτελέσει γόνιμο ἔδαφος γιά τήν ἀνθηση τοῦ φαινομένου. Στήν πρόσφατη ἱστορία τους οἱ Αὐστριακοί ὄχι μόνο ἀνέχθησαν τόν —αὐστριακῆς καταγωγῆς— Χίτλερ, ἀλλά συντάχθηκαν στήν πλειοψηφία τους μέ τό ναζισμό. Ὁ χιτλερικός στρατός ἀριθμοῦσε ἕνα ἑκατομμύριο Αὐστριακούς. Ὡστόσο, «ἔπεισαν» τούς ἑαυτούς τους καί στή συνέχεια «ἐπέβαλαν» καί στή διεθνή κοινότητα ν' ἀποδεχθεῖ ἕνα «ἱστορικό ψέμα», πώς ὄχι μόνο δέν συνέδραμαν ἀλλά ὑπῆρξαν τά πρῶτα θύματα τοῦ Χίτλερ στήν Εὐρώπη. Πρόσφατα οἱ Αὐστριακοί ὄχι μόνο ἀδιαφόρησαν ὅταν ἀποκαλύφθηκε τό ναζιστικό παρελθόν τοῦ προέδρου τους Κούρτ Βαλντχάιμ, ἀλλά ἀντέδρασαν στή διεθνή κατακραυγή μέ τήν ἀνάπτυξη ξενοφобων καί ἀντισημιτικῶν φαινομένων.

Ἡ ἱστορία τῆς Αὐστρίας εἶναι μιά ἱστορία ἑνός λαοῦ πού βρῖσκει στόν ἐθνικισμό τήν ἀπάντηση στήν ἔλλειψη μιᾶς «ἐθνικῆς ταυτότητας», πού δέν μπόρεσε ν' ἀναπτύξει παλιότερα στό πλαίσιο τῆς πολυεθνικῆς Αὐστροουγγαρίας καί σήμερα στό πλαίσιο μιᾶς πολυεθνικῆς, λόγω τῆς μετανάστευσης, χώρας, πού «κολυμπάει» στά «θολά νερά» μιᾶς ἐπίσης πολυεθνικῆς Εὐρώπης.

Αὐτή ἡ «ἀγωνία» γιά τόν ἐθνικό αὐτοπροσδιορισμό, πού δέν πραγματοποιεῖται καί χάνεται, θρέφει τήν ξενοφοβία καί τό ρατσισμό καί ἀναζητᾶ διέξοδο στήν ἐθνικιστική φαντασίωση....

Σήμερα ὅμως εἶναι ἡ ἔλλειψη «ἐθνικῆς ταυτότητας» πού χαρακτηρίζει καί τήν πορεία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως καί ἀπό αὐτή τήν ἄποψη ἡ αὐστριακή περίπτωση παύει ν' ἀποτελεῖ ἐθνική ἰδιαιτερότητα. Ἀποτελεῖ ἰδιαιτερότητα ὀλόκληρης τῆς Εὐρώπης, πού βρῖσκεται μπροστά σέ ἀνάλογα προβλήματα καί καταστάσεις.

Ἡ ἄνευ ἱστορικοῦ προηγούμενου ἐπιχειρούμενη μονοδιάστατη εὐρωπαϊκή ἐνοποίηση μέ τή μορφή τῆς οικονομικῆς ἐνοποίησης, μέ μόνη οὐσιαστική θεσμική πράξη τό κοινό νόμισμα, ὁ συνακόλουθος περιορισμός τῆς ἐθνικῆς κυ-

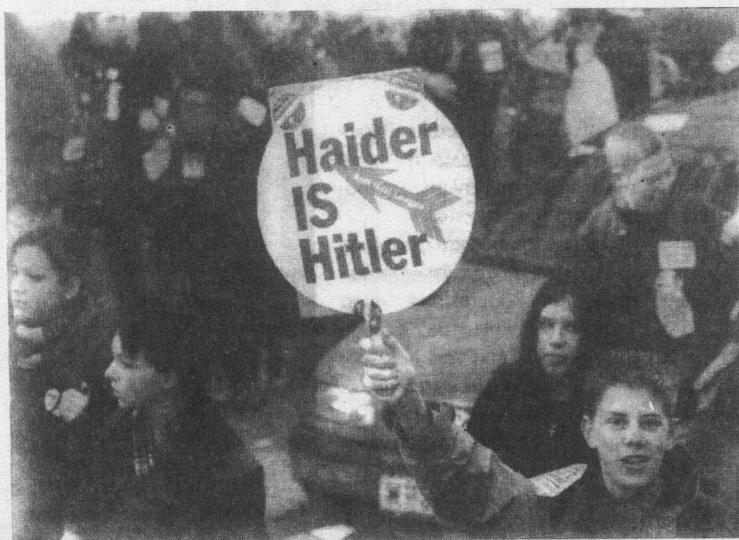

ριαρχίας κάθε κράτους, χωρίς τήν παράλληλη ανάπτυξη οὐσιαστικῶν μέτρων κοινωνικῆς συνοχῆς καί μιᾶς εὐρωπαϊκῆς συνείδησης, αὐτή λοιπόν ἡ ἔλλειψη μιᾶς «εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας» χαρακτηρίζει τή σημερινή πορεία τῆς Εὐρώπης.

Ὅταν ὅμως τά προβλήματα εἶναι παρόμοια καί ὡς ἀπάντηση προσφέρεται τό κενό, τότε ὁ λόγος τῶν διαφόρων Χάιντερ καί Λεπέν εἶναι φυσικό νά βρίσκει ἀπήχηση καί μ' αὐτή τήν ἔννοια οἱ ἀνησυχίες ἀπό τίς ἐξελίξεις στήν Αὐστρία εἶναι βάσιμες.

Δικαιολογημένοι λοιπόν εἶναι οἱ προβληματισμοί, οἱ κινητοποιήσεις ὅσων δημοκρατικῶν ἀνθρώπων καί κομμάτων καί εἰδικότερα τῶν κομμάτων τῆς Ἀριστερᾶς στήν Εὐρώπη καί τή χώρα μας. Μπορεῖ ὁ νεοφασισμός νά βρίσκει πρόσφορο ἔδαφος ἐπειδή εἶναι ἡ ἀδυναμία τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀριστερᾶς ν' ἀρθρώσει ἕναν πειστικό ἐνοποιητικό ἐναλλακτικό λόγο πού τό ἐπιτρέπει, ὡστόσο ἡ σχεδόν ὁμόθυμη καταδίκη τῶν ἐξελίξεων στήν Αὐστρία ἀπό τίς εὐρωπαϊκές καί ἑλληνικές πολιτικές δυνάμεις δείχνει πῶς ὁ ἀγώνας γιά τή δημοκρατία στήν Εὐρώπη δέν ἔχει (ἀκόμη) χαθεῖ. Λέμε σχεδόν ὁμόθυμη καταδίκη, γιατί τό ΚΚΕ πεισματικά σιώπησε. Μήπως γιά λόγους ἀρχῆς — γιατί σέβεται τήν ἀρχή τῆς μή ἐπεμβάσεως στά ἐσωτερικά μιᾶς κυρίαρχης χώρας; Δέν νομίζουμε: δέν ἀποτελεῖ μακρινό παρελθόν ἡ περίπτωση τῆς Τσεχοσλοβακίας καί τοῦ Ἀφγανιστάν, ὅπου δέν ἔπραξε ἀναλόγως... Προτίμησε νά δείξει ἀνοχή στόν Χάιντερ ἀντί νά διακινδυνεύσει ταύτιση μέ τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση καί τούς Ἀμερικανούς, πού εἶναι ἡ πηγὴ κάθε κακοῦ (καί ὄλων). Ἄκρα τοῦ τάφου σιωπή λοιπόν...

Σταῦρος Λιβαδάς

Νεοναζί πλαίϊ μπόυ

Στίς παραμονές τῶν τελευταίων ἑορταστικῶν ἡμερῶν, ἐκεῖ κοντά στά Χριστούγεννα, στό τέλος τοῦ χρόνου καί, γιά πολλούς, στό τέλος τῆς χιλιετίας, μέσα στό ἑορταστικό κλίμα καί τόν ἀστραφτερό διάκοσμο, στήν Ἀθήνα τοῦ ψηλότερου ἠλεκτρικοῦ δένδρου τῆς Εὐρώπης καί τῶν πυροτεχνημάτων, ἐκτυλίσσονταν ἐπίμονα, καθημερινά, σκηνές καί καταστάσεις πού κανένα τηλεοπτικό κανάλι δέν καταδέχθηκε νά παρουσιάσει. Μερικές φορές πρῶί, συχνότερα τό ἀπόγευμα, στήν κεντρική πλατεία τοῦ Πειραιᾶ, ἐκεῖ κάπου στή λεωφόρο Λαμπράκη καί στήν Ἡρώων Πολυτεχνείου (τρομάρα μας), συγκεντρῶνονταν ἐντυπωσιακές παραστρατιωτικές δυνάμεις. Ἐπρόκειτο γιά δεκάδες ἀστυνομικά λεωφορεῖα, κλουῖβες στήν καθημερινή διάλεκτο, καί γιά ἑκατοντάδες πάνοπλους παραστρατιωτικούς. Τό λέω ἔτσι γιατί σέ τίποτα δέν θύμιζαν τά στρατεύματα αὐτά ἀστυνομικές δυνάμεις. Ντυμένα μέ ὅ,τι παραδάλό μπορεῖ κανεῖς νά φανταστεῖ, μέ στολές παραλλαγῆς ἀπό ἐκεῖνες πού ἔχουν ὑπόψη τους τήν ἀπόκρυψη στή ζούγκλα τοῦ Ἀμαζονίου, μέ ἀσημοστόλιστες θῆκες περιστρώφων, μέ χαιμαλιά κάθε εἴδους καί αὐτοσχεδιασμούς στά πέτσινα τῶν στολῶν τους, μέ ποικιλία γκλόμπ, ὡς καί τατουάζ διέκρινα. Τό χαρακτηριστικό ὄλων αὐτῶν ἦταν ἡ μαγκιά, ἔκλειναν τήν κυκλοφορία, ἀδιαφοροῦσαν γιά τούς γύρω, διέσχίζαν ὅπως ἤθελαν, ἐποχοῦμενοι ἢ πεζοί, δρόμους καί πεζοδρόμια, ἐκτοπίζοντας πρὸς κάθε κατεύθυνση ὅποιον ἔβρισκαν μπροστά τους. Ξαφνικά, ὄλο αὐτό τό ἐκστρατευτικό σῶμα ἐπιβιβαζόταν στό κάθε εἶδους ὀχήματα πού τό περίμεναν καί ἐξαφανίζόταν πρὸς ἄγνωστους προορισμούς. Τό κέντρο τοῦ Πειραιᾶ ἀνέπνεε, ἂν καί ὄλα προῖδέαζαν ὅτι κάπου ἄλλοῦ αὐτή ἡ ἐκστρατεία θά ἔκοβε τίς ἀνάσες τῶν ἀνθρώπων.

Λίγες μέρες μετά συνάντησα τυχαῖα τό ἐκστρατευτικό αὐτό σῶμα σέ δράση. Ὁμολογῶ ὅτι ἐντυπωσιάστηκα. Βρισκόμουν μέσα σέ λεωφορεῖο πού κατέβαινε ἀπό τήν Ἀθήνα στόν Πειραιά καί στήν Καλλιθέα, στό περίξ τῆς πλατείας Δαβάκη, εἶδα τό μπλόκο σέ πλήρη ἀνάπτυξη. Παντοῦ οἱ παραστρατιωτικές μονάδες, πάνοπλες, ὡς καί κάτι σάν τουφέκια εἶχαν (γιά τούς ἐλεύθερους σκοπευτές τοῦ ἐχθροῦ ἄραγε;), νά κυκλώνουν κάθε ἀνθρώπινη παρουσία καί δραστηριότητα. Ἄν καί δέν εἶχαν σκυλιά μαζί τους, ἡ ὄσφρηση πού οἱ ἴδιοι διέθεταν ἐντυπωσίαζε. Σαρῶνοντας καφενεῖα, μαγαζιά καί πεζοδρόμια, ρίχνονταν ξαφνικά σέ κάποιον δυστυχῆ, οὔρλιαζαν τό σύνθημα «χαρτιά» καί, χωρίς νά περιμένουν ἀπόκριση ἢ ἀντίδραση, τόν ἔσπρωχναν μαζί τους φωνάζοντας διάφορα ἀντιφατικά καί ἀκατανόητα: τό σακάκι, βγάλε τό

σακάκι, οὐρλιαζε ὁ ἕνας! Τσακίσου π..., τσακίσου μαλ..., ὁ ἄλλος! Τά χέρια στό κεφάλι, ὁ τρίτος! Τά χέρια νά τά βλέπω, ὁ τέταρτος! Καί δῶσ' του σπρωξίδι, καί δῶσ' του βρισίδι, καί δῶσ' του επίδειξη ὄπλων, πυρομαχικῶν, σίδερων καί χαϊμαλιῶν... Ἀλίμονο δέ σέ ὅποιον ἀντιδροῦσε, ἀλίμονο σέ ὅποιον ἔδαζε τό χέρι στήν τσέπη, ἴσως γιά νά βγάλει τά χαρτιά πού τοῦ ζητοῦσαν! Ἐδῶ τό πράγμα γινόταν κατάσταση ἔκτακτης ἀνάγκης. Πλήθος παραστρατιωτικοί λεβέντες ἔπεφταν πάνω στόν δυστυχῆ, μπουιές, κλοτσιές καί τελικά τόν ξάπλωναν στό πεζοδρόμιο ἢ τόν κολλοῦσαν σέ κάποιο αὐτοκίνητο. Τόν ἔψαχναν, τόν «συγύριζαν», σέ μερικούς εἶδα νά φοροῦν κάτι παράξενες χειροπέδες.

Ἀπό τό παράθυρο τοῦ λεωφορείου ἔμοιαζαν μέ ἀπίστευτο ἐφιάλτη ὄλ' αὐτά. Στή διασταύρωση ἢ κίνηση εἶχε πρακτικά σταματήσει καί στά αὐτοκίνητα πού περνοῦσαν λίγα λίγα γινόταν ἕνας πρόχειρος ἔλεγχος, ἕνα «φαίης κοντρόλ» πού λένε στά νυκτερινά κέντρα. Ἦρθε, ὅμως, καί ἡ σειρά τοῦ λεωφορείου μας. Ὁχημα ἀρθρωτό, τῶν 160 ἐπιβατῶν, γεμάτο μέ ἀνθρώπους, ἄρα μέ ὑπόπτους, κατά τούς ἡγέτες τῆς δημόσιας δύναμης. Ἐκεῖ ὁμολογῶ ὅτι τρόμαξα. Οἱ παραστρατιωτικοί ἔφθασαν σέ κάθε πόρτα καί ἄρχισαν νά τήν κτυποῦν φωνάζοντας διάφορα ἀκατανόητα στόν ὁδηγό: ἄνοιξε τήν μπρός καί τή μεσαία, ἔλεγε ὁ ἕνας! Ἄνοιξε τήν μπρός καί τήν πίσω, φώναζαν ἄλλοι! Τόν ὁδηγό τόν θαύμασα. Προφανῶς τά εἶχε ξαναδεῖ αὐτά καί ἔκανε ἐλαφρῶς τόν βλάκα. Ἄνοιγόκλεινε τίς πόρτες κάνοντας τούς ἀπ' ἔξω νά τρέχουν μὴν τυχόν καί ξεφύγει κανένας ἐγκληματίας. Μέ τά πολλά δύο ἀπό αὐτούς μπῆκαν μέσα ἀπό τήν μπρός πόρτα ἐνῶ ἕνας τρίτος κάθησε νά δίνει ὁδηγίες ἢ νά προσέχει τόν ὁδηγό. Τό λαγωνικό μπροστά πρέπει νά ἔφθανε τά δύο μέτρα καί νά ξεπερνοῦσε τά ἑκατόν εἴκοσι κιλά. Διέσχισε τό γεμάτο λεωφορεῖο ποδοπατώντας τούς πάντες καί συνθλίβοντάς τους δεξιά καί ἀριστερά. Κανείς δέν διαμαρτυρήθηκε! Τό λαγωνικό ἔριχνε γρήγορα βλέμματα στούς ἐπιβάτες καί ξαφνικά ἄρπαζε κάποιον ἀπό αὐτούς. «Χαρτιά», οὐρλιαζε καί χωρίς νά περιμένει τήν ἀπάντηση, συνέχιζε, «προχώρα», «ἀπάνω τά χέρια νά τά βλέπω», «πάρ' τον αὐτόν» (αὐτό τό ἔλεγε στόν συνεργό του, πού ὁ δύστυχος δυσκολευόταν νά ἀκολουθήσει μέσα στό πλήθος). Ὁ πρῶτος, γιά νά διευκολύνει προφανῶς τή ροή τῶν πραγμάτων, ἔριχνε καί ἕνα σπρώξιμο στόν ὑποπτο, τίς ἐπιπτώσεις τοῦ ὁποίου δέχονταν ὄλοι οἱ ὑπολοιποὶ ἐπιβάτες.

Μέ τόν τρόπο αὐτό ἀπήχθησαν δέκα ἀπό τούς συνεπιβάτες μας. Κανείς τους δέν ἄνοιξε τό στόμα του, τί νά πεῖ ἐξάλλου. Ἡ κακή προφορά τῶν ἐλληνικῶν θά ἦταν ἡ τελική του καταδίκη ἐνῶ ἡ οποιαδήποτε κίνηση γιά

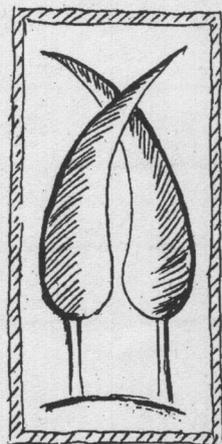

νά βγάλει τὰ αἰτούμενα χαρτιά θά τόν ὀδηγοῦσε μπρούμυτα ἀλυσοδεμένο στό πεζοδρόμιο. Μέ τὰ πολλά, ἡ ἐκκαθαριστική ἐπιχείρηση στό λεωφορεῖο τελείωσε καί δόθηκε ἄδεια νά προχωρήσει. Ὁ ὀδηγός ἐξακολουθοῦσε νά διασκεδάζει ἀνοιγοκλείνοντας ἀκριβῶς ἐκεῖνες τίς πόρτες πού τοῦ φώναζαν νά μὴν πειράξει. Κατάφερε τελικά νά ξεκινήσει ἔχοντας κλείσει μέσα στό λεωφορεῖο τόν Κίνγκ Κόνγκ, τό προαναφερθέν δίμετρο λαγωνικό. Τό τελευταῖο ἄρχισε νά κτυπάει πόρτες καί παράθυρα, μὴν μπορώντας προφανῶς νά συντονίσει τή σκέψη του καί νά ἐκφράσει τό αἶτημά του —νά ἀποβίβαστεῖ— μέ διαφορετικό τρόπο. Δέν ξέρω πῶς μοῦ ἦρθε καί φώναξα: «Ἄνοιξέ του, μωρέ, νά κατέβει νά ξεβρομίσομε!». Πολλοί μέ κοίταξαν ἀόριστα, καί πάλι κανεῖς δέν εἶπε τίποτα. Τό λαγωνικό ἐπιτέλους κατέβηκε καί ἐμεῖς συνεχίσαμε γιά τίς δουλειές μας. Στά πεζοδρόμια εἶχαν μεγαλώσει οἱ ὀμάδες τῶν «ὑπόπτων» πού οἱ παραστρατιωτικοί ἔσπρωχναν, βρίζοντας πάντα, πρὸς τὰ λεωφορεῖα μέ τό ὑποκοριστικό «κλουῦδες».

Οἱ παραπάνω πρακτικές δέν εἶναι ἀποκλειστικότητα τῆς Ἑλλάδας. Παρά τή γραφικότητα τῶν χριστουγεννιάτικων σκηνῶν, δέν εἶμαι σίγουρη ὅτι αὐτές εἶναι σκληρότερες ἀπό τίς ἀνάλογες πού συμβαίνουν καθημερινά στά κράτη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσης. Θυμᾶμαι, λίγους μῆνες πρὶν, τίς σκηνές στό ἀεροδρόμιο τῆς Μασσαλίας, ὅταν ἔφθασε ἓνα ἀεροπλάνο ἀπό ἐπαρχιακὴ πόλη τῆς Ἀλγερίας. Προφανῶς ἡ πτήση ἦταν κανονικὴ καί οἱ ἐπιβάτες νόμιμοι, μιά καί εἶχαν περάσει τούς αὐστηρότατους ἐλέγχους στήν Ἀλγερία. Καί ὅμως τό ἀεροπλάνο ὀδηγήθηκε σέ μιά γωνιά τοῦ ἀεροδρομίου, κυκλώθηκε ἀπό πάνοπλους ἀστυνομικούς καί, μετὰ ἀπό ἔρευνα διαρκείας, περίπου τριάντα ἀπό τούς ἐπιβάτες του ὀδηγήθηκαν σιδηροδέσμοι στά κρατητήρια τοῦ ἀεροδρομίου. Σιδηροδέσμοι μέ μακριές ἀλυσίδες στά χέρια καί στά πόδια, πού ἔδεναν μάλιστα τόν ἓναν κρατούμενο μέ τόν ἄλλο. Ὅλα αὐτά μπροστά στά μάτια ἑκατοντάδων ἀνθρώπων, μπροστά στό μπάρ καί τό ἐστιατόριο τοῦ ἀεροδρομίου, ὅπου ὅλοι ἔτρωγαν καί ἔπιναν χωρίς κανεῖς νά πεῖ ἢ νά σχολιάσει τίποτα. Φυσικὴ τῶν πραγμάτων τάξη. Πρόσφατα, τὰ Χριστούγεννα πάλι, τό Βέλγιο ἐξαπέλυσε διωγμὸ κατὰ τῶν μεταναστῶν ἀπὸ τίς ἀνατολικές χῶρες. Καθὼς οἱ καταδιωκόμενοι ἦταν λευκοί καί δέν ξεχώριζαν μέ τὴν πρώτη, οἱ ἐπιχειρήσεις— σκούπα χρειάστηκε νά μαζεύουν πρακτικὰ τούς πάντες γιά νά προσδιορίσουν ποιὸς εἶναι ποιός. Κανεῖς δέν διαμαρτυρήθηκε.

Μᾶς ἐνοχλεῖ ἡ περίπτωση τῆς Αὐστρίας. Αὐτό τό παράξενο εἶδος τοῦ νεοναζὶ πλαιῖ πῦου, στὸν ὁποῖο φαίνεται νά πιστεύουν σημαντικὰ ποσοστὰ κα-

λόβωλον —καί ἀνεργων— Αὐστριακῶν. Οἱ εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις ἐκστασιάζονται, σκίζουσι τὰ ἱμάτιά τους καὶ καταγγέλλουσι, ἀφήνουσι τοὺς ὑπουργοὺς καὶ διπλωμάτες τῆς χώρας νὰ βρίσκουσι μόνοι τους τὸ δρόμο πρὸς τίς αἴθουσες συνεδριάσεων! Λές καὶ ὁ νεοναζισμὸς, ἡ ξενοφοβία, ὁ κοινωνικὸς καὶ φυλετικὸς ἀποκλεισμὸς εἶναι πράγματα πού μόλις χθές ἀνακαλύφθηκαν ἐνὶ ἐνωμένῃ Εὐρώπῃ. Λές καὶ κανεὶς δέν ἀντιλήφθηκε πρακτικὲς ὅπως αὐτὲς ἐστὶν ἡ γιορταστικὴ Ἀθήνα. Λές καὶ ὁ ναζισμὸς εἶναι προσωπικὴ ἰδιότητα καὶ ὄχι τρέχουσα πολιτικὴ, νομικὴ καὶ κοινωνικὴ πρακτικὴ. Ἀπὸ αὐτὲς μάλιστα πού κυριαρχοῦν ἐνὶ Εὐρώπῃ τοῦ 2000.

Ἐπιτρέψτε μου νὰ τελειώσω μὲ μιὰ παραβολή. Στὸ χωρὸ τῆς ἐκπαίδευσης, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ὑποθέτω, πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πού ἔχουσι ριχθεῖ μὲ τὰ μοῦτρα ἐνὶ «ἀπορρόφηση» (συνώνυμο τοῦ ξεκοκαλισματος) τῶν εὐρωπαϊκῶν κονδυλίων, εἶναι ταυτόχρονα καὶ σφοδρότατοι πολέμοι τῶν προγραμμάτων καὶ τῶν χρηματοδοτήσεων αὐτῶν, πού ἀλλοτριώνουσι τὴν ἐκπαίδευση, ἐμπορευματοποιοῦσι, ἀνατρέπουσι τίς ἀκαδημαϊκὲς ἐλευθερίες κλπ. Ὅλως παραδόξως, περίπου τὸ σύνολο τῶν ἀντιφαστικῶν αὐτῶν προσώπων εἶναι πρῶην —οἱ ἴδιοι ἰσχυρίζονται καὶ νῦν— ἀριστεροί, περασμένων γενεῶν καὶ προβληματισμῶν. Κεντροαριστεροὶ πού λέμε, ἂν αὐτὸ μᾶς βοηθᾷ νὰ καταλάβουμε. Καὶ φυσικὰ, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῆς τρέχουσας πολιτικῆς (καὶ ἠθικῆς), ψάχνουσι ἐναγωνίως νὰ καταγγείλουσι αὐτὸ ἀκριβῶς πού οἱ ἴδιοι συνειδητὰ ὑπερετοῦν. Βλέπετε ὁ (εὐρωπαϊκός) κόσμος εἶναι μικρὸς καὶ οἱ πρακτικὲς (καὶ οἱ ἠθικὲς λεγόμενες ἀξίες) τόσο μὰ τόσο ἀπελπιστικὰ ὅμοιες!

Τελικὰ σὲ πολλοὺς εἶναι χρήσιμα φαινόμενα οἱ διάφοροι νεοναζὶ πλαίη μπού.

Μίκα Κωβαίου

Σχολικὴ Βιβλιοθήκη... μιὰ περιπέτεια

Διερχόμεστε ἤδη τὴ δεύτερη χρονιά ἐνὶ πυρετῷ τῆς δημιουργίας τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν. Καὶ ὀφείλουσι νὰ ὁμολογήσουσι οἱ πάντες πὺς ἡ ὅλη διαδικασία εἶναι ἄκρως ἐντυπωσιακὴ καὶ φιλόδοξη. Τὰ κονδύλια πού διέτεθησαν ἢ πρόκειται νὰ διατεθοῦν εἶναι ἀσύλληπτα, μάλιστα κάποιες φορές φαντάζουσι ὡς πρόκληση πρὸς τοὺς ἐκπαιδευτικούς πού, οἱ περισσότεροι, μάταια τὰ προηγούμενα χρόνια ἀναζητοῦσαν ἕνα ὁποιοδήποτε βιβλίον ἐνὶ σχολικῷ χωρῷ, ἔστω καὶ γιὰ δεῖγμα, κάτι τέλος πάντων πού νὰ ἀποδεικνύει πὺς βρίσκονται σὲ ἐργασιακὸ περιβάλλον ὅπου ἂν μὴ τί ἄλλο τοὺς παρέχει τὰ

Διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ

ἐργαλεῖα ἐκεῖνα πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά νά φέρουν εἰς πέρας τό ἔργο τους. Συχνά ἔχω κάνει τή σκέψη, καί βέβαια ὄχι μόνο ἐγώ, πώς ἂν συναντοῦσα κάποιον ὑδραυλικό, ἠλεκτρολόγο, γιατρό χωρίς τά ἐργαλεῖα του, θά δυσπιστοῦσα σέ τέτοιο βαθμό ὥστε νά μου εἶναι ἀδύνατον νά τόν ἐμπιστευτῶ γιά τό παραμικρό. Τό γιατί τώρα εἶναι περίπου αὐτονόητο καί φυσικό ὁ ἐκπαιδευτικός νά ἐργάζεται σ' ἕναν χώρο ὅπου σπανίζει τό βιβλίον καί βολεύεται ὅπως ὅπως μέ αὐτά τοῦ Ὁργανισμοῦ εἶναι ἕνα μυστήριο πού δέν μπόρεσα ποτέ νά ἐξηγήσω. Καί βέβαια δέν μέ παρηγορεῖ καθόλου, θά ἔλεγα τό ἀντίθετο, ἡ σκέψη πού καιροφυλαχτεῖ νά μέ δηλητηριάσει πώς ἀπό κακό γιατρό ἢ ὑδραυλικό οἱ ἄνθρωποι ὑποφέρουν, ὅμως στό κάτω κάτω τί ἔχουν νά πάθουν ἀπό τό κακό βιβλίον ἢ ἂν αὐτό δέν ὑπάρχει καθόλου;

Αὐτά ὅλα βέβαια μοιάζουν νά ἀνήκουν στό παρελθόν. Ἦδη ἔχουν ἀγοραστεῖ ἀπό τά κονδύλια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης πάρα πολλοί τίτλοι, οἱ ἐκδοτικοί οἴκοι ἔχουν ἀνασάνει, ἐπανεκδίδονται βιβλία λησμονημένα, μάχες διεξάγονται στήν ἀγορά τοῦ βιβλίου γιά τή δίκαιη μοιρασιά τῆς πίτας, ἐπιλέγονται σχολεῖα γιά πιλοτικά προγράμματα, προκηρύσσονται θέσεις γιά βιβλιοθηκάρους, ζητεῖται ἀπό τούς καθηγητές νά δηλώσουν τήν πρόθεσή τους νά δουλέψουν στίς σχολικές βιβλιοθήκες μέ ἀπόσπαση. Δέν ἔχει καί τόση σημασία βέβαια πού στή μεγάλη τους διάση καί στήν ὑπέρομη φιλοδοξία τους ἔφτασαν νά ζητοῦνε προϋποθέσεις πού δύσκολα καλύπτονται. Παραδείγματός χάριν τά ἐβδομήντα αὐτά τετραγωνικά πού ἀπαιτοῦνται γιά νά εὐτυχήσει τό σχολεῖο νά ἔχει βιβλιοθήκη εἶναι προϋπόθεση ἀνεδαφική καί ἀνεφικτή. Γιατί ἂν μᾶς περίσσευαν ἐβδομήντα τετραγωνικά δέν θά λειτουργοῦσαμε σέ διπλοῦρδιες, οὔτε θά κάναμε μάθημα στά ἀποδυτήρια, στίς ἀποθήκες, στά ὑπόγεια καί στά μπουντρούμια.

Ὡστόσο, ὅπως καί νά ἔχουν τά πράγματα εἶναι σημαντικό νά ὑπάρχει στό σχολεῖο βιβλιοθήκη. Τό βιβλίον ὑπό ὁποιοσδήποτε συνθήκες προοιδαίνει εὐνοϊκά, δημιουργεῖ κλίμα ἀσφάλειας καί εὐφορίας, βάζει τόν νέο ἄνθρωπο σέ περιβάλλον τό ὅποιο νιώθει τήν ἀνάγκη νά προστατέψει μιά καί εὐνοεῖ τόν αὐτοσεβασμό καί πολλά ἄλλα ἀσφαλῶς κοινότοπα καί πασιφανῆ.

Πιστέψτε μέ ὅμως, δέν ὑπάρχει τίποτα πιο ἄχαρο καί καταθλιπτικό ἀπό μιά ἄδεια ἀπό ἀναγνώστες, ἔστω καί ἐπισκέπτες, βιβλιοθήκη. Ἐνας χώρος ἐβδομήντα τετραγωνικῶν, ἄδειος, ἀπό τή μιά, καί τό ὑπόλοιπο σχολεῖο ἀπό τήν ἄλλη νά σφύζει ἀπό ζωή καί νά στοιβάζεται στίς τάξεις ἀδημονώντας νά χτυπήσει τό κουδούνι.

Εἶχα τήν τύχη καί τήν ἀτυχία συγχρόνως νά ὑπηρετήσω σέ σχολεῖο πού εἶχε σχετικά καλή βιβλιοθήκη. Δέν θυμᾶμαι νά ζήτησε ποτέ μαθητής νά

τήν ἐπισκεφεῖ. Καί δέν τούς ἀδικῶ. Μερικές δειλές μου προσπάθειες στήν ἀρχή ἔφεραν σέ ἀμηχανία ἀρχικά καί ἀκολούθως σέ ἀπόγνωση τρεῖς τέσσερις φιλομαθεῖς μαθήτριες. Ἡ βιβλιοθήκη ἦταν κλειδωμένη, τό κλειδί τό κρατοῦσε ἡ γραμματέας τοῦ σχολείου. Αὐτή ἐνοχλεῖτο, καί δικαίως, μιά καί εἶχε πολύ πιό σημαντικά πράγματα νά κάνει. Διαρκῶς ἀνέβαλε, οἱ μαθήτριες ἔρχονταν καί ξανάρχονταν, ἔχαναν τά διαλείμματά τους, αἰσθάνονταν παρείσακτες, ἔφευγαν ἀνακουφισμένες καί μέ τή φωνή τῆς ὑπεύθυνης σ' αὐτιά τους νά μὴν καθυστερήσουν τά βιβλία καί νά μὴν τά λερώσουν. Μετά ἀπό αὐτή τήν τραυματική ἐμπειρία, μέ ἀνακούφιση διαπίστωση πώς κανεῖς πλέον δέν μοῦ ζητοῦσε βιβλίο, καί φυσικά δέν τολμοῦσα νά προτείνω σέ κανένα νά κάνει χρήση τῆς βιβλιοθήκης στήν ὁποία τελικά γιά νά μπεῖ κανεῖς ἔπρεπε νά περάσει ἀπό σαράντα κύματα.

Γιά νά λειτουργήσῃ βιβλιοθήκη πρέπει νά ἐνσωματωθεῖ στό σχολεῖο. Νά μὴν φοράει τά καλά του ὁ μαθητής γιά νά τήν ἐπισκεφεῖ. Οὔτε νά χρειάζεται νά κάνει κάποια ἐργασία. Νά εἶναι ἀνοιχτή, φιλόξενη, ζωντανή, νά κάνει προτάσεις, νά ἐκθέτει περιοδικά καί καινούργια βιβλία, νά ἔχει χώρους ὅπου νά μπορεῖ νά κάθεται ὁ μαθητής καί νά διαβάσει. Πραγματικά ζήλεψα τή δημοτική βιβλιοθήκη τῆς Λιβαδειᾶς, τήν ἐπισκέφτηκα βράδυ γιά μιά ἐκδήλωση καί διαπίστωση πώς ὑπῆρχαν μέσα πολλοί, νέοι κυρίως, σ' ἓναν ζωντανό καί φιλόξενο χῶρο, ζεστό καί ἀνθρώπινο, ὅπου ἐπέλεγε κανεῖς νά καταφύγει καί χωρίς συγκεκριμένες ἀναγνωστικές ἀνάγκες. Ἕνας τέτοιος χῶρος ταιριάζει στό σχολεῖο.

Δυστυχῶς ἡ ψυχρότητα, ἡ ἐπισημότητα, ἡ ἀπόσταση, ἡ δυσκολία προσέγγισης καί τό ἀπρόσιτο πού χαρακτηρίζουν τίς λίγες ὑπάρχουσες σχολικές βιβλιοθήκες ἀποδεικνύει καί ἐπιβεβαιώνει τήν ἄποψη πώς δέν ἔχουν λειτουργικό χαρακτήρα καί πώς ἡ παρουσία τους εἶναι καθαρὰ διακοσμητική. Γιά νά μὴν πῶ πώς δημιουργοῦν ἀπωθήσεις στούς μαθητές, φαντάζον στά μάτια τους ὡς χῶροι ἀπόμακροι, ἔξω ἀπό τή ζωή καί τή δράση, ὡς ἓνας ἀκόμη μηχανισμός πού ἔχει ἐφευρεθεῖ γιά νά τούς βασανίζει, νά τούς στερεῖ τίς πρωτοβουλίες καί νά τούς καθελώνει.

Βέβαια ἀκόμη κι ἂν λειτουργοῦσαν βιβλιοθήκες μέ τούς πλέον ἰδανικούς ὅρους, νά ἐνημερώνονται δηλαδή ἀδιαλείπτως μέ τίς νέες ἐκδόσεις, τό προσωπικό τους νά εἶναι εἰδικευμένο καί πρόθυμο, ἐνσωματωμένες στή σχολική κοινότητα, χῶροι φιλόξενοι τούς ὁποίους μπορεῖ ὁ μαθητής νά προσεγγίζει μέ μιά δρασκέλια καί χωρίς γραφειοκρατικές διαδικασίες, εἶναι ἀμφίβολο ἂν οἱ μαθητές πού θά τίς ἐπισκέφτονταν θά ξεπερνοῦσαν τά δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ.

Οἱ λόγοι βέβαια εἶναι ποικίλοι. Κατ' ἀρχάς δέν ὑπάρχει στή ζωή τοῦ μαθητῆ τό ἐξωσχολικό βιβλίον. Μάλιστα εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων σχεδόν ἀπαγορευμένο. Ὅσες φορές τοὺς ἔχω προτείνει νά διαβάσουν κάτι μέ ἀντιμετωπίζουν μέ μομφή, σχεδόν ἐπιτιμητικά, ὑπονοοῦν πώς δέν τοὺς καταλαβαίνω, παραβλέπω τήν πραγματικότητά τους πού εἶναι γεμάτη ἀπό φροντιστήρια, ἐπαναλήψεις, διαγωνίσματα, ἀποστηθίσεις καί τρέξιμο συνεχές ἀπό τό ἕνα φροντιστήριο στό ἄλλο καί ἀπό τό ἕνα διαγώνισμα στό ἄλλο. Ἄλλωστε σέ τί τοὺς εἶναι χρήσιμο ἕνα ἐξωσχολικό βιβλίον; Ἄν εἶναι γιά τήν εὐχαρίστησή τους, αὐτή δέν ὑπολογίζεται, βλάπτει μάλιστα ἢ διεκδίκησή της. Ἄν εἶναι γιά τήν καλλιέργειά τους, κι αὐτή εἶναι ἀνώφελη ἂν δέν τοὺς δίνει δουλειά καί τρόπο νά μποῦν στά πανεπιστήμια.

Ἕνας ἐκπαιδευτικός μηχανισμός πού δέν δίδαξε στά παιδιά νά ἀγαπᾶνε τό διάβασμα καί νά ζοῦνε μαζί του εἶναι ξοφλημένος ὅσες βιβλιοθήκες κι ἂν φτιάξει. Ἄν δέν ἔχει βρεῖ τόν τρόπο νά ἐνισχύσει τή φυσική ἀπορία τοῦ νέου, τήν ἀγάπη του γιά τήν περιπέτεια, ἂν δέν τόν πείσει πώς τό διάβασμα εἶναι ἡ μεγαλύτερη περιπέτεια, δέν ἔχει νόημα νά στοιβάξει τόμους πού δέν θά ἀνοίξει κανεῖς σέ θλιβερούς χώρους ὅπου δέν θά πατήσει κανεῖς.

Σέ αὐτό τό σημεῖο μπαίνω στόν πειρασμό γιά μιά ἀκόμη φορά νά ἀναφερθῶ στά σχολικά βιβλία πού δυστυχῶς καί αὐτά ἔχουν συμβάλει, καί μάλιστα ἀποφασιστικά, στήν ἀπομάκρυνση τοῦ νέου ἀπό τό διάβασμα.

Τό βιβλίον *Εἰσαγωγή στό Δίκαιο καί τοὺς πολιτικούς θεσμούς* διδάσκεται στή Β΄ Λυκείου. Εἰσήχθη στό σχολεῖο τήν περσινή χρονιά, φέτος μεγάλο μέρος του ἀναθεωρήθηκε καί γιά τοῦ χρόνου εἶναι ἤδη ἔτοιμο ἕνα ἐξ ὀλοκλήρου καινούργιο. Σᾶς μεταφέρω ἀπόσπασμα ἀπό τή σελίδα 96 ὅπως ἀκριβῶς ἔχει καί τό ὁποῖο δυστυχῶς δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση:

«Ἐξάλλου ἡ ὑπευθυνότητα δέν εἶναι μιά ἔννοια ἀφηρημένη, ἀλλά μιά κοινωνική ἀντίληψη πού ἐνυπάρχει στή συνείδηση τοῦ λαοῦ. Κάθε νομική ἢ δικαστική θεώρηση πού ἐπιχειρεῖ νά ὑποβιάσει τήν ὑπευθυνότητα σέ μιά βαθμίδα τῆς ἐλευθερίας, χωρίζει τήν ἀνθρώπινη πράξη ἀπό τά αἷτια πού τήν παράγουν καί τήν ἀντιμετωπίζει σάν ἐνέργεια "καθαρῆς βουλήσεως"». Ὅποιαδήποτε ἐπιθυμία τοῦ διδάσκοντος μετά ἀπό τά παραπάνω νά μιλήσει στοὺς μαθητές γιά θετικισμό, διαφωτισμό, δίκαιο, σκοντάφτει στήν παγερή ἀδιαφορία καί τό σαρκασμό, δικαιολογημένα ἄλλωστε, τοῦ μαθητῆ. Ἄντε μετά νά τοὺς προτείνει κάποιος νά διαβάσουν κάποιο σχετικό βιβλίον ἐκτός ἀπό ἀνώφελο εἶναι ἀσφαλῶς καί ἀνόητο.

Πρέπει τελικά νά ὁμολογήσουμε πώς οἱ καιροί δέν εὐνοοῦν τήν ἐνασχόληση μέ τό βιβλίον, πολύ περισσότερο δέν εὐνοοῦν τή δημιουργία βιβλιοθηκῶν

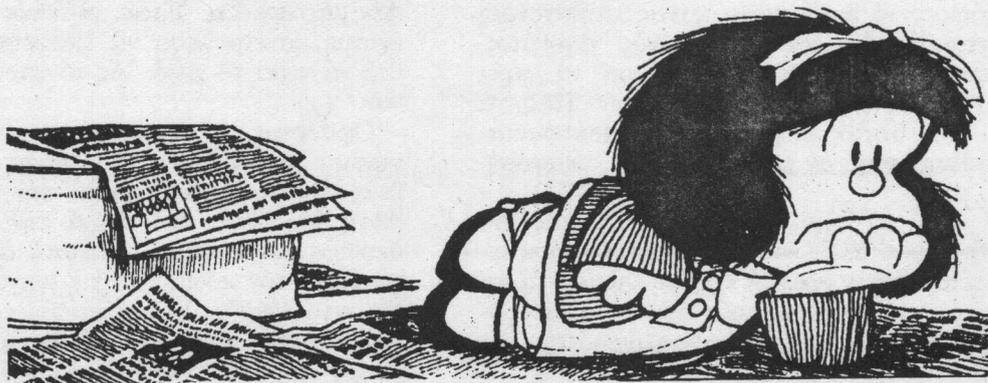

ζωντανῶν καί λειτουργικῶν. Αὐτό σημαίνει πῶς δέν πρέπει νά γίνουν; Ἀντίθετα νομίζω πῶς εἶναι ἀπαραίτητες περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά σέ πείσμα τῆς ἀντιπνευματικότητος τοῦ σχολείου, τῆς φιλολογικῆς στειρότητος, τῆς δῆθεν θεωρητικῆς ἐπένδυσης. Καί κυρίως σέ ἀντιδικία καί ἀντιδιαστολή μέ τό σχολεῖο πού δέν ἔχει ἄλλο στόχο πλὴν τῆς δημιουργίας ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Δέν πρέπει ὅμως οἱ σχολικές βιβλιοθήκες νά ἀφεθοῦν στήν καλή διάθεση τοῦ κράτους καί νά καταστήσουν γραφειοκρατικοί, ἀνιαροί καί ἀπρόσωποι μηχανισμοί. Πρέπει νά φτάσουν στά χέρια τῆς σχολικῆς κοινότητος καί νά γίνουν ἀναπόσπαστο κομμάτι της. Μόνο ἂν ἐνσωματωθοῦν στή σχολική πράξη ἴσως βγάλουν τά παιδιά ἀπό τή δύσκολη θέση νά προσπαθοῦν νά κατανοήσουν γιατί πρέπει νά ὑποστοῦν κάτι πού μεγαλώνει τά βάσανά τους, χωρίς νά τοῦς προσφέρει τίποτα ἀπό ἐκεῖνα πού μέ τόσο μόχθο καί θυσίες προσπαθοῦν νά κερδίσουν. Γι' αὐτά σχολεῖο καί βιβλιοθήκη εἶναι δύο πράγματα πού δέν συμβαδίζουν μιά καί δέν ἔχουν μάθει νά χρησιμοποιοῦν τό βιβλίο, θεωροῦν πῶς εἶναι πολυτέλεια πού δέν προσθέτει τίποτα, ἀντίθετα δυσκολεύει τά πράγματα καί κάνει πιο ἄσαφή καί μακρινό τόν στόχο.

Στή χειρότερη περίπτωση, ὅπως λέει κι ἓνας καλός φίλος, οἱ βιβλιοθήκες νά γίνουν ἀντικείμενο πόθου βιβλιοφίλων καί σιγά σιγά νά βρεθοῦν μέ τά ράφια ἄδεια. Ἴσως ὅμως πραγματικά τά βιβλία νά ταιριάζουν μόνο στά χέρια ἐκείνων πού τά ἔχουν ἀνάγκη.

Ἔλσα Λιαροπούλου

ΟΙ ΒΛΑΒΕΡΕΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΗΤΤΑΣ

του Βασιλή Ζουναλή

Πέρασαν σχεδόν δύο μήνες από τις γιορτές και τα πανηγύρια της Πρωτοχρονιάς. Έχουμε λόγους, άραγε, να ελπίζουμε ότι οι ευχές για ένα «αίσιον και εύτυχές σωτήριο έτος 2000» θα εὐδοκμήσουν; Τό πολύδουον έτος 2000 έδωσε δείγματα ότι θά είναι αίσιον, εύτυχές και σωτήριο για περισσότερους ανθρώπους απ' ό,τι τό 1999; Έρχονται κάποιες άσπρες ήμέρες και για τούς έκτός τών τειχών και για τούς εν γένει άδικημένους; Αναμένονται κάποιες χαρμόσυνες ειδήσεις για τήν Άριστερά;

Δέν έχουμε καμιά *άληθινή* ένδειξη περί τούτου. Οι δυνάμεις τής άδικίας καλά κρατούν. Η άνισότητα παραμένει *αδάμαστη*. Η συγκυρία δέν προμηνύει *χαλάραση* για τή μέγγενη τής έκμετάλλευσης στόν πλανήτη. Η Άριστερά συνεχίζει να *μήν «σκέφτεται με τό δικό της μυαλό»*. Καί για τή χώρα μας, ούδέν νεότερο. Μάλλον υπάρχει ένα νεότερον: μετά τις έκλογές τής 9ης Άπριλίου θά ένισχυθεί ακόμη περισσότερο ο ολοκληρωτισμός τών άγορών.

Μήπως άνεμίζω επιπόλαιες βεβαιότητες με τήν αλαζονεία τής πρόσφατης εμπειρίας; Μήπως λουφάζω πιά στην άκινήσια του άριστερογενούς μηδενισμού; Μήπως κακομελετώ έλέω ήττοπάθειας; Μήπως έβελουτυφλώ;

Ένδεχομένως για τούς *αμήχανους*. Άσφαλώς για τούς *ελπίζοντες*. Δυστυχώς για μένα. Καθόσον, πίσω από τούς *ελπίζοντες* (πού κηρύσσουν ότι ή έλπίδα είναι τό μόνο στήριγμα στή ζωή) καιροφυλακτούν και άριστεροί πού έχουν ήδη δηλώσει πώς έχασαν κάθε έλπίδα. Δέν παραδοξολογώ. Υπάρχουν πάμπολλα δείγματα τέτοιου σκωτσέζικου καταϊγισμού: ακόμη και οι δηλωσίες τής άπελπισίας σπεύδουν, στό παραμικρά σκιρτήματα τής ταξικής πάλης, να δηλώσουν τό *άκριβώς αντίστροφο*, να επαναλάβουν ότι «ή έλπίδα πεθαίνει τελευταία». Τούς καταλαβαίνα. Άλλωστε, είναι πάντοτε εύχάριστο να διαπιστώνει κανείς λανθάνουσες διαθεσιμότητες. Η αίφνίδια έλευση ενός γεγονότος, μιά χαρμόσυνη έκπληξη *άλά Σιάτλ*, μπορεί να φέρει τά πάνω κάτω στό μυαλά τών ανθρώπων. Πώς να άδιαφορήσει ένας θνητός για τήν έλπίδα πού φαντάζει *αείζωτη*; Έντούτοις, αν και θνητός, θά *άδιαφορήσω*.

Η έλπίδα! Αυτό τό *όπιο* του τζόγου, τής παρηγορίας, τών αποκλήρων *άλλά* και τών ήττημένων άριστερών. Αυτή ή *έτεροθαλής αδελφή* τής *άπελπισίας*; άλλοτε ή *άρχή* κι άλλοτε τό *τέρμα* μιάς *άένανης* παλινδρομικής κίνησης συναισθημάτων. Τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο.

«Έλπίδες *ελαφρά* θεά, *κουφότατα* δαίμονες *άθανάτων*», διαβάσουμε στην *Παλατινή Άνθολογία*. Έλαφριά, *μπόσικη*, *άμφίβολη* κι *έπισφαλής* ή έλπίδα. Η μόνη από τούς θεούς πού έμεινε στή γή *άνάμεσα* στους ανθρώπους, σύμφωνα με μιά *πανάρχαιη παράδοση*. Δέν μās *αρκάζει*. Έμεις, οι *άθεοι* κάθε θρησκείας, δέν έχουμε κανένα λόγο να *έπιτρέψουμε* σε μιά *έπίγεια* θεά να *σύρει* τό χορό. Άς τό *άποφύγουμε*. Καί *όχι* μόνον.

Όφείλουμε, ως *άριστεροί*, να *άντιπαλέψουμε* τή *σαγηνευτική* *έπίδραση*, τή *γοητεία* αυτής τής *έπίγεια* θεάς πού *ύπηρετεί* σήμερα τήν *κυρίαρχη* *ιδεολογία*. Αυτή δέν είναι πού, παρά τήν *έλαφρότητά* της (ή *άκριβώς* λόγω αυτής;), *καθιστά* *άόρατα* τά *τείχη* πού *χωρίζουν* τόν *κόσμο* και τις *κοινωνίες* στό *δύο*; Αυτή δέν *σιγοψιθυρίζει* σ' αυτά του κάθε *πικραμένου* πώς έχει κι αυτός *δικαίωμα* στό *όνειρο* τής *συγκυρίας*, στό *όνειρο* να «*πιάσω* κι *έγώ* τήν *καλή*»; Αυτή δέν *άπορ-*

φρνίζει την 'Αριστερά, εδώ και χρόνια, από τότε που πέρασε στο στρατόπεδο των αντιπάλων *άπελπισμένη* από τις συνεχείς ήττες του άριστερου-κομμουνιστικού κινήματος; Δέν πρέπει νά μᾶς παρασύρουν οί σποραδικές, ἔκτοτε, ἐπισκέψεις τῆς ἐλπίδας σέ μᾶς τούς παλαιούς της φίλους.

Δέν ὑποδέχομαι, λοιπόν, τό ἔτος 2000 οὔτε ὡς ἔτος τῆς ἐλπίδας οὔτε ὡς ἔτος τῆς ἀπελπισίας. Δέν ὑποδέ-

χομαι τὴν τρίτη μετὰ Χριστόν χιλιετία (που σφετερίσθηκε τό τελευταῖο ἔτος τῆς δευτέρας χιλιετίας) οὔτε ὡς «μιλένιοι μὲ τῶν ἐλπίδων» οὔτε ὡς «μιλένιοι μὲ τῆς ἀπελπισίας». Ἀπλῶς, ἀναγνωρίζω ὅτι κι αὐτή ἡ χρονιά καθὼς καί οἱ ἀμέσως ἐπόμενες θά εἶναι ἐξίσου, ἂν ὄχι περισσότερο, ἀνελέητες γιά τούς «κωλασμένους» καί ἀλυσαιτελῆς γιά τὴν Ἄριστερά. Ἐπείγει, δέ, νά καταλάβουμε «γιατί θά συμβοῦν ἔτσι τὰ πράγματα». Ἐχουμε, ὅμως, τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια γιά νά τό πετύχουμε;

Θεωρῶ ὅτι τὰ ἔχουμε, ἀλλά τὰ ἀγνοοῦμε. Ὁ μαρξισμός, πού ἦταν κάποτε σέ θέση, αὐτός καί μόνον αὐτός, νά μᾶς προσφέρει μιά ἐννόηση τοῦ κόσμου, θεωρεῖται πιά ἀνάπηρος. τόσο ἀνάπηρος πού πιστεύουμε ὅτι πολὺ λίγα ἔχει νά προσφέρει ἀκόμη καί σέ ἓνα ἀπείκασμα τῆς πορείας τῶν πραγμάτων. Θεωρεῖται ὁ μαρξισμός ἀνάπηρος, ἀλλά δέν εἶναι. Τουλάχιστον τό *Κεφάλαιο* καλά κρατεῖ. Ἡ πίστη, ὅμως, καί ὁ ἐνθουσιασμός γιά τὴ μαρξιστική ἐννόηση τῶν πραγμάτων καί ἡ μαρξιστική ἐμπνευση γιά δράση παραπαίουν – ἂν δέν ἔχουν καταρρεύσει. Ἐχουν γραφεῖ χιλιάδες σελίδων γι' αὐτὰ τὰ ζητήματα, γιά τὴν ἱστορία τῆς θεαματικῆς γοητείας τοῦ πρό τριακονταετίας μαρξισμοῦ (ἀκριβέστερα τῶν μαρξισμῶν) ὡς τὴν πτώση καί τὴν ἀποστροφή, πλὴν ἐξαιρέσεων, πού προκαλεῖ ὁ μαρξισμός τὴν τελευταία δεκαετία. Ἐπαναλαμβάνω μὲ δικὰ μου λόγια κάποιες σκέψεις τοῦ Ἄλτουσέρ («Πολιτική κατάσταση: συγκεκριμένη κατάσταση», *Φιλοσοφικά, ἐκδόσεις ὁ Πολίτης, 1994*): κατὰ τίς δεκαετίες τοῦ '60 καί τοῦ '70 θεωρούσαμε ὅτι καταλαβαίνουμε τὰ πάντα γιά τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς καί γιά ὅσα ἐκκολάπτονταν μὲ ἐφόδιο τό μαρξισμό. Τὰ πραγματωμένα ἱστορικά παραδείγματα (ἐπανάσταση τοῦ '17, κινεζικὴ ἐ-

πανάσταση, Κούβα καί λοιπά), τό Βιετνάμ, οἱ διάφορες ἄλλες ἐνδείξεις γιά τὴν πνευματικὴ καί πολιτικὴ γονιμότητα τοῦ μαρξισμοῦ, ἀκόμη καί τὰ μελανὰ γεγονότα τονίζω ἐγώ (εἰσβολὴ τό '68 στὴν Τσεχοσλοβακία, σινοσοβιετικὸ σχίσμα/ἀπειλές καί συνοριακὰ ἐπεισόδια, ἀποκαλύψεις γιά τίς ἀποτρόπαιες πλευρές τοῦ «σοβιετικοῦ μαρξισμοῦ» καί λοιπά συναφῆ), καθὼς ἦταν ἀκόμη ἐρημνεύσιμα στὸ πλαίσιο τοῦ μαρξισμοῦ,

ἐνθαρρυναν μασίκα τὴ βούληση γιά πολιτικὴ δράση καί κατανόηση τῶν πραγμάτων. Τότε θέλαμε νά καταλάβουμε, ἐπειδὴ θεωρούσαμε πὼς εἴμαστε σέ θέση νά καταλάβουμε. Ἡ κατανόηση φάνταζε ἐφικτὴ καί γι' αὐτό ἐπιθυμητή.

«Σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἦταν λάθος αὐτό», σπεύδει νά ἀποφανθεῖ ὁ Ἄλτουσέρ ἐδῶ καί περίπου δεκαετία (13) χρόνια. Ποιὸ ἦταν τό λάθος; «Ὅχι ὡς πρὸς τίς θεωρητικὲς φιλοδοξίες τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας... ἀλλὰ πάνω στὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα τῶν μεταλλαγῶν πού εἶχαν δρομολογηθεῖ στὴν κρυμμένη πλευρὰ τοῦ παγόδουλου», γράφει. Μιά σειρά ἀπὸ «ὀλοφάνερα ἀκατανόητες ἀλλαγές» (ἀποσύνθεση καί ἦττα τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, φρικιαστικὴ ἐξάπλωση θρησκευτικῶν, πολιτιστικῶν, ἐθνικῶν καί ἐθνικιστικῶν συγκρούσεων, διεθνῆς τρομοκρατία, θρησκευτικὴ καί πολιτικὴ ἔκρηξη τῆς ἰρανικῆς ἐπανάστασης καί τῶν φονταμενταλιστῶν τοῦ Ἰσλάμ, παράφορη κερδοσκοπία, τεχνολογικὴ μεταλλαγὴ, στρατιῆς ἀνέργων πού παραλύουν κάθε ἐργατικὴ δράση καί ἄμυνα, καθὼς καί λοιπά συναφῆ), ἡ ἱστορικὴ «πορεία ἐνός κόσμου ἀρπαγμένου ἀπὸ μίαν ἀπρόβλεπτη τρέλα», ἡ διαπίστωση ὅτι «ὁ κόσμος ἐγινε ὀλοφάνερα πιὸ σύνθετος» ἔδειξαν πὼς «τὰ πράγματα ἔχουν καταστήσει τόσο σύνθετα καί τόσο ἀπρόβλεπτα πού ὄχι μόνο κανεῖς δέν εἶναι σέ θέση νά προβάλει τὴν ὀποιαδήποτε ἐξήγηση, ἀλλὰ καί ἡ μαρξιστικὴ θεωρία ἢ ἴδια μοιάζει νά ἔχει ὀλοκληρωτικὰ βραχνυκλωθεῖ».

Πὼς βραχνυκλώνεται μιά θεωρία; Δέν θά μακρορησῶ ἐπ' αὐτοῦ. Δεκαετία χρόνια πέρασαν ἀπὸ τότε πού ὁ Ἄλτουσέρ πάσχιζε στὴν τότε συγκυρία καί στὴν ἀπομόνωσή του νά διασώσει τὴν αἰσιοδοξία του γιά τίς θεωρητικὲς φιλοδοξίες τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας,

μά και «δέν ὑπάρχει ἄλλη»! Σήμερα, πάντως, μέ τήν πρόσθετη ἐμπειρία τῶν γεγονότων πού ζήσαμε ἀπό τή ληξιαρχική πράξη θανάτου τοῦ Ὑπαρκτοῦ ὡς τώρα, μπορούμε νά πούμε, χωρίς περιστροφές, ὅτι εἴμαστε ἐμεῖς οἱ ἀριστεροί βραχυκυκλωμένοι πρό πολλοῦ, ὁμηροί τῆς ἀντίπαλης ἰδεολογίας τοῦ δυτικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ πού κυριαρχεῖ στόν πλανήτη. Αὐτή εἶναι μία ἀπό τίς πῖο βλαβερές συνέπειες τῆς ἥττας τοῦ σοσιαλιστικοῦ-κομμουνιστικοῦ κινήματος: νά μήν σκεφτόμαστε μέ τά δικά μας μυαλά, ἀλλά νά ἀναγιγνώσκουμε τά γεγονότα στό φῶς εἴτε τῶν καπιταλιστικῶν ἢ ἄν προτιμᾶτε φιλελεύθερων ἀντιλήψεων εἴτε στό φῶς ἐνός ἐνδοξου παρελθόντος και μόνον.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μία ἄλλη σημαντική συνέπεια αὐτῆς τῆς ἥττας (ἀλλά και μία ἀπό τίς αἰτίες τῆς ἥττας, καθόσον ἡ ἱστορία αὐτοῦ του φαινομένου πάει δεκαετίες πίσω), ἦταν και εἶναι ἡ μαζική ἀπολιτικοποίηση τῶν ἀριστερῶν. Συνέβη δέ και τό χειρότερο: ἐνισχύθηκε ἡ «πολιτικοποίηση» τῶν ἀντιπάλων μας. Οἱ Ν. Σεβαστάκης και Α. Πανταζόπουλος γράφουν ὅτι «σήμερα ἡ ἐπιταγή εἶναι ἡ ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς» («Ὑπερασίζοντας τήν πολιτική», *Κυριακάτικη Αὐγή*, 6 Φεβρουαρίου 2000). Διπλό τό λάθος τους. Παρ' ὅλο πού στό ἀνωτέρω ἄρθρο ἡ ἀγωνία τους γιά τήν ἀπολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς εἶναι διάχυτη, δέν δηλώνεται ἐκεῖ ρητά πού εἶναι τό ζητούμενο. Ἐπιταγή δέν εἶναι ἡ ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς, εἶσι γενικά, ἀλλά ἡ πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς. Οἱ διαφορές ἀνάμεσα στήν πρώτη και στή δεύτερη διατύπωση εἶναι σημαντικές. Αὐτό εἶναι τό πρώτο και μικρότερο λάθος τους. Τό δεύτερο και μεγαλύτερο ἐντοπίζεται στό ὅτι ἡ συνταγή τους γιά τήν «ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς» εἶναι (νεο)φιλελεύθερης ἐμπνευσης. [Ἴσως κι αὐτοί οἱ ἴδιοι νά τροποποιούσαν τή συνταγή τους ἄν βάφτιζαν τό θέμα τους «Πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς».]

Ἐξηγοῦμαι: δέν δρᾶττομαι τῆς εὐκαιρίας γιά νά ἐπιθεθῶ στους Σεβαστάκη/Πανταζόπουλο. Τήν ἀγωνία τους μοιράζομαι, εἴτε γιά τή «διείσδυση ἐνός ὀρισμένου φιλελευθερισμοῦ μέσα στήν ἀριστερή σκέψη και πρακτική», εἴτε γιά τή «νεκράνασταση μᾶς ριζοσπαστικότητας» πού συνιστᾶ «ἀντιπολιτική ἐξοδο πρὸς τό παρελθόν». Ἀπλῶς, τό ἄρθρο τους εἶναι ἓνα πρόσφατο και βολικό δείγμα «ἀνάγνωσης τῶν γεγονότων», ὄχι ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἀριστερᾶς ἀλλά ἀπό τή σκοπιά (νεο)φιλελεύθερων ἀντιλήψεων, ἐλέω ἥττας.

Ἰσχυρίζομαι πῶς τό ζητούμενο δέν εἶναι ἡ «ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς», δόξα σοι τῷ Θεῷ αὐτή εἶναι πάντοτε παρούσα, ἀλλά ἡ πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς. Πολιτικοποίηση, λοιπόν. Γλωσσικός βαρβαρισμός, ἀλλά δέν διαθέτω καλύτερο ὄρο. Τί σημαίνει πολιτικοποίηση; Σημαίνει ὅλα τά παρακάτω: καταρτισμός ἀτόμου ἢ συνόλου γύρω ἀπό τά πολιτικά θέματα, αὐξημένη εὐαισθητοποίηση ἀτόμου ἢ συνόλου γιά τά πολιτικά πράγματα και ἐνεργὸς συμμετοχή του στά κοινά. Τί σημαίνει πολιτικοποίηση τῆς ἀριστερῆς πο-

λιτικῆς; Σημαίνει ὅλα τά παραπάνω σὺν τήν παραγωγή και ἐφαρμογή μᾶς ἀριστερῆς πολιτικῆς ἀντάξιας τοῦ ὀνόματός της ἀπό τούς ἴδιους, ὅλους εἰ δυνατόν, τούς ὀργανωμένους γι' αὐτόν τό σκοπό, ἀριστερούς. Ἡ πολιτικοποιημένη ἀριστερή πολιτική δέν εἶναι δεδομένη εἶναι κατά κανόνα τό ζητούμενο τῆς ὅποιας ἀριστερῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης, τοῦ κόμματος τῆς Ἀριστερᾶς. Μέ τόν καιρό καθιερώνονται, βέβαια, κάποια στερεότυπα ἀριστερῆς πολιτικῆς πού φαντάζουν δεδομένα. Αὐτά τά οἰοῦναι δεδομένα δέν μᾶς ἀπαλλάσσουν ἀπό τήν ἀνάγκη συνεχοῦς ἀναζήτησης μᾶς ἀριστερῆς πολιτικῆς ἀντάξιας τοῦ ὀνόματός της.

Ἀριστερή πολιτική ἀντάξια τοῦ ὀνόματός της σημαίνει ἀντάξια τῶν ἀπώτερων ἐπιδιώξεων τῆς Ἀριστερᾶς, ἀντάξια τῶν ἀληθειῶν πού πρεσβεῖει ἡ Ἀριστερά. Κοινολογίς, ἀντάξια τῆς ἰδεολογίας της. Αὐτό εἶναι τό δεδομένο πού ἐμπνέει τούς ἀριστερούς στόν πολιτικό ἀγῶνα, στήν προσπάθεια πολιτικοποίησης τῆς πολιτικῆς τους.

Τό διαμέτρημα τῆς ἀριστερῆς πολιτικῆς ὀφείλει νά εἶναι ἀντάξιο τοῦ διαμετρήματος τῆς ἰδεολογίας της. Τό ἄν αὐτό κατέστη ἐφικτό, τό «πότε» και τό «πού», στή μακρόχρονη πορεία τοῦ ἀριστεροῦ-κομμουνιστικοῦ κινήματος δέν θά μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ὑπάρχουν, πάντως, παραδείγματα ἀριστερῆς πολιτικῆς ἀντάξιας μέ τίς μεγάλες ἀλήθειες της, ὅπως και παραδείγματα ἀπολιτικοποιημένης ἀριστερῆς πολιτικῆς ἐν ὀνόματι αὐτῶν τῶν ἴδιων μεγάλων ἀληθειῶν. Δέν ἔχω, ὅμως, ὑπόψη μου κανένα παράδειγμα πολιτικοποιημένης ἀριστερῆς πολιτικῆς μέ ταυτόχρονη ἀπουσία ἀριστερῆς ἰδεολογίας. Ἐπειδή δέ ἡ ἰδεολογία τοῦ μικρομάγαζου, ὁ κοιφορμισμός (και συγκεκριμένα ἡ ἄκριτη ἐνσωμάτωση ταϊτάτων και συμπεριφορῶν τοῦ συρμοῦ, κυρίως τοῦ «τρίτου δρόμου» τοῦ Γκίντενς, στά δεδομένα τῆς Ἀριστερᾶς, καθὼς και ἡ εὐθυνοφοβία ἀντισυμβατικῆς παρουσίας), ὁ ἐν γένει μηρυκασιμός, οἱ κατηγήσεις τοῦ τύπου «πρέπει νά...» χωρίς ἐπαύριο, και τά πηγαδάκια τῶν «τάσεων» πού πασχίζουν γιά τήν αὐτοσυντήρησή τους, ὁ ἄκρατος σχετικισμός και λοιπά συναφή δέν συνιστοῦν καμιά σύγχρονη ἀριστερή ἰδεολογία, γι' αὐτό και ἡ ἐπίκληση γιά τήν «ἐπιστροφή τῆς πολιτικῆς» δέν ἔχει ἀποδέκτες. Πέφτει στό κενό.

Στό κενό πού ἡ ἥττα δημιούργησε μέσα στά μυαλά ὄλων ὅσοι ἐπιμένουμε ἀριστερά. Πρόκειται γιά ἓνα ἰδιόμορφο κενό τριῶν καταστάσεων: κατάσταση ἀπελπισίας, κατάσταση ἐλπίδας, κατάσταση ἀμηχανίας. (Ἡ κατάσταση τοῦ καιροσκοπισμοῦ δέν μᾶς ἐνδιαφέρει γιατί ἀπάδει πρὸς ὅσους ἐπιμένουν ἀριστερά.) Καμία ἀπό τίς παραπάνω καταστάσεις δέν εἶναι ἀντάξια τῆς ὑπόθεσής μας. Γι' αὐτό, ἀργά ἢ γρήγορα, αὐτό τό κενό θά κατοικηθεῖ ἀπό τίς ἀλήθειες μας και μέ τά θεωρητικά ἐργαλεῖα πού διαθέτουμε και δέν χρησιμοποιοῦμε ἢ/και θά ἀνακαλύψουμε. Θά ξανασηθούμε στά πόδια μας, μόλις ξεφύγουμε ἀπό τή μέγερνη τῆς ἠττοπάθειας. Ἄν ξεφύγουμε.

ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Ἡ ἢ ἐπιχειρούμενη κατασκευή εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας

τοῦ Σπύρου Τζόκα

Στὴ λαίλαπα τῶν οικονομικῶν μεγεθῶν, τῆς ONE καὶ τῆς κυρίαρχης Εὐρωπαϊκῆς Τράπεζας μᾶς προέκυψε πρόσφατα ἓνα «διαφορετικό» θέμα σὲ σχέση μὲ τὰ παραπάνω στοιχεῖα: ἡ ἐπιχειρούμενη ἴδρυση Μουσείου τῆς Εὐρώπης. Τό θέμα προκάλεσε ὑπερβολικό γιὰ τὴ σημασία του καὶ τό συμβολισμό του θόρυβο καὶ ἀνέσυρε ἐθνικιστικά ἀντανακλαστικά. Ὁ ἐθνικιστικός θόρυβος κάλυψε σὲ ἀρκετές περιπτώσεις τὴ μοναδική οὐσία τοῦ θέματος, πού δέν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν προσπάθεια κατασκευῆς μᾶς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Δέν γνωρίζω πόσο σκόπιμο εἶναι ἢ ἂν ἔχει κάποια ἀξία νὰ ἐπιανερχόμαστε στὸ ἐρώτημα *Τὸ μουσεῖο τῆς Εὐρώπης* ἂν ὑπάρχει ἐνότητα στὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία ἢ ταυτότητα, ἢ ἀπάντηση τοῦ ὁποῖου παραπέμπει σὲ μιά εὐρωπαϊκὴ ἔνωση μὲ οὐσιαστικότερα στοιχεῖα ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς τεχνοκρατικῆς συγκόλλησης καὶ τοῦ οικονομικοῦ ὠφελιμιμοῦ, ἀλλὰ οἱ ἀπλοποιήσεις, οἱ ἐθνικὲς ἐξάρσεις καὶ οἱ ἀποπροσανατολιστικὲς κορόνες ἀπὸ τοὺς ὑπέρμαχους εὐρωπαϊστὲς καὶ ἀπὸ τοὺς σκεπτικιστὲς ἀποτελοῦν ὠθηση γιὰ μιά νηφάλια, ἐλπίζω, προσέγγιση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος.

Ἡ ἔννοια τῆς Εὐρώπης, πού δέν ἀπορρέει ἀπὸ τὴ γεωγραφία ἀλλὰ σχετίζεται μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ τῆς φυσιογνωμία, παραπέμπει στὴν ἀναζήτηση εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Ἡ ἀναζήτηση αὐτὴ ἢ ἡ κατασκευὴ (γνωστὴ καὶ αὐτὴ ἢ μέθοδος) εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας προωθήθηκε καὶ προωθείται ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊστὲς καὶ ἀπὸ κύκλους τῶν Βρυξελλῶν μὲ προφανὴ στόχο τὴν ἐνεργοποίηση τοῦ θυμικοῦ τῶν Εὐρωπαίων πολιτῶν, ὥστε ἡ ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης νὰ ἀποκτήσει καὶ ἄλλα (ἴσως ἰδεολογικά) κίνητρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ οικονομικά. Τό ἐγχείρημα φαίνεται, κατὰ πρῶτο λόγο, μεθοδολογικά πολὺ δύσκολο, ἂν ἀναλογιστεῖ κάποιος ὅτι τό ἀντίστοιχο ἐγχείρημα, μὲ τίς ὅποιες ἀναλογίες του, τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων καλύπτει μιά διάρκεια δύο αἰῶνων καὶ τὰ μέσα του ἢ τὰ κίνητρα

ὑπερέχουν σαφῶς ἀπ' αὐτὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐμμονὴ στὴν κατασκευὴ μᾶς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας χωρὶς τοὺς προαπαιτούμενους αὐτοπεριορισμούς καὶ χωρὶς σύνεση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἀντίθετα ἀπὸ τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα καὶ νὰ δυσχεράνει τὴ σημερινὴ κατάσταση. Οἱ Εὐρωπαῖοι πολῖτες μπορεῖ νὰ ἀντιληφθοῦν μιά τέτοια ἐμμονὴ ὡς προσπάθεια ἀλλοίωσης τῶν ἐθνικῶν τους χαρακτηριστικῶν ἢ, χειρότερα, ἐξαφάνισής τους ὑπὲρ ἑνός ἀκατανόητου, καθὼς ἀσαφοῦς, κοσμοπολιτισμοῦ καὶ νὰ περιχαρακωθοῦν περισσότερο στὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους.

Ἐξάλλου, οἱ συνέπειες ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ κατέγραψαν τίς ἰσχυρὲς ἀντιστάσεις —ἀναβίωση ἢ ἐπιβίωση ἔχει μικρότερη σημασία— πού ὑπάρχουν ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους—

κράτους. Ἡ διάλυση τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης στίς ἐθνότητές της μετά ἀπό 60 χρόνια ὁμοσπονδιακῆς ἐνότητας, ἡ διαίρεση τῆς Γιουγκοσλαβίας –ἐπώδυνη– καί τῆς Τσεχοσλοβακίας –ἀνώδυνη– μετά 40 χρόνια ἐνότητας ἔδειξαν ὅτι κάθε λαός διατηρεῖ τήν ιδιαίτερή του ταυτότητα καί συντηρεῖ τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού τόν διαφοροποιοῦν ἀπό τοὺς ἄλλους. Ἀκόμη κι ἂν δεχθοῦμε ἰδιοτελεῖς λόγους, γεγονόσ βέβαια πού δέν ἀπέχει ἀπό τήν πραγματικότητα, ἐντούτοις δέν θά πρέπει νά ἀποφύγουμε τή σκέψη ὅτι τίποτα δέν δημιουργεῖται ἀπό τό μηδέν, οὔτε ὑπάρχουν παρθενογενέσεις. Ἐπομένως, ἔστω καί σέ λανθάνουσα κατάσταση ὑπῆρχε τό ἐθνικό συναίσθημα σ' αὐτούς τοὺς λαούς.

Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας ἢ ἡ κατασκευή ἐπιδιώκεται, κατ' ἀνάγκη, κατὰ τά εἰωθότα, μέ ἐργαλεῖο τό εὐρωπαϊκό παρελθόν. Ἀξιολογώντας, ὅμως, κατ' ἀρχήν τό παρελθόν, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ Εὐρώπη ἐμφανίζεται ἱστορικά ὡς γεωγραφική ἔννοια, χωρίς ἄλλα οὐσιαστικά πολιτισμικά, παραδοσιακά ἢ ἔστω διωματικά στοιχεῖα, τά ὅποια θά μπορούσαν νά συγκροτήσουν ἕνα κοινό ἢ συγγενές εὐρωπαϊκό παρελ-

θόν ἢ νά προσδιορίσουν κάποια ταυτότητα. Οἱ ὀξύτατοι ἀνταγωνισμοί μεταξύ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν στήν ἱστορική τους διαδρομή, οἱ συγκρούσεις καί οἱ καταστροφικοί πόλεμοι δέν ἀναδεικνύουν κοινότητα πού χαρακτηρίζεται ἀπό κοινά στοιχεῖα. Ἡ εἰκόνα αὐτή τῆς Εὐρώπης παρουσιάζεται καί στίς γενικές ἰστορίες της, καθώς ἄλλοι ἱστορικοί καταγράφουν σ' αὐτές τήν ἱστορία ἰσχυρῶν κρατῶν μέ οἰκονομική, στρατιωτική ἰσχύ καί μέ κατακτημένα ἐδάφη καί ἄλλοι καταγράφουν τήν ἱστορία τῶν μεγάλων κινήματων, τά ὅποια ἐπηρέασαν μεγάλες χρονικές περιόδους. Τέτοια κινήματα εἶναι οἱ εισβολές τῶν «βαρβάρων», ἡ χριστιανοσύνη, ἡ φεουδαρχία, ἡ ἀρχή τῶν ἐθνότητων, ὁ καπιταλισμός κ.ο.κ.¹

Ἡ πραγματικότητα αὐτή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ παρελθόντος ἐμφανίζεται καί ἀπό τή διαφοροποίηση τοῦ γεωγραφικοῦ μέ τόν «πολιτισμικό χῶρο». Τά στοιχεῖα σύστασης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ὁ ἑλληνορωμαϊκός πολιτισμός καί ὁ χριστιανισμός, ἔχουν ὡς πλαίσιο ἀναφοράς τίς μεσογειακές χῶρες. Ἡ ἐπέκταση τῶν χρωρῶν αὐτῶν ἐγινε πρός τή Μέση Ἀνατολή καί τή

Βόρεια Ἀφρική καί ἐλάχιστα πρὸς τὶς βορειοδυτικὲς περιοχὲς τῆς Εὐρώπης, διαμέσου τῶν Ἀλπεων.² Ἐπίσης, κατὰ τὴ συγκρότηση τῆς Εὐρώπης χάνονταν οἱ ρωμαϊκὲς κτήσεις στὴ Βόρεια Ἀφρική. Ἐνα ἄλλο, ἐπίσης, στοιχεῖο εἶναι οἱ διαρκεῖς μεταβολὲς τῶν συνόρων τῆς Εὐρώπης στὸ διάστημα πολλῶν αἰῶνων πού διήρκεσαν οἱ πόλεμοι ἐναντίον τῶν Ἀράβων καί τῶν Ὀθωμανῶν. Ἔτσι, τὸ μῆμα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης ἦταν διαρκῶς ὑπὸ μεταβολή καί ιδιαίτερα τὸ νοτιοανατολικό τμήμα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Ἡ διαμόρφωση τῆς γεωγραφικῆς περιοχῆς τῆς Εὐρώπης, στὰ ὅρια πού σήμερα ἀναγνωρίζουμε, ἄρχισε νά ἐπιτυγχάνεται ἀπὸ τὸν 18ο αἰ., ὅταν περίπου, ἄρχισε καί ἡ διαμόρφωση τῶν ἐθνῶν-κρατῶν. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ διαμόρφωση τοῦ σημερινοῦ γεωγραφικοῦ χώρου τῆς Εὐρώπης συνέπεσε μὲ τὴ συγκρότηση τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων, τὴ σφυρηλάτηση τῶν ἐθνικῶν χαρακτηριστικῶν καί τὴν περιχαράκωση. Ἡ λειτουργία αὐτῆ τῆς ἐνσωμάτωσης τῶν ἐθνῶν-κρατῶν καταγράφει καί τὴν ἄλλη τοῦ ἀποκλεισμοῦ μιᾶς ἄλλης κοινότητος, ἄρα ἀναιρεῖ τὴν ὅποια ἐννοια εὐρωπαϊκῆς κοινῆς ταυτότητας.

Ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινὴ ταυτότητα συνδέθηκε μὲ μιὰ γραμμικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ἢ μιὰ εὐρωκεντρικὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τοῦ κόσμου, ὅπου ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς ἀναφερόταν ὅταν καί ὅποτε εἶχε σχέση μὲ τὴν Εὐρώπη. Ἔτσι, ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος ἐντοπίστηκε στὴν ἱστορία τῆς Εὐρώπης. Στὸ πλαίσιο αὐτὰ ἔγιναν οἱ θεωρητικὲς συλλήψεις γιὰ τὴν ἀντιπαράθεση Ἀνατολῆς-Δύσης, πολιτισμοῦ-βαρβαρότητας, λευκῆς-μὴ λευκῆς φυλῆς πού προσδιόριζαν τὴν ἀνωτερότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καί μάλιστα τοῦ δυτικοῦ. Ὁ Γάλλος ἱστορικός Μισλέ τόνισε ὅτι σὲ μιὰ ὑποθετικὴ ἐξαφάνιση τῆς Γαλλίας, ἡ ζωὴ θά θιγόταν στὸ πιό καιριο σημεῖο της, ἐνῶ στὴν ἐποχὴ τῆς βρετανικῆς ἀποικιοκρατίας διατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς ὁ «τεκτονικὸς (γερμανικὸς) μῦθος», τῆς ὑπεροχῆς τοῦ λευκοῦ ἀνθρώπου καί τῆς γερμανικῆς φυλῆς.

Ὁ εὐρωπαϊκὸς πολιτισμὸς, κατὰ συνέπεια, ἀναδείχθηκε καί αὐτοαξιολογήθηκε ὡς ἀνώτερος ἀπὸ τὴν ἀντίθεσή του μὲ ὅτιδήποτε μὴ εὐρωπαϊκὸ, κατασκευασμένο ἢ πραγματικὸ. Ἡ ἀποψη ἐκδηλώθηκε στὴν ἀντίθεση χριστιανισμοῦ καί Ἰσλάμ καί στίς συνακόλουθες

πολεμικές συγκρούσεις. Η αντίθεση αυτή, όμως, είναι διάτρητη, καθώς αντιστρατεύεται τη λογική και χωρίς σκοπιμότητες προσέγγιση της ιστορίας. Η άπλη λογική λέει ότι δεν υπάρχει ένας χριστιανισμός, ούτε ένα Ισλάμ. Ο χριστιανισμός διαιρέθηκε σε όρθόδοξους, καθολικούς, προτεστάντες και κάθε δόγμα φρόντισε να καταδείξει τη διαφορετικότητά του όχι μόνο σε θεολογικές διατριβές αλλά και με ποταμούς αίματος. Έπομένως, ο χριστιανισμός δεν αποτελεί κατ' ανάγκην ενοποιητικό στοιχείο των Ευρωπαίων αλλά και στοιχείο αντίθεσης. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον ισλαμισμό, όπου στον προφήτη πιστεύουν και οι σουνίτες και οι αίτες και οι πάσης φύσεως φονταμενταλιστές, ωστόσο και αυτοί στη μακραίωνη ιστορία τους φρόντισαν να καταδείξουν τις μεταξύ τους διαφορές, όχι μόνο με τις θεολογικές ερμηνείες του Κορανίου αλλά και με ποτάμια αίματος.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει και η άποψη ότι το Ισλάμ είχε σημαντική παρουσία στην Ευρώπη και αποτέλεσε συστατικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η αναφορά στην περίπτωση αυτή γίνεται στο «δυτικό Ισλάμ», στο Ισλάμ της Κόρδοβας και της Γρανάδας, που απέχει πολύ από το Ισλάμ της Βαγδάτης, και όχι μόνο γεωγραφικά. Απ' αυτό το Ισλάμ διαδίδεται η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, γραμματεία και επιστήμη στην Δύση που μπολιάζει τους νομιναλιστές, κι απ' αυτούς γενικότερα την ευρωπαϊκή φιλοσοφία και επιστήμη. Επίσης, η επικοινωνία ανάμεσα στις βόρειες και νότιες όχθες της Μεσογείου, καθώς ανάμεσα στις ανατολικές και δυτικές δεν σταμάτησε ποτέ, παρ' όλο που ο Κάρολος Μαρτέλος σταμάτησε τους Άραβες στο Πουατιέ, ο Πορθητής κατέλαβε την Πόλη ή οι χριστιανοί σταμάτησαν τους Τούρκους μπροστά στη Βιέννη και τους καταναυμάχησαν στη Ναύπακτο. Επίσης, τα Βαλκάνια για πολλές εκατονταετίες ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Ισλάμ, το οποίο, ως εκ τούτου, είχε ισχυρή πολιτική, θρησκευτική και πολιτιστική παρουσία. Ποιός μπορεί να υποστηρίξει ότι τα Βαλκάνια δεν ανήκουν στην Ευρώπη ή ότι η Ευρώπη σταματά εκεί που χάραξε ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος τη διαχωριστική γραμμή της Δυτικής και Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, κάπου στο πρόσφατα ματοδαμμένο Μόσταρ.³

Επιπλέον ο ίδιος ο χριστιανισμός λειτούργησε και ως στοιχείο διάκρισης μεταξύ της όρθόδοξης χριστιανικής Ανατολής και της, κατά κύριο λόγο, καθολικής χριστιανικής Δύσης. Στην προκειμένη περίπτωση εξοβελίστηκε το κύριο επίχειρημα των Δυτικών, η χριστιανισμός, και δημιουργήθηκε νέα αντίθεση, αυτή της Ανατολής και Δύσης. Ο Δυτικοευρωπαίος υιοθέτησε κάποιες αξίες με τις οποίες διαφοροποιήθηκαν από την Ανατολή και πρόβαλαν την ανωτερότητά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αιγυπτιακή εκστρατεία του Ναπολέοντα Βοναπάρτη λειτούργησε ως γέφυρα για τη μεταγενέστερη αποικιοκρατία, καθώς συνδύασε

τη στρατιωτική κατάκτηση με την επιστημονική εξερεύνηση.⁴ Ο ιμπεριαλισμός του 19ου αι. απέσπασε την ιδεολογική του δικαίωση μέσω της πεποίθησης της ανωτερότητας του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της υπεροχής των όπλων και της τεχνολογίας του δυτικού κόσμου. Είναι προφανές συνεπώς ότι η αντίθεση χριστιανισμού-Ισλάμ λειτούργησε κατά περίπτωση και, όπου αυτό δεν ίσχυε, λειτούργησε η αντίθεση Δύσης-Ανατολής, βασισμένη σε κάποιες αξίες της Δύσης, στις οποίες θα επανέλθουμε.

Μιά άλλη αντίθεση που προσδιόριζε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και την ανωτερότητά του έναντι των άλλων ήταν αυτή μεταξύ του πολιτισμού και της βαρβαρότητας, η οποία, αρκετές φορές, μετεξελίχθηκε σε αντίθεση λευκής και μη λευκής φυλής. Χαρακτηριστικός σταθμός της αντίληψης αυτής ήταν οι γεωγραφικές ανακαλύψεις. Οι Ευρωπαίοι που έφθασαν στην Αμερική και την Ινδία θεώρησαν τους εαυτούς τους ανώτερους και δικαίωσαν τη ρατσιστική και βίαιη συμπεριφορά απέναντι στους ιθαγενείς, περιφρονώντας τον πολιτισμό και τις αξίες τους. Πρόσχημα των Ευρωπαίων ήταν ο εκπολιτισμός των βαρβάρων. Ως προέκταση της συμπεριφοράς αυτής πρέπει να θεωρηθεί η αποικιοκρατία, η εκμετάλλευση, δηλαδή, του εξωευρωπαϊκού χώρου από τα ευρωπαϊκά κράτη και η δημιουργία τεράστιων οικονομικών ανισοτήτων. Και στην περίπτωση, όμως, αυτή τα κράτη της Ευρώπης όξυναν τον μεταξύ τους ανταγωνισμό για την απόκτηση περισσότερων αποικιών. Παρά ταύτα, οι Ευρωπαίοι, κατασκευάζοντας σχέματα ενότητας και ετερότητας, δικαίωναν την επιθετική στάση τους.

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, εκτός από τους προαναφερόμενους προσδιορισμούς με το έτερο, με το μη ευρωπαϊκό, επεδίωξε και να αυτοπροσδιοριστεί από κάποιες ιδιότητες-αξίες που διατυπώθηκαν από το κίνημα του Διαφωτισμού. Παρά το γεγονός ότι αρκετοί εκπρόσωποι του Διαφωτισμού διακρίνονται από έναν κοσμοπολιτισμό (με κορυφαίο της τάσης αυτής τον Βολταίρο) και αναθεωρούν τη διάκριση Ευρωπαίων και μη Ευρωπαίων, εντούτοις, με τις απόψεις και θεωρίες τους συντέλεσαν στη σχηματοποίηση κάποιων χαρακτηριστικών, με τα οποία προσδιορίστηκε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός. Οι διανοούμενοι του Διαφωτισμού απέδιδαν στην έννοια «ευρωπαϊκός πολιτισμός» ένα πολιτισμικό παρελθόν ή μία ευρωπαϊκή παράδοση που σηματοδοτούσε την ιδέα της προόδου της ανθρωπότητας. Έπομένως, σύμφωνα με την άποψη αυτή, το ιστορικό παρελθόν της Ευρώπης υπονοούνταν ως ενιαίο. Η σηματοδότηση, όμως, αυτή δεν είναι ιδιαίτερα ισχυρή, καθώς το παρελθόν της Ευρώπης άντλείται από την παράδοση των κρατών και, κατά συνέπεια, η κοινή ευρωπαϊκή παράδοση φαίνεται προϊόν υπεργενίκευσης κάποιων ομολογουμένως κοινών χαρακτηριστικών.

Ωστόσο, το κίνημα του Διαφωτισμού διατύπωσε κάποιες ιδιότητες-αξίες, οι οποίες καταγράφηκαν στη συνέχεια από τους Δυτικοευρωπαίους, κυρίως, και απο-

τέλεσαν κατά κάποιον τρόπο σημαία τους. Αὐτές οἱ ἀξίες εἶναι ὁ οικονομικός φιλελευθερισμός, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ δημοκρατία ὡς ἐγγενεῖς ἔννοιες τῆς εὐρωπαϊκῆς παράδοσης καὶ κουλτούρας καὶ ἡ συνακόλουθη ἀντίθεση μέ τήν αὐταρχική διακυβέρνηση, ἡ ὁποία πίστευαν ὅτι δέν ταιριάζει σέ ἐλεύθερους ἀνθρώπους. Ὁ οικονομικός φιλελευθερισμός ἢ οικονομικός ἀτομικισμός διατυπώθηκε πρῶτα ἀπό τόν Ἄνταμ Σμίθ κατά τή διάρκεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὑποστηρίχθηκε καί ἀπό μεταγενέστερους, μέ μικρές τροποποιήσεις, ὅπως τόν Francois Quesnay καί τοὺς φιλελεύθερους οικονομολόγους τοῦ 19ου αἰ., Τζ. Μ. Σαί, Κάρλο Κατάνεο, Τζ. Σ. Μίλ. Στήν ἀξία αὐτή, τοῦ οικονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ, προσδιορίστηκε καί προσδιορίζεται ὁ δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός καί, σύμφωνα μέ τοὺς θεωρητικούς του, στό σύστημα αὐτό ὀφείλει τήν ὑπεροχή του, τήν πρόοδο καί τήν ἀνάπτυξή του.

Ἡ ἀτομική ἐλευθερία καί ἡ δημοκρατία προσδιόρισαν τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Machiaveli μέχρι τήν ἀντικομμουνιστική Δυτική Εὐρώπη καί στίς μέρες μας. Οἱ ἀξίες αὐτές χρησιμοποιήθηκαν ἐπιλεκτικά ἀπό τοὺς ἰσχυροὺς τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, καθὼς ἀνήγαγαν τοὺς ἑαυτούς τους, τοὺς Δυτικοευρωπαίους, σέ διακεκριμένους πολίτες α' κατηγορίας, πού δέν τοὺς ταίριαζαν μορφές αὐταρχικῆς διακυβέρνησης. Ταυτόχρονα, ἀποδέχονταν ἢ καλύτερα ἐπέβαλαν αὐταρχικῆς μορφῆς διακυβέρνησης γιά τοὺς ἄλλους, τοὺς μή Εὐρωπαίους, τοὺς ὁποίους θεωροῦσαν κατώτερους καί ἀνάξιους γιά τίς παραπάνω ἀξίες. Ἡ πραγματικότητα αὐτή ἀναδεικνυε τήν αἴσθηση ἀνωτερότητας καί ἰδιαιτερότητας πού εἶχαν οἱ Εὐρωπαῖοι γιά τους ἑαυτούς τους καί, συγχρόνως, δικαίωσαν τήν ἀποικιοκρατία καί τήν ἀντίθεση μέ τόν «ἀνατολικό δεσποτισμό».

Οἱ ἰδιότητες-ἀξίες αὐτές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, πού προβλήθηκαν ἔντονα ἀπό τή Δυτική Εὐρώπη, τόν ἀπομακρύνουν ἀπό κάθε ἀνατολική κληρονομιά καί, συνεπῶς, καί τή βυζαντινή. Χαρακτηριστικό εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες εὐρωπαῖστές τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, μέ κύριο ἐκπρόσωπο τόν Ἄδ. Κοραῆ, ἀγνοοῦσαν τό Βυζάντιο καί τήν κληρονομιά του, ὅταν ἀναφέρονταν στόν ἑλληνικό πολιτισμό. Ἡ ἀποψη αὐτή ὅμως εἶναι ὑπονομευτική γιά τήν ἐνότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καθὼς ἐκλαμβάνει τή Δυτική Εὐρώπη ὡς πρότυπο καί προσδίδει στήν Κεντρική καί Ἀνατολική Εὐρώπη ἕναν ρόλο ὑποταγμένου ἀκόλουθου καί μιμητῆ. Ἐπομένως, ἡ ἐνότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας (μέ τά ὅποια γενικά χαρακτηριστικά) ἢ ἡ εὐρωπαϊκή ταυτότητα (μέ τίς ὅποιες ὑπεργενικεύσεις) διαταράσσονται ὅταν ἡ Δυτική Εὐρώπη ἀποσχίζεται πολιτιστικά ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἢ ὅταν ἀφαιρετικά ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός περιλαμβάνει μερικά κράτη τῆς Εὐρώπης καί ὑποτιμᾷ ἢ ἀντιστρατεύεται τά ὑπόλοιπα. Ἡ ἀποχή αὐτή ἐνισχύει ἀκόμα περισσότερο τήν ἀποκλειστικά γεωγραφική ἔννοια τῆς Εὐρώπης.

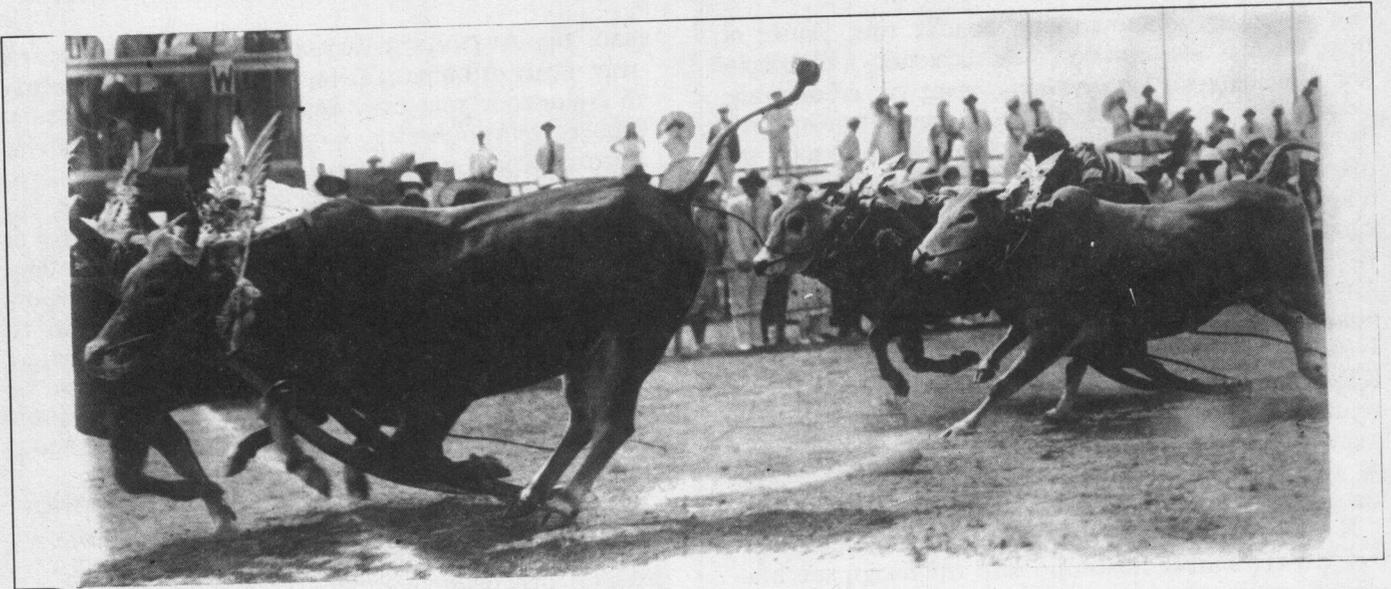
Τήν προαναφερθεῖσα ἀποψη τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς πολιτισμικῆς ἡγεμονίας ἀμφισβήτησαν ἔντονα οἱ ἱστο-

ρικοί τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης.⁵ Αὐτοί, ἀναφερόμενοι στήν πολιτιστική παράδοση τῆς Εὐρώπης, ἐστιάζουν τό ἐνδιαφέρον τους στήν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ὀρθόδοξης χριστιανοσύνης, ἡ ὁποία μέσω τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στίς ἀρχαιοελληνικές ἀπαρχές τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπίσης, ἐμμένονν στόν καθοριστικό ρόλο πού διαδραμάτισαν οἱ σλαβικοί λαοί στήν ἐξάπλωση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας πρὸς τά ἀνατολικά καί, συνεπῶς, στή διεύρυνση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.⁶ Ἀνεξάρτητα ἀπό τό βαθμό ἐγκυρότητας καί ἀξιοπιστίας τῶν ἐρμηνειῶν αὐτῶν, αὐτό πού μάς ἐνδιαφέρει ἐδῶ καί ὀφείλομε νά κρατήσουμε εἶναι ἡ διάσταση τῶν ἀπόψεων τῶν ἱστορικῶν τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης στόν τρόπο πρόσληψης τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης.

Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ συγκρότηση τῶν ἐθνῶν-κρατῶν στήν Εὐρώπη τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες καί ἡ κυριαρχία τους στήν ἱστορία τῆς εἶχαν ἄμεσες ἐπιπτώσεις στή σημασιολογία τῆς ἔννοιας «Εὐρώπης». Ἡ ἔννοια «Εὐρώπη», ὅπως ἦταν λογικό, ὑποτάχθηκε στήν παντοδυναμία τοῦ ἔθνους-κράτους καί δέν ἀποτελοῦσε παρά μόνο γεωγραφικό προσδιορισμό ἢ προσημαστική ἀφορμή γιά κάποιες πολιτικές, ὅσων ἀνήκαν στό χῶρο αὐτό. Ἔτσι, ἡ ἔννοια «Εὐρώπη» χρησιμοποιήθηκε ὡς συνώνυμο τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, πού σηματοδοτοῦσε τήν οικονομική καί πολιτική ἰσχύ αὐτῶν τῶν κρατῶν σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο.⁷ Τά εὐρωπαϊκά κράτη, ἐκμεταλλεζόμενα τήν ἰσχύ τους, διείσδυσαν ὄχι μόνο ἐδαφικά, ἀλλά καί οικονομικά στίς οικονομικά ἀσθενεῖς καί ἐξαρτημένες χῶρες. Ἡ ἐδαφική αὐτή καί οικονομική διείσδυση τῶν ἰσχυρῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν πρὸς τά ἀσθενῆ δικαίωονταν ἀπό τοὺς Εὐρωπαίους, μέ τό γνωστό ἐπιχείρημα τῆς ἀνωτερότητάς τους καί τῆς «ἀποστολῆς» τους νά ἐκπολιτίσουν τοὺς κατώτερους λαούς. Ἔτσι, δικαιωνόταν ἡ ἀποικιοκρατία καί ὁ ἱμπεριαλισμός τῶν ἰσχυρῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν.

Ὡστόσο, ἡ «ἀνωτερότητα» τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ (δυτικοῦ) δέν δικαιωνόταν ἀπό τά πράγματα. Ὁ ἀποικιακός ἀνταγωνισμός πού ὀξύνθηκε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. καί οἱ πρωτόγνωρες ἐθνικιστικές ὑπερβολές μετέτρεψαν τήν Εὐρώπη σέ πεδίο μάχης. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή βρισκόταν σέ κατάφωρη ἀντίθεση μέ κάθε ἀξίωση ἀνωτερότητας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ θηριώδεις ἰδιαιτέρως τοῦ ναζισμοῦ καί τοῦ φασισμοῦ προκάλεσαν ἀποστροφή, καθὼς ὁ ἐθνικισμός κατάφερε νά φθάσει στό ἀρνητικότερο σημεῖο παροξυσμοῦ. Ταυτόχρονα, ἡ ἔξαρση αὐτῆ τῶν ἐθνικισμῶν καί οἱ ὑπερβολές τους λειτουργοῦσαν σαφῶς ἐναντίον κάθε ἔννοιας ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης.

Οἱ ἐθνικιστικοί, ἐθνικοί, φυλετικοί καί θρησκευτικοί διωγμοί πού ἐξαπολύθηκαν στήν Εὐρώπη κατά τή διάρκεια τοῦ Μεσοπολέμου κατέδειξαν ὅτι τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας δέν εἶναι ἡ ἐνοσάρκωση τῆς ἑτερότητας ἀλλά ὁ ἀποκλεισμός της.⁸ Ἡ Εὐρώπη, ἀντί νά ἐπιδιώκει τήν ἐνοσάρ-

τωση της ετερότητας, ώστε να επιτύχει την υπέρβαση των στενών εθνικών ορίων, περιχαρακωνόταν. Κάτι ανάλογο συνέβη και με τις απόπειρες των νεοφασιστών στις δεκαετίες του 1960 και 1970, οι οποίες αποσκοπούσαν στην υπέρβαση της περιθωριοποίησής τους με τις εκκλήσεις που απηύθυναν για την υπεράσπιση μιας ρατσιστικής «λενκής Ευρώπης».⁹ Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στις μέρες μας με τις πολιτικές της στεγανοποίησης της Ευρώπης έναντι των κυμάτων των προσφύγων, που προέρχονται από την Ανατολική Ευρώπη και την πρώην Γιουγκοσλαβία.

Η αντίληψη αυτή του αποκλεισμού καταδεικνύει την περιορισμένη και ιδιοτελή έννοια που αποδίδεται στην έννοια «Ευρώπη», καθώς και τό δυτικόστροφο χαρακτήρα της ευρωπαϊκής πολιτισμικής παράδοσης. Η ταύτιση της έννοιας της Ευρώπης με τη Δυτική Ευρώπη ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με τη Συνθήκη της Ρώμης στις 25 Μαρτίου 1957, όταν ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΟΚ). Η συνεργασία των εθνών-κρατών της Δυτικής Ευρώπης παρακινήθηκε από τον Ψυχρό Πόλεμο, από κάποιο, δηλαδή, αντίπαλο δέος. Η συνεργασία αυτή, που είχε και την υποστήριξη των ΗΠΑ, οικοδομήθηκε πάνω στην αντιπαράθεση με τα κομμουνιστικά κράτη. Τό στοιχείο της αντίθεσης ή του φόβου προς τά κράτη αυτά φαινόταν να υπερίσχυε του όποιου στοιχείου συνέβαλε στην ένοποιηση και προωθούσε την ιδέα της Ευρώπης. Έξάλλου, αυτό δείχνει και η προθυμία των ΗΠΑ να συμβάλλει σ' αυτή τη συνεργασία, ενώ, κατά τό παρελθόν, δέν έβλεπε με καλό μάτι την προοπτική συνεργασίας των ευρωπαϊκών κρατών.

Ωστόσο, η Ευρωπαϊκή Ένοποιηση παρέμενε τό ζητούμενο σ' ένα χώρο, όπου κυριαρχούσαν οι εθνικές ταυτότητες, άφ' ενός, και οι δαιμονολογίες, άφ' έτερου, για τόν κομμουνιστικό κίνδυνο. Η λειτουργία, συνεπώς, της Ευρωπαϊκής Ένοποιησης ήταν υποκριτική

και αντιφατική, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, ενθάρρυνε τόν αποκλεισμό της ετερότητας και αποθάρρυνε την ένσωμάτωση. Στο πλαίσιο αυτό, η έμμογή στη δυτικόστροφη ευρωπαϊκή παράδοση και ό σφετερισμός της ιστορικής προόδου από τή Δύση δέν μπορεί να οδηγήσει σε ευρωπαϊκή ένοποιηση, καθώς διαιρεί τά έθνη σε ανώτερα και κατώτερα. Η διαδικασία ένοποίησης της Ευρώπης και δημιουργίας Ευρωπαίων πολιτών δέν είναι μία διαδικασία άνωθεν, με έπιλογές και αποκλεισμούς, αλλά μία διαδικασία ένεργοποίησής τους μέσα από θεσμικούς διαύλους. Η διαδικασία αυτή δέν θά πρέπει να άναιρεί τό εθνικό παρελθόν, και πολύ περισσότερο να τό ύποτιμά, αλλά να επιδιώκει να τό εντάξει σε ένα ανώτερο σύνολο.

1. Woolf St., «Υπάρχει ένότητα στην Ευρωπαϊκή Ιστορία και ταυτότητα;», περιοδ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 60-61, σ. 42.
2. O. Geoffrey Barraclough, *European Unity in Thought and Action*, Blackwell, Oxford 1963, σ. 3-6.
3. Έλεφάντης Άγγ., «Ισλάμ και Ευρώπη», έφ. *Έποχή*, 6/4/1977.
4. Fourier J.B., *Preface historique (1810). Description de l' Egypte*, 20 τόμοι, Paris 1809-1828, Antiquites 1, Planches, σ. V-VI.
5. Romiane K., *L'Europe et ses nations*, Gallimard, Paris 1900.
6. *The Common Christian Roots of the European Nations*, 2 τόμοι, Le Monnier, Ferinze 1982. Συνέδριο που όργανώθηκε από τό Παπικό Πανεπιστήμιο του Λατερανού και τό Καθολικό Πανεπιστήμιο του Dulbin για τήν ένότητα της χριστιανικής Ευρώπης.
7. Woolf St., ό.π., σ. 50.
8. Ό.π., σ. 51.
9. Cheles L., Ferguson R., Vaughan N., *Neofascism in Europe*, Longmann, London 1991.

ΕΙΝΑΙ ΚΡΥΟΣ Ο ΧΕΙΜΩΝΑΣ ΣΤΙΣ ΠΡΕΣΠΕΣ*

του Γιώργου Σταθάκη

Στά σύνορα τής φύσης

Όταν κάποιος ξεκινάει από τή Φλώρινα και κινείται προς τά βόρεια, αποκτᾶ πολύ γρήγορα τήν αίσθηση ὅτι τό τοπίο ἀλλάζει. Πίσω του ἀφήνει μιά πεδινή περιοχή πού ἀναπτύσσεται ἀπό τή Φλώρινα προς τό νότο και φθάνει μέχρι τήν Κοζάνη, ἴσως και νοτιότερα. Αὐτή ἡ πεδινή περιοχή εἶναι ἐντελῶς ἄχαρη, καθῶς θυμίζει τά συνήθη τοπία τῶν πεδινῶν περιοχῶν πού βρίσκονται ἀνάμεσα σέ ὄρεινους ὄγκους. Μπροστά του, ἀντίθετα, ἡ περιοχή εἶναι ὄρεινή και γεμάτη ἀπό πυκνά δάση. Ὑστερα ἀπό μιά διαδρομή περίπου 40 χιλιομέτρων μέσα ἀπό τόν πανέμορφο ὄρεινό ὄγκο ξεπροβάλλει τό ἐκπληκτικό τοπίο μέ τίς δύο λίμνες και τό πλατό πού ὑπάρχει γύρω ἀπό τή μικρότερη ἀπό αὐτές. Οὐσιαστικά αὐτός ὁ ὄρεινός ὄγκος συγκροτεῖ τό διαχωριστικό ὄριο ἀνάμεσα σέ δύο ἐντελῶς διαφορετικά φυσικά τοπία.

Οἱ βιολόγοι πού ἔχουν μελετήσει τήν περιοχή ἔχουν μιά ἐξήγηση γι' αὐτή τήν ξαφνική μεταβολή τοῦ τοπίου. Εἰδῶ ὄριοθετοῦν τή συνάντηση δύο διαφορετικῶν κλιματικῶν ζωνῶν: τῆς μεσογειακῆς και τῆς κεντροευρωπαϊκῆς. Ἡ μοναδική σύνθεση τῆς χλωρίδας και τῆς πανίδας τῆς περιοχῆς τῶν Πρεσπῶν ἀποδίδεται στή διπλή ἐπίδραση πού ἀσκοῦν οἱ δύο αὐτοί κλιματικοί κόσμοι. Προφανῶς ἀναφερόμαστε σέ μιά ἀπό τίς πιο πλούσιες, ἀν ὄχι τήν πιο πλούσια, ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, περιοχή τῆς Ἑλλάδας. Στό πλατύτερο κοινό ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς φύσης τῶν Πρεσπῶν ἔχει γίνει γνωστή ἐξαιτίας τῶν σπάνιων πουλιῶν (στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά 250 εἶδη), τά ὁποῖα καθῶς κινούνται σέ μεγάλες ἀποστάσεις ἀνάμεσα στίς δύο κλιματικές ζώνες χρησιμοποιοῦν τίς Πρέσπες ὡς τό χώρο ἀναπαραγωγῆς τους.

* Τό κείμενο αὐτό εἶχε γραφεῖ τό 1997 και παρουσιάστηκε στό συνέδριο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης τῶν Ἀγροτοκοινωνιολόγων στό Μεσογειακό Ἰνστιτούτο Χανίων. Δημοσιεύεται μέ ἀφορμή τήν συνάντηση τῶν πρωθυπουργῶν τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἀλβανίας και τῆς FYROM στήν Πρέσπα.

Οἱ βιολόγοι και οἱ ὄρνιθολόγοι ἔχουν κάνει ἐξαιρετικές μελέτες πού περιγράφουν πῶς ἡ λίμνη, και κυρίως οἱ ὑγρότοποι, και ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα στήν περιοχή ἔχουν συγκροτήσει ζωτικές ἀλυσίδες ἀναπαραγωγῆς τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ οἰκοσυστήματος. Οἱ διαδικασίες δέν περιορίζονται στήν αὐτονομία ἀλυσίδα τῶν διατροφικῶν συσχετίσεων τῶν διαφόρων εἰδῶν – τῶν ψαριῶν τῆς λίμνης, τῶν πουλιῶν και τῶν διαφόρων φυτῶν. Καίριο ρόλο στήν ἀλυσίδα αὐτή ἔχουν οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες: ἡ καλλιέργεια δημητριακῶν, τό κάψιμο τῶν καλαμιῶν, ἡ εἰδική κατη-

γορία τῶν νάνων ἀγελάδων πού ὑπάρχουν στήν περιοχή κλπ. Αυτό πού τελικά οἱ μελέτες ὑπογραμίζουν εἶναι πώς ὁ τεράστιος πλοῦτος τῆς χλωρίδας καί τῆς πανίδας δέν εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς «ἀγρίας φύσης», ἀλλά ἀντίθετα ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἔχει συμβάλει καθοριστικά στήν αἰεφορία καί τή διατήρηση τῶν ἰσορροπιῶν στό συγκεκριμένο οἰκοσύστημα.

Στά σύνορα τῆς ἱστορίας

Ἡ Πρέσπα βρίσκεται στά σύνορα τριῶν κρατῶν. Μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οἱ πορείες αὐτῶν τῶν χωρῶν ἦταν διαφορετικές. Ἡ Ἑλλάδα, ἡ Γιουγκοσλαβία καί ἡ Ἀλβανία βρέθηκαν νά ἀντιπροσωπεύουν τόσο τό διχασμό τῆς Εὐρώπης σέ Δύση καί Ἀνατολή, ὅσο καί τίς ἐντάσεις καί τοὺς διχασμούς πού ἀνα-

πτύχθηκαν στό πλαίσιο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόσμου. Ἔτσι, καθώς οἱ τελευταῖοι Ἕλληνες ἀντάρτες περνοῦσαν τά σύνορα, αὐτά ἐμελλε νά κλείσουν πίσω τους γιά τρεῖς ὀλόκληρες δεκαετίες.

Ὁ πληθυσμός τῆς Πρέσπας μεταβλήθηκε πολλές φορές ὑπό τήν ἐπῆρεια πολιτικῶν γεγονότων. Ἡ Πρέσπα ἐντάχθηκε στό ἑλληνικό κράτος τό 1913. Ἡ περιοχή εἶχε ἀρκετό σλάβικο πληθυσμό, ὁ ὁποῖος ἀποχώρησε σέ μεγάλα ποσοστά μετά τό τέλος τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων. Λίγα χρόνια ἀργότερα τό κενό αὐτό κάλυψαν οἱ πρόσφυγες ἀπό τή Μικρά Ἀσία. Ἡ περιοχή ἐπιλέχθηκε ὡς τόπος ἐγκατάστασης τῶν προσφύγων καί ἔτσι πρόσφυγες μέ καταγωγή κυρίως ἀπό τόν Πόντο ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ.

Στή διάρκεια τοῦ Ἐμφυλίου ἡ Πρέσπα βρέθηκε στό πλευρό τῶν ἀνταρτῶν καί τήν ἔξοδο τῶν ἀνταρτῶν

ακολούθησε ένα κύμα προσφύγων προς τις κομμουνιστικές χώρες. Για την ακρίβεια η περιοχή έρημώθηκε. Ο πληθυσμός της, ο οποίος είχε αυξηθεί σημαντικά στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και είχε φθάσει τους 7.000 τό 1940, μειώθηκε μόλις σέ 1.000 κατοίκους τήν έπαύριο του Έμφυλίου. Στά μέσα τής δεκαετίας του 1950 ή έλληνική κυβέρνηση μετακίνησε βλάχικο πληθυσμό στήν περιοχή προκειμένου, όπως έλεγε τό βασιλικό διάταγμα, νά ενισχύσει τό έλληνικό στοιχείο εκεί.

Η περιοχή συμμετείχε σέ όλα τά βασικά μεταναστευτικά κύματα τής ελληνικής υπαίθρου. Στήν αρχή του αιώνα είχε υπερόντια μετανάστευση προς τίς ΗΠΑ, ενώ στή διάρκεια τής δεκαετίας του 1960 είχε μετανάστευση προς τή Γερμανία και τήν Αυστραλία.

Έτσι ο πληθυσμός τής περιοχής δέν σταθεροποιήθη-

κε ποτέ. Διαδοχικές γενιές βρέθηκαν στή δίνη των πολιτικών γεγονότων, ενώ ή μόνιμη οικονομική καχεξία τής περιοχής ενθάρρυνε ακόμα και σέ ήρεμες πολιτικές περιόδους τή φυγή και τή μετανάστευση. Μέ αυτή τήν έννοια πολύ μικρό μέρος του πληθυσμού ταυτίστηκε μέ τή συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, καθώς στίς διαδοχές των γενεών δέν υπήρξαν σταθερά κοινωνικά, πολιτισμικά ή έστω γεωγραφικά σημεία αναφοράς.

Στίς μέρες μας ο πληθυσμός τής Πρέσπας είναι περίπου 1.200 κάτοικοι. Υπάρχουν τρεις διακριτές εθνοτικές: οι «Ντόπιοι», οι όποιοι είναι κατά κανόνα δίγλωσσοι – χρησιμοποιούν δηλαδή και τήν ιδιαίτερη σλαβική διάλεκτο, οι Πόντιοι και οι Βλάχοι. Οί τρεις αυτές εθνοπολιτισμικές ομάδες έχουν περίπου ισομερή παρουσία στό τοπικό πληθυσμό.

Στά σύνορα τής κοινωνίας

Οι διαδοχικές μετακινήσεις του πληθυσμού από και προς τήν Πρέσπα έχουν κληροδοτήσει ένα χαοτικό σύστημα αναφορικά με τήν ιδιοκτησία τόσο τής γής όσο και τών κατοικιών. Ένώ κάποιες κοινότητες ερήμωσαν (τό 1940 υπήρχαν 16), οι άλλες πού επιβίωσαν βρέθηκαν αντιμετώπιες με τήν πολυμορφία τών ιδιοκτησιακών καθεστώτων πού είχαν προκύψει από τίς πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στήν περιοχή. Κατ' αρχάς ήταν οι συνήθειες δυσκολίες πού προκύπτουν από τή μετανάστευση. Η ιδιοκτησία γίνεται περιπλοκή όταν περνάει στή δεύτερη ή τρίτη γενιά ατόμων και οικογενειών πού βρίσκονται διάσπαρτες ανά τόν κόσμο: από τήν Αμερική, τήν Αυστραλία και τή Γερμανία μέχρι τήν Αθήνα, τή Θεσσαλονίκη και τή Φλώρινα. Επιπρόσθετα, ήταν σημαντικές οι ιδιοκτησίες πού περιήλθαν στό κράτος μετά από τόν Έμφύλιο. Καθώς ή πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν πολιτικοί πρόσφυγες, αυτοί στερήθηκαν τήν ιθαγένειά τους και ταυτόχρονα ή περιουσία τους περιήλθε στό χέρι του κράτους. Τό κράτος υποσχέθηκε γή και σπίτια στους Βλάχους πού έφερε στήν περιοχή στή δεκαετία του 1950. Αυτό τό έπραξε χωρίς νά τους παραχωρήσει, όμως, και τήν ιδιοκτησία.

Στίς μέρες μας είναι σπάνιο κάποιος κάτοικος νά έχει ιδιοκτησία μεγαλύτερη από 2-3 στρέμματα αγροτικής γής, ενώ είναι σύννητες κάτοικοι πρώτης ή δεύτερης γενιάς νά μένουν νά σπία τα όποια ανήκουν στό κράτος. Τρία προγράμματα αναδιανομής τής γής πού έπιχειρήθηκαν στό διάστημα από τό 1959 μέχρι τό 1979 συνέβαλαν ελάχιστα στήν αλλαγή τής εικόνας τής αγροτικής ιδιοκτησίας. Έτσι, ακόμη, και σήμερα ό μέσος όρος τής αγροτικής ιδιοκτησίας είναι μόλις 2,5 στρέμματα ενώ ό κατακερματισμός τών μικρών αυτών ιδιοκτησιών είναι πολύ υψηλός (7 αγροτεμάχια για κάθε ιδιοκτησία).

Η πολυεθνική σύνθεση του τοπικού πληθυσμού ακριβώς στό σύνορα τριών «έχθρικών» κρατών οδήγησε στή διαμόρφωση ενός πολιτικού καθεστώτος εξαιρετικά αυταρχικού στίς δεκαετίες του 1950 και του 1960. Αν τότε ό πολιτικός αυταρχισμός ήταν διάχυτος στήν ελληνική επικράτεια, εδώ προσέλαβε τήν πιο ακραία του μορφή. Η περιοχή θεωρήθηκε ως μεγίστης στρατιωτικής σημασίας και ή πρόσβαση σε αυτή απαιτούσε τήν άδεια τών στρατιωτικών αρχών. Έτσι μέχρι τό 1968 και πρακτικά μέχρι τό 1974 δέν υπήρχε ελεύθερη πρόσβαση στήν περιοχή.

Ο απομονωτισμός τής περιοχής συνοδεύτηκε φυσικά από τόν άμεσο και άσφικτικό έλεγχο του τοπικού πληθυσμού και τή διττή μέριμνα τής διατήρησης τής ελληνικότητας και τής προστασίας από τή σλάβικη επιρροή. Καθώς οι αντιλήψεις τής εποχής περί ελληνικότητας ήταν αναπόφευκτα χονδροειδείς, οι ιδιαιτερότητες τών εθίμων αποτελούσαν μόνιμο πεδίο προστρι-

βών. Όπως ένθymouνται πολλοί κάτοικοι τής περιοχής ένας βλάχικος γάμος συχνά θά έρέθιζε τίς έποπτεύουσες αρχές, οι όποιες τόν διέκοπταν καθώς τό τελετουργικό κρινόταν ως μη ελληνικό. Ένώ τό δίκτυο πληροφοριοδοτών ήταν ιδιαίτερα εκτεταμένο προκειμένου νά έλέγχει τούς ύποπτους για φιλοσλαβισμό ντόπιους.

Ακόμα και στίς αρχές τής δεκαετίας του 1990, κατά τήν παραμονή μου στή Πρέσπα συχνά δεχόμουν «φιλικές συμβουλές» νά αποφεύγω συγκεκριμένους ανθρώπους επειδή θεωρούνταν ύποπτοι για φιλοσλαβομακεδονικές θέσεις. Η τό συνηθισμένο κήρυγμα μετά από τήν κυριακάτικη λειτουργία, καταναγκαστική έτσι κι άλλως λόγω τών εκκωφαντικών μικροφώνων, θά υπενθύμιζε στους κατ' ανάγκην άκροατές πώς ό κίνδυνος για τήν έλληνοχριστιανική ταυτότητα παρέμενε από βορρά, ενώ επί μακρόν θά ανέλυε τίς συμφορές που αυτός είχε επιφέρει κατά τό παρελθόν.

Μία από τίς συνέπειες του άκραίου αυταρχικού καθεστώτος ήταν πώς στήν Πρέσπα δέν υπήρχαν οι στοιχειώδεις εκείνες μορφές τοπικών οργανισμών και δικτύων πού ήταν συνήθειες σε άλλες αγροτικές περιοχές τής χώρας τήν ίδια περίοδο. Οι συνεταιρισμοί είχαν μία σύντομη ιστορία στή δεκαετία του 1930. Μία ένωση γαλακτοπαραγωγών και μερικές άλλες ενώσεις πού υπήρχαν τήν ίδια περίοδο δέν συνέχισαν μετά τόν πόλεμο.

Έτσι σ' όλη τή μεταπολεμική περίοδο μέχρι τίς μέρες μας ήταν οι συνεταιριστικές οργανώσεις τής Φλώρινας πού τυπικά τουλάχιστον κάλυπταν τήν περιοχή, ενώ κάποιες άλλες ύποτυπώδεις οργανώσεις υπήρχαν μόνο στό χαρτιά. Μόλις στό τέλη τής δεκαετίας του 1980 έμφανίστηκαν, με άφορμή όρισμένα έργα πού έγιναν στήν περιοχή, κάποιες πρώτες ενώσεις (με τήν ίδρυση ενός ξενώνα ιδρύθηκε ό γυναικείος συνεταιρισμός πού ανέλαβε τή διαχείρισή του).

Η μικρή κοινωνία τής Πρέσπας, καθώς στερήθηκε για δεκαετίες τούς πιο στοιχειώδεις συλλογικούς θεσμούς, παρέμεινε βαθιά κατακερματισμένη και στό έσωτερικό της. Η αποδιάρθρωση αυτή επέτεινε τίς τοπικές διαφορετικότητες και ενίσχυσε τήν ακραία παθητικότητα του τοπικού πληθυσμού.

Ο μικρόκοσμος τών κρατικών έργων

Από τήν άλλη πλευρά οι πρωτοβουλίες του τοπικού κράτους, δηλαδή τής νομαρχίας, ήταν άρκετές, αν και στίς περισσότερες περιπτώσεις ήταν πλήρως άποτυχημένες. Όπως είναι γνωστό, για πολλές δεκαετίες τό ελληνικό κράτος έχει σαφώς ταυτίσει τίς αναπτυξιακές του παρεμβάσεις με τά δημόσια έργα: δρόμοι, λιμάνια, γήπεδα, αεροδρόμια, πανεπιστήμια ή ότιδήποτε χτίζεται αποτελεί τήν απόλυτη ειδίκευσή του. Αντίθετα τό ίδιο τό κράτος είναι εξαιρετικά άναποτελεσματικό όταν πρόκειται νά ασχοληθεί με τίς ποιοτικές πλευρές τής ανάπτυξης: τό οικιστικό και τό φυσικό περιβάλλον

ἢ τίς πιά σύνθετες μορφές προγραμματικότητας πού νά περιλαμβάνουν οἰκονομικές καί κοινωνικές παραμέτρους.

Αὐτά τά τυπικά χαρακτηριστικά τῶν προγραμματικῶν παραδόσεων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἔχουν ἀποβεῖ μοιραία γιά τήν περιοχή. Κάθε λίγα χρόνια δημόσια χρήματα ξοδεύονταν σέ συγκεκριμένα ἔργα προκειμένου νά ὑποδηλώνουν τό ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους γιά τήν περιοχή. Μόνο πού τά συγκεκριμένα ἔργα στίς περισσότερες περιπτώσεις ἦταν ἄστοχες συλλήψεις πού ἀπέβησαν ἐντελῶς ἀναποτελεσματικές.

Ὁ κατάλογος τῶν ἔργων αὐτῶν εἶναι ἐνδεικτικός:

- ἡ κατασκευή ἀρδευτικοῦ δικτύου τό ὅποιο ὑλοποιήθηκε σέ δύο διαδοχικές φάσεις, στά μέσα τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1960 καί τοῦ 1980·
- ὁ σταθμός παραγωγῆς γόνου ψαριῶν (κατασκευάστηκε τό 1984-86, χωροθετήθηκε στόν πυρήνα τοῦ Ἐθνικοῦ Δρυμοῦ καί δέν λειτούργησε ποτέ)·
- τό ἐργοστάσιο κονσερβοποιίας τοῦ τοπικοῦ ψαριοῦ (ἔκλεισε μετά ἀπό λίγα χρόνια λειτουργίας)·
- ὁ μικρός ξενώνας πού δόθηκε στόν γυναικεῖο συνεταιρισμό·
- τό ἐργοστάσιο συσκευασίας τῶν φασολιῶν (κατασκευάστηκε τό 1986 καί δέν λειτούργησε ποτέ)·
- τό ξηραντήριο καλαμποκιοῦ, τό ὅποιο δέν λειτούργησε ποτέ καθώς δέν προχώρησε ἡ καλλιέργεια τοῦ καλαμποκιοῦ·
- δύο ἰδιωτικές ἐπενδύσεις (λατομεῖο μαρμάρου καί ἐκτροφή ζῶων κατάλληλων γιά τή γουνοποιία. Καί τά δύο ἔκλεισαν μετά ἀπό λίγο)·
- τό κλειστό γυμναστήριο πού κατασκευάστηκε καταμερίς στό ὑπέροχο τοπίο ἀνάμεσα στή Μικρή καί τή Μεγάλη Πρέσπα·
- τέλος, οἱ πολύ γνωστές φαντασμαγορικές πολιτιστικές ἐκδηλώσεις πού διοργανώνονται κάθε καλοκαίρι.

Ἡ πιό σημαντική ὁμως παρέμβαση στήν περιοχή ἦταν τό προεδρικό διάταγμα τοῦ 1974, τό ὅποιο χαρακτηρίσε τίς Πρέσπες Ἐθνικό Δρυμό. Αὐτό ἔγινε μετά ἀπό πίεση διεθνῶν ὀργανισμῶν καί οἰκολογικῶν ὀργανώσεων. Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἀνακάλυψη τῆς περιοχῆς ἀπό Γάλλους ὀρνιθολόγους καί ἡ δημοσιοποίηση τῶν εὐρημάτων τους γιά τήν ιδιαίτερη σημασία τῆς περιοχῆς. Ὅπως γίνεται συνήθως στίς περιπτώσεις αὐτές, μπορεῖ τό κράτος νά ἐξέδωσεν τό διάταγμα αὐτό, ἀλλά στή συνέχεια ἀπέφυγε νά ἐκδώσει τήν εἰδική νομοθεσία ἢ ὅποια θά ρυθμίζε τό καθεστῶς λειτουργίας καί διαχείρισης τοῦ Δρυμοῦ. Ἐτσι τό νομικό πλαίσιο παρέμεινε ἡμιτελές καί φυσικά δέν ἰδρύθηκε ποτέ κάποιος ὀργανισμός πού θά ἀναλάμβανε τή διαχείριση τοῦ Ἐθνικοῦ Δρυμοῦ.

Ὁ μικρόκοσμος τῆς ἀνάπτυξης

Ὁ χειμώνας εἶναι πολύ κρύος στήν Πρέσπα. Ἡ περιοχή καλύπτεται πολλούς μῆνες ἀπό χιόνι καί ἡ μικρή λίμνη παγώνει. Οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς ἔχουν ἐπιβιώ-

σει ἐπί δεκαετίες μέσα ἀπό διαδικασίες πού ἀξιοποιούσαν ὅτιδήποτε πρόσφερε τό περιβάλλον, ἀλλά μέ τρόπους πού ἀντιστοιχοῦσαν περισσότερο σέ μιά οἰκονομία ἀναπαραγωγῆς παρά σέ μιά ἐμπορευματική οἰκονομία.

Τό ἐκπληκτικό βιβλίο τοῦ Γιώργου Κατσαδωράκη,² βιολόγου, πού ἔχει ζήσει γιά πολλά χρόνια στήν Πρέσπα, περιγράφει μέ ἐξαιρετική διαύγεια τό πῶς ἡ τοπική διαφοροποίηση τῆς παραγωγῆς καί οἱ τεχνικές πού χρησιμοποιοῦσαν στό παρελθόν στήν τοπική γεωργία, τήν κτηνοτροφία καί τήν ἀλεία συγκροτοῦσαν τόν κοινό ἴστό τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ οἰκοσυστήματος καί φυσικά τῆς τοπικῆς κοινότητος. Μόνο πού αὐτό ἀνήκει στό παρελθόν.

Ἡ ἰδέα περί ἐντατικῆς γεωργίας ἐνθαρρύνθηκε ἀρχικά ἀπό τό ἀρδευτικό ἔργο, πού ὅπως ἀναφέρθηκε ἔγινε στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Ἀρχικά ὅμως αὐτό εἶχε μικρό ἀντίκτυπο. Στή δεκαετία τοῦ 1960 ἡ Πρέσπα δέν διέθετε κάποιο ἐμπορεύσιμο προϊόν καί αὐτό συνεχίστηκε καί στήν ἐπόμενη δεκαετία. Ἦταν στή δεκαετία τοῦ 1980 πού ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἀρδευτικοῦ ἔργου συνέπεσε μέ τή διάδοση τῆς καλλιέργειας τῶν φασολιῶν. Δέκα χρόνια ἀργότερα αὐτό ἀποτελοῦσε πλέον μονοκαλλιέργεια καί ἔδινε τό 80% τοῦ ἀγροτικοῦ εἰσοδήματος τῆς περιοχῆς.

Ἀναπόφευκτα, ἡ ἐξέλιξη αὐτή βρέθηκε στό στόχαστρο τῶν οἰκολογικῶν κριτικῶν.³ Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀρδευτικοῦ τό 1985-1986, μέ τήν χρησιμοποίηση μάλιστα κοινοτικῶν πόρων, διευκόλυνε τήν ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας αὐτῆς. Οἱ ἀλλαγές στή χρήση τῆς ἀγροτικῆς γῆς συνοδεύτηκαν ἀπό τίς ἀλλαγές στήν ἴδια τῆς τήν ὄψη. Ὅλο τό πλατό πού περιβάλλει τή μικρή λίμνη μετατράπηκε σ' ἕναν συνεχῆ καί ὁμοιόμορφο χῶρο. Τά δέντρα πού προστάτευαν ὀρισμένες ἀπό τίς προηγούμενες καλλιέργειες κόπηκαν καί οἱ διαχωριστικές γραμμές τῶν ἀγροτεμαχίων ἔχασαν τή διακριτότητά τους. Ταυτόχρονα ἄρχισε ἡ ἐκτεταμένη χρήση τῶν χημικῶν πού ἐπιβάλλει ἡ ἐμπορική καλλιέργεια.

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς ἡ ἐμπορική καλλιέργεια ἐπέδρασε θετικά στά τοπικά εἰσοδήματα. Παρά τό γεγονός ὅτι τό συγκεκριμένο προϊόν δέν ἔχει ἐπιδότηση, ἐντούτοις ἡ κρατική πολιτική εἶναι ἔμμεσα ὑποστηρικτική. Ἡ ἐγχώρια παραγωγή εἶναι ἐλλειμματική καί κάθε χρόνο γίνονται ἀθρόες εισαγωγές ἀπό χῶρες πού τό παράγουν κατά πολύ φτηνότερα (Πολωνία, Τουρκία). Ἡ κρατική πολιτική μέσω ἄτυπων συμφωνιῶν (μέ τίς εισαγωγικές καί βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις) ἐξασφαλίζει τήν ἀπορρόφηση πρῶτα τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς σέ κάποια ἐνδεικτική τιμή πού καθορίζει τό ὑπουργεῖο καί στή συνέχεια ἐπιτρέπει τίς φτηνότερες εισαγωγές. Ἡ ἔμμεση αὐτή στήριξη τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς δέν ἔχει ἀποτρέψει ἐδῶ καί χρόνια τή συστηματική μείωσή της. Γιά περίπου 30 χρόνια ἡ καλλιέργεια αὐτή εἶναι φθίνουσα.

Ἡ ἐπέκταση τῆς μονοκαλλιέργειας τῶν φασολιῶν στήν Πρέσπα συνέπεσε μέ τή μείωση τῶν ἄλλων πη-

γών εισοδήματος. Η αλιεία έχει συρρικνωθεί στο ελάχιστο και η κτηνοτροφία είναι επίσης φθίνουσα. Εντούτοις προστέθηκαν δύο νέες πηγές εισοδήματος. Οι κατασκευές και ο τουρισμός. Καθώς σταθεροποιήθηκε ο πληθυσμός και αυξήθηκαν τα εισοδήματα άρχισε να ανακάμπτει η τοπική κατασκευαστική δραστηριότητα. Αυτή μάλιστα εντάθηκε από την τάση πολλών μεταναστών να αναπαλαιώνουν τα εγκαταλειμμένα σπίτια τους. Παράλληλα, ο τουρισμός, αναμφίβολα ήπιος και περιορισμένος – έργο εν πολλοίς της προβολής που έχει η περιοχή μέσω των οικολογικών οργανώσεων –, άρχισε στη δεκαετία του 1990 να αποτελεί αξιόλογη συμπληρωματική πηγή εισοδήματος.

Ως συνήθως η δημιουργία εισοδημάτων δέν σημαίνει ότι αυτά μένουν στην περιοχή. Οι πιο πετυχημένοι καλλιεργητές άρχισαν να νοικιάζουν γη για να επεκτείνουν την κλίμακα της παραγωγής τους (50% της άρδευόμενης γης είναι νοικιασμένη) και μόλις εμφανίστηκαν κάποια σημαντικά εισοδήματα, αυτά άρχισαν να διοχετεύονται σε ακίνητη περιουσία στα αστικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής. Μάλιστα οι πιο εύκαταστάτες οικογένειες είναι συνήθως πλέον να μετακινούνται στη διάρκεια του χειμώνα στη Φλώρινα ή την Καστοριά προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε σχολεία και καλύτερες υπηρεσίες.

Ο μικρόκοσμος της αναπτυξιολογίας

Η έμπορική γεωργία συνέβαλε ελάχιστα στην αλλαγή των τοπικών νοοτροπιών. Αν στον Έθνικό Δρυμό είχε αποδοθεί κατά τό παρελθόν η υπανάπτυξη της περιοχής, τώρα ήταν ο Έθνικός Δρυμός που εμπόδιζε την κλιμάκωση της οψιμης ανάπτυξης.

Η μόνιμη παρουσία στις δύο τελευταίες δεκαετίες μίας μικρής ομάδας οικολόγων στην περιοχή επέφερε τόσο εντάσεις όσο και χρήσιμες συγκλίσεις στην τοπική κοινωνία. Οι εντάσεις ήταν αναπόφευκτες. Η οικολογική προστασία στεκόταν εμπόδιο στην αναπτυξιακή μεγαλομανία της εποχής, που με τους δραστήριους πολιτικούς της περιοχής υποσχόταν καζίνο, μεγάλα ξενοδοχεία και άκορεστο πλούτο. Από την άλλη, οι οικολογικές ομάδες είχαν την ικανότητα να κινητοποιήσουν θεσμούς και πηγές χρηματοδότησης άγνωστες για την τοπική κοινωνία. Η Πρέσπα έγινε τόπος διαδοχικών συνεδρίων. Έγινε σημείο οικολογικής εκπαίδευσης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Έγινε γνωστός τόπος εναλλακτικού τουρισμού. Οι οικολογικές ομάδες κινητοποίησαν οργανισμούς για τη σχεδίαση ήπιων αναπτυξιακών παρεμβάσεων στην περιοχή και σχημάτισαν μικρούς πυρήνες για την ανάπτυξη της οικολογικής γεωργίας.

Οι προσπάθειες όμως αυτές συνέπεσαν με τη γενίκευση της έμπορικής γεωργίας και τη συνεχιζόμενη χαρακτηριστική απάθεια του ελληνικού κράτους. Συνακόλουθα τό μόνο αποτέλεσμα ήταν η στασιμότητα που δημιουργείται έλλείψει σαφών σχεδιασμών, σκοπών και πόρων. Τό κράτος συντηρεί μέχρι τις μέρες

μας την ασάφεια περί της περιβαλλοντικής προστασίας της Πρέσπας και ταυτόχρονα συντηρεί την καταστροφική αναπτυξιολογία των καζίνο και των μεγάλων ξενοδοχείων. Ταυτόχρονα απέχει από οποιαδήποτε έστω στοιχειώδη μέριμνα για την κοινωνική πραγματικότητα της περιοχής.

Ο κόσμος των άορατων συνόρων

Στό μυαλό του επισκέπτη της Πρέσπας επανέρχεται ξανά και ξανά η έννοια του συνόρου. Μέ κάποιο μαγικό τρόπο ή χάραξη του συνόρου, του όριου ανάμεσα σε διαφορετικούς κόσμους, της γραμμής διαχωρισμού που με τόση ευκολία σχηματίζουμε σε τόσες άλλες καταστάσεις, εδώ φαντάζει δύσκολο, αν όχι αδύνατο. Οι κοινωνικοί επιστήμονες, εκπαιδευμένοι στην ταξινόμηση, την κατάταξη και την τυπολογία, συνήθως απροβλημάτιστα προβαίνουν στις συνήθεις χρήσεις του έξωπτερικού και του έσωπτερικού, του έندογενούς και του έξωγενούς, του γενικού και του ειδικού, του φυσικού και του κοινωνικού, του σκοπού και των μέσων.

Στην περίπτωση της Πρέσπας η χάραξη αυτής της γραμμής φαντάζει προβληματική. Και δέν είναι τίποτε άλλο από την επιβλητική παρουσία του περιβάλλοντος, του φυσικού τοπίου αυτού καθαυτού. Για την ακρίβεια ο τρόπος που συλλαμβάνουμε αυτό τό περιβάλλον γίνεται άμεσος και καθοριστικός. Δέν υπάρχει αμφιβολία πως αυτά που σχηματίζουν τό φυσικό τόπιο δέν είναι τά μεμονωμένα στοιχεία και οι ταυτότητες των στοιχείων που τό συναποτελούν. Είναι ο τρόπος μέ τόν όποιο τά στοιχεία αυτά συνδέονται μεταξύ τους. Πρόκειται για τίς δυσκολίες περιγραφής μιάς δομής μέ πολλαπλά επίπεδα αναφοράς στό χώρο ή στό χρόνο.

Τή στιγμή που βρίσκεσαι στό όριο δύο κόσμων και σχηματίζεις τή νοερή γραμμή των ιπτάμενων ταξιδευτών που επέλεξαν τό σημείο αυτό ως τό πιο κρίσιμο σημείο της δικής τους αναπαραγωγής, τότε η νοερή αυτή διαδρομή δέν μπορεί παρά νά δοκιμάζει αμετάκλητα τίς συνήθεις απεικονίσεις του οικουμενικού και του τοπικού. Η συζήτηση περί δικαιωμάτων αποκτά μιά πρωτόγνωρη όριακή βιαιότητα, καθώς κάθε στάθμιση του ενός ή του άλλου αποδίδει αναπόφευκτα μερική και άχαρη. Αντιμέτωπος μέ τή διαλεκτική του οικουμενικού και του τοπικού στην άκρεια του μορφής, δημιουργείται αυτό τό πρωτόγνωρο αίσθημα της μή έπεμβατικότητας, της αποχής από κάθε ένεργημα. Αντιμέτωπος μ' ένα έκπληκτικά σύνθετο και άρμονικό οίκουσύστημα που σου δημιουργεί τήν αίσθηση ότι αν μετακινήσεις κάτι αυτό μπορεί νά καταρρεύσει, τότε η έννοια σύνορο, όριο, διαχωριστική γραμμή αίρεται.

Ο χώρος της Πρέσπας, ο χώρος ως μιά μακρά αλυσίδα συσχετίσεων και αλληλεπιδράσεων, εν πολλοίς γνωστών, αλλά και εν πολλοίς άγνωστων, δημιουργεί αυτή τή μοναδική αίσθηση άνημποριάς, σε θεωρητι-

κούς ή και πρακτικούς όρους. Έντούτοις ή πρόσληψη του χώρου ως ιστορίας τών σχέσεων ανάμεσα σέ διαφορετικά στοιχεία, ως ιστορίας διαδικασιών φυσικών και ανθρώπινων συνάμα, ως σύζευξης οικουμενικών και τοπικών διαδικασιών αν μή τί άλλο σέ προστατεύει από τίς βάρβαρες προσλήψεις του χώρου.

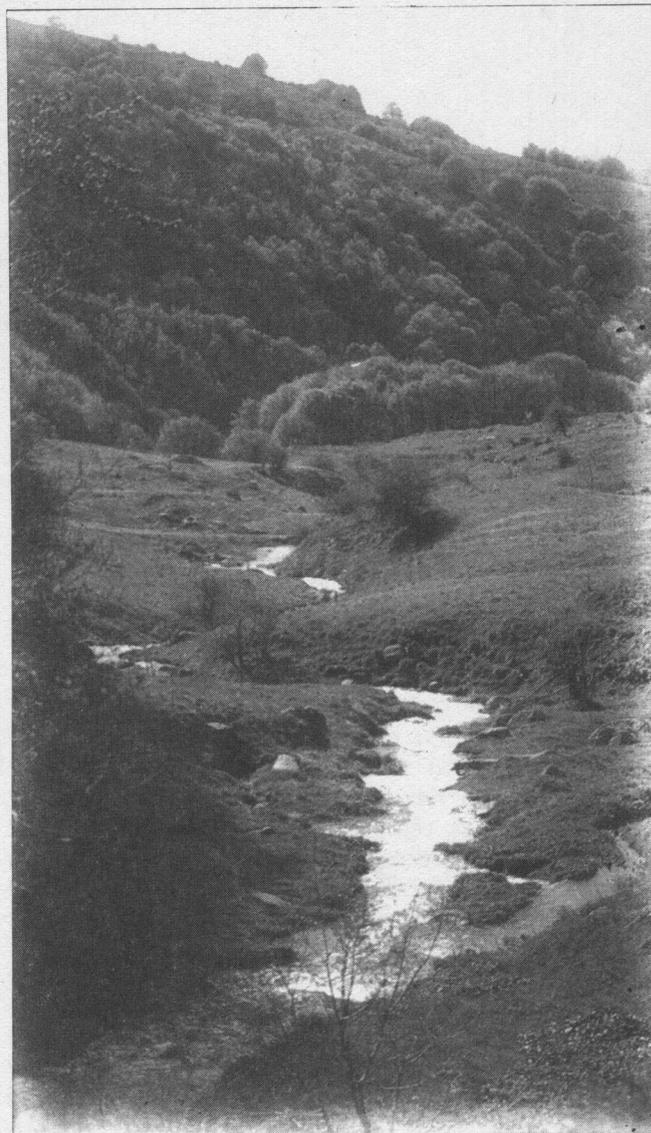
Ό χώρος στά μάτια ενός οικονομολόγου παραμένει πάντα έν δύναμει επίπεδος και όμοιογενής. Ό άγροτικός χώρος μπορεί νά παράξει τίς πίο κατάλληλες από άποψη περιβάλλοντος έμπορικές καλλιέργειες. Μά ταυτόχρονα μπορεί νά φυτρώσουν σ' αυτόν και κτίρια στά όποια νά παράγονται ή νά προσφέρονται προϊόνα ή υπηρεσίες εφόσον υπάρχει δεδηλωμένη ζήτηση για αυτά. Ό χώρος σέ κάθε περίπτωση είναι παθητικός, δέν έχει λόγο ή αντίλογο.

Οί κάτοικοι μπορεί νά έχουν λόγο. Μά αυτοί, σύμφωνα μέ τήν παραπάνω όπτική, είναι οικονομικά υποκείμενα, τά όποια καλούνται νά πράξουν σύμφωνα μέ τίς καθιερωμένες πρακτικές του οικονομικού λογισμού. Συνεπώς κάθε άστική δραστηριότητα φαντάζει καλύτερη από τήν άγροτική και κάθε άγροτική έμπορική καλύτερη από τήν άγροτική άναπαραγωγική.

Η πρόσληψη του χώρου στά μάτια ενός συμβατικού πολιτικού, μέσα στην καλοπροαίρετη διάθεσή του νά κάνει κάτι για τούς ψηφοφόρους του, μπορεί εύκολα νά παράξει ισοδύναμα προβληματικές καταστάσεις. Η καθιερωμένη πρακτική πού έγγράφει τίς τοπικές κοινωνίες σέ μία λίστα αιτήσεων για έργα και χρήματα και πού ό πολιτικός και διοικητικός μηχανισμός καλείται νά αξιολογήσει και στή συνέχεια νά διανεμίει, παραμένει άναρμόστος για τήν περίπτωση τής Πρέσπας. Έξίσου άναρμόστη είναι και ή ανάθεση ύλοποίησης τών έργων στους καθιερωμένους μηχανισμούς πού διαθέτει ή πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια τοπική αυτόδιοίκηση.

Η Πρέσπα μέ χίλιους δυό τρόπους ύπογραμμίζει τή μοναδικότητά της. Ίσως έφθασε ή ώρα ή οικουμενικότητα τής Πρέσπας νά άναγνωριστῆ ρητά και νά τύχει τής άνάλογης μεταχείρισης. Νά άναγνωριστῆ σέ έθνικό, βαλκανικό και ευρωπαϊκό επίπεδο. Νά αντιμετωπιστῆ τελικά μέ βάση τήν καθολική εικόνα πού ή ίδια άποπνεί.

Γιά τήν αντιμετώπιση αυτή υπάρχουν διεθνώς δόκιμες λύσεις. Η έμπειρία τών έθνικών πάρκων στίς ΗΠΑ είναι άνεκτίμητη, όπως και πληθώρα άλλων περιπτώσεων στόν ευρωπαϊκό χώρο. Μέ μία λέξη ή διατήρηση τέτοιων περιοχών προϋποθέτει τή θεσμοθέτηση τής άσυλίας τους από τόν έμπορικό κόσμο πού κινεί τίς σύγχρονες κοινωνίες. Οί οικονομικές δραστηριότητες τών τοπικών κοινοτήτων έντάσσονται πλήρως στην άειφορία του οικοσυστήματος και τό οικονομικό κόστος από τήν έπιλογή δραστηριοτήτων χαμηλότερης εισοδηματικής άπόδοσης πληρώνεται από ειδικούς πόρους. Η διαχείριση του οικοσυστήματος άνατίθεται σέ ειδικό θεσμό και διέπεται από ειδική νομοθεσία. Μέχρις ότου γίνουν κάποια θαρραλέα βήματα πρός τήν

κατεύθυνση αυτή, ή Πρέσπα θά ύφίσταται τούς βανδαλισμούς πού άπορρέουν από τήν άναντιστοιχία θεσμών, πολιτικών, πρακτικών και νοοτροπιών μέ τό συγκεκριμένο περιβάλλον.

1. Pyrovetsi et al. (1984), *Integrated Environmental Study of Lake Prespa National Park*, Commission of E.C. DGXI.

2. Κατσαδωράκης Γ. (1996), *Πρέσπα: Μία ιστορία για τή φύση και τόν άνθρωπο*, Έταιρεία Προστασίας Πρεσπών, Άγιος Γερανόσ.

3. Pyrovetsi M. & P. Gerakis, «Environmental problems from practicing agriculture in Prespa National Park, Greece», *The Environmentalist*, No 1, 1987.

Psychoudakis et al., «An economic assessment of an irrigation project affecting a Greek wetland», *Wetland Ecology and Management*, 1995, no 4.

Ο ΚΥΡ-ΖΗΣΗΣ ΟΥΤΕ «ΒΛΑΚΑΣ ΕΙΝΑΙ» ΟΥΤΕ «ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟΣ»

του Δημητρίου Παντεχνή

Στά *Ένθεματα* της Κυριακάτικης Αύγης της 23ης Ιανουαρίου 2000 (αρ. φύλλου 7735, σ. 32) φιλοξενήθηκε τό άρθρο της κας Ά. Δαμινίδη «Ο κυρ-Ζήσης είναι βλάκας και επικίνδυνος». Αντικείμενο του άρθρου ήταν ο τρόπος παρουσίασης του τεχνίτη/μάστορα στά βιβλία της γ' δημοτικού. Ο κυρ-Ζήσης είναι τό πρότυπο του καλού μάστορα πού είναι «ταπεινός» και δέν περιαιτολογεί, όπως θά λέγαμε στή γλώσσα της χριστιανικής ήθικης, ή πού δέν «διαφημίζει τή δουλειά του», όπως θά λέγαμε στή γλώσσα της αγοράς. Η ιδεολογική λειτουργία αυτού του στερεότυπου, σύμφωνα μέ τό άρθρο, είναι ή προβολή των χριστιανικών αρετών της «σεμνότητας, της σωπής, της αρετής, [ή προβολή του ανθρώπου] πού δέν προβάλλεται αλλά εργάζεται υπομονετικά». Η συγγραφέας καταλήγει στή θέση ότι τό βιβλίο «μαθαίνει [στά παιδιά] λάθος πράγματα», εντοπίζει δέ τό λάθος στήν παραδειγματική αξία του προτύπου: «Δέν πρέπει νά είσαι έτσι στή ζωή. [...] Είδικά στήν Ελλάδα πώς χαμένος. [...] Δέν υπάρχουν μανάτζεο εδώ επαγγελματίες νά τους αναθέσεις τήν προώθησή σου. Πρέπει μόνος σου νά μάθεις νά παινεύσαι. [...] Και είναι δύσκολο πράγμα αυτό, θέλει ταλέντο, αφού μάλιστα κανένας δέν στό διδάσκει». Ο κυρ-Ζήσης είναι λοιπόν και «βλάκας» και «επικίνδυνος» παράδειγμα πρὸς μίμηση, σύμφωνα μέ τά σχολικά βιβλία, παράδειγμα πρὸς αποφυγή, σύμφωνα μέ τή συγγραφέα του έν λόγω κειμένου.

***

Ο κυρ-Ζήσης ως ύπαρκτό, δηλαδή ιστορικό πρόσωπο δέν είναι ούτε βλάκας ούτε επικίνδυνος. Ο κυρ-Ζήσης, ο καλός τεχνίτης της πόλης, είναι συνήθως τό παιδί του φτωχού αγρότη. Δίχως κτήματα και περιουσία παίρνει τό δρόμο πού βγάξει στήν πόλη όπου μαθαίνει τή τέχνη στό πλευρό ενός μάστορα. Άκολουθώντας τή γενικότερη διαδικασία προλεταριοποίησης θά

βρει ένα μεροκάματο στίς μεγάλες επιπλοβομηχανίες της Αθήνας ως ειδικευμένος εργάτης. «Τόν σχολάν άπ' τή μιά δουλειά, δέν του κολλάν τά ένσημα» στήν άλλη, δέν τόν πληρώνουν στήν τρίτη. Έχοντας μαζέψει ένα μικρό χρηματικό κεφάλαιο (δανεικά, ένα κτήμα στό χωριό) στήνει τό πρώτο του εργαστήρι. Για λόγους πού δέν μπορούν νά αναλυθούν εδώ, τό μικρό εργαστήρι του κυρ-Ζήση γίνεται σταδιακά μεγάλο και μέ σημαντική πελατεία. Πρόκειται για μιά διαδικασία κατά τήν όποία ο κυρ-Ζήσης αποδεσμεύεται, ρισκάροντας μιά καλή θέση στό εργοστάσιο, από τή μισθωτή εργασία.

Τό εργασιακό του ήθος ή ή ταξική του συνείδηση συνοψίζεται σέ φράσεις του τύπου: «για νά μην έχω κανέναν πάνω από τό κεφάλι μου». Συνήθως δέν άπασχολεί μισθτούς έξαιτίας του μικρού κεφαλαίου πού διαχειρίζεται και άλλων γενικότερων παραγόντων της μικρής παραγωγής. Τό γεγονός αυτό όμως είναι άμεσα συνδεδεμένο μέ τή χαρακτηριστική νοοτροπία του τεχνίτη, τή γνωστή ιδιοτροπία του: πολύ δύσκολα θά αναγνωρίσει άλλη αυθεντία του χώρου, δύσκολα, δηλαδή, θά παραδεχτεί έναν άλλο τόσο ικανό και αξιοσάν και αυτόν. Θέλει νά περνάν όλα από τά χέρια του, νά είναι παρών σέ όλη τή διαδικασία της παραγωγής. Χωρίς καταμερισμό της εργασίας δέν είναι δυνατόν νά έχει μαζική παραγωγή, τί νά τήν κάνει τή διαφήμιση; Ο κυρ-Ζήσης δέν εργάζεται σέ δημόσιες σχέσεις, δέν είναι έμπορος, είναι ο άμεσος παραγωγός, ο τεχνίτης του ξύλου πιάνει τό κούτσουρο και του δίνει μορφή κάθε φορά πού του λέν «είσαι καλλιτέχνης, κυρ-Ζήση», χαμογελάει εύχαριστημένος γιατί τό ξέρει. Δέν διαφημίζει τή δουλειά του όχι γιατί είναι ταπεινός, φορέας της χριστιανικής ήθικης —πού μπορεί και νά είναι— αλλά επειδή άνήκει σέ μιά αγορά όπου ή διαφήμιση δέν έχει νόημα. Τό βιογραφικό του δέν είναι σελίδες χαρτί, άλλωστε γράμματα πολλά δέν ξέρει. Τά προσόντα του είναι χειροπιαστά: καρέκλες, τραπέζια, βιβλιο-

θήκες μέ ἄριστες προδιαγραφές καί ἐγγυήσεις, κατασκευασμένες νά διαρκέσουν «αἰώνια», ἔτσι ὥστε νά περάσουν σάν οἰκογενειακή κληρονομιά ἀπό τή μιὰ γενιά στήν ἄλλη: γραφεῖα, σεκρετέρ, λί ντε ρεπώ, οὔτε ἓνα καρφί, οὔτε μιὰ κακοτεχνία. Δέν πρόκειται γιά τήν ἐξιδανικευμένη φιγούρα τοῦ τεχνίτη, δέν πρόκειται γιά μιὰ εἰκόνα, ἀνάμεσα στίς ἄλλες, γιά τόν τίμο καί ἀγαθό μᾶστορα: ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας τοῦ κυρ-Ζήσης εἶναι ἀναγκαῖα συνθήκη γιά τήν ἀναπαραγωγή του: ἂν «σκαρτέψει» τά ὑλικά καί τή δουλειά του, θά χάσει τήν πελατεία του. Τό πόσο ἀληθεύει κάτι τέτοιο δέν ἔχει σημασία, γιατί αὐτή εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ κυρ-Ζήσης. Μέ βάση αὐτή τήν πίστη ἀφοσιώνεται στό ξύλο καί κάνει τούς ἄλλους νά θαυμάσουν: «*Ἡ σκάλα πού ἔφτιαξε στό σπίτι μας εἶναι ἔργο τέχνης, εἶπε ὁ πατέρας*».

Ὁ κυρ-Ζήσης δέν παράγει γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό, οὔτε ὅμως καί γιά τήν ἀγορά γιά τόν ἀνώνυμο πελάτη, δουλεύει συνήθως κατόπιν παραγγελίας. Ἀπευθύνεται σέ μιὰ πελατεία μέ ὑψηλά εἰσοδήματα (δέν ἔχει ὁ καθένας ξύλινη σκάλα στό σπίτι του), ἡ ὁποία ὅμως δέν εἶναι διατεθειμένη νά πληρώσει τίς τιμές τοῦ Σαρίδη καί ἀναζητᾶ στίς μικρές γειτονιές τῆς Ἡλιούπολης, τοῦ Αἰγάλεω, τῶν Σεπολίων καλοῦς τεχνίτες, συνήθως παλιούς ἐργάτες τῶν μεγάλων καί γνωστών ἐπιπλοδιομηχανιῶν, πού νά μποροῦν νά προσφέρουν τήν ἴδια ποιότητα καί στυλ σέ φτηνότερες τιμές.

Καθηγητές πανεπιστημίου, γιατροί, δικηγόροι, βουλευτές, ἀρχιτέκτοντες, κάθε φορά πού μπαίνουν στό ἐργαστήρι τοῦ κυρ-Ζήσης καί τόν βλέπουν σκυμμένο πάνω ἀπό τήν πλάνη, μέ τό παχύ μουστάκι, τό σβέλο, δυνατό σῶμα καί τό μολυδάκι στερεωμένο στό αὐτί, νιώθουν κάτι ἀπό τή συγκίνηση τῆς γενιάς τοῦ '30: ἐπιτέλους, ἀνακάλυψαν καί αὐτοί τόν δικό τους Θεόφιλο! Μπορεῖ νά μήν σκαρώνει λαϊκές ζωγραφιές ἀλλά γαλλικά ἐπιπλα στυλ Λουδοβίκου ΙΕ', λίγη σημασία ἔχει αὐτό. Σημασία ἔχει ὅτι τό βράδυ θά καλέσουν φίλους καί γνωστούς στό σπίτι, θά τούς δείξουν τά νέα ἐπιπλα καί θά διηγηθοῦν τήν ἱστορική τους ἀποστολή: τήν ἀνακάλυψη τοῦ σύγχρονου Θεόφιλου, τήν ἀναστήλωση τῆς παράδοσης, τήν ἐνίσχυση τοῦ ἔθνους, τήν ὑποστήριξη τῶν ἀπλῶν, λαϊκῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου! Σημασία ἔχει ὅτι τήν ἄλλη μέρα ἓνας κύριος μέ γυαλάκια καί ἡ κυρία του θά μποῦν γεμάτοι περιέργεια στό γεμάτο ροκανίδια ἐργαστήρι τοῦ κυρ-Ζήσης πού τούς περιμένει, χαμογελώντας κάτω ἀπό τά μουστάκια του, μέ τό μολυδάκι στερεωμένο στό αὐτί.

Μήπως ἄραγε ὁ/ἡ συγγραφέας τοῦ βιβλίου τῆς γ' δημοτικοῦ πού γράφει τό σχετικό κεφάλαιο γιά τόν κυρ-Ζήση εἶναι ἓνας/μία ἀπό τούς κυρίους/κυρίες πού μπαινοβγαίνουν στό ἐργαστήριό του; Ἐκεῖ ἐντοπιζῶ τό λάθος τοῦ σχολικοῦ βιβλίου. Ὅτι δηλαδή παραγράφει τήν ἱστορικότητα τοῦ κυρ-Ζήσης καί στή θέση του βάζει ἓνα ἰδεολόγημα: ὁ καλός μᾶστορας, τῆς προδιομηχανικῆς περιόδου, ἐκείνης τῆς καλῆς ἐποχῆς ὅπου ὅλα ἦταν καλά καί αὐθεντικά, οἱ ἀνθρώποι ἦταν ταπεινοί

καί μετρημένοι —σάν τόν κυρ-Ζήση— φορεῖς τῶν ἐλληνοχριστιανικῶν ἀξιῶν, δούλευαν ἀφοσιωμένοι μέ τήν πίστη ὅτι θά ἀνταμειφθοῦν στόν Παράδεισο. Σέ αὐτό τό ἰδεολόγημα ἡ συγγραφέας τοῦ «ἐπικίνδυνου κυρ-Ζήσης» ἀπαντᾶ: «*ἡ θρησκεία εἶναι τό ὄπιο τοῦ λαοῦ*». Ἀντί ὅμως νά ἀντιτάξει στή θρησκεία τήν ἱστορία τοῦ πράγματος, βάζει στή θέση της μιάν ἄλλη, σύγχρονη θρησκεία. Στό ἄρθρο ἀναγνωρίζονται δύο συστήματα ἀξιῶν: οἱ ἀξίες τοῦ Εὐαγγελίου καί οἱ ἀρχές τῆς σύγχρονης ἀγορᾶς. Ἐχει δέ ἐνδιαφέρον ὅτι τό πρῶτο κρίνεται ἀπό τή σκοπιά τοῦ δευτέρου —σάν νά μήν ὑπῆρξε ποτέ καμία ἄλλη σκοπιά μέσα στήν ἱστορία πέρα ἀπό τήν κάθε φορά κυρίαρχη—, κρίνεται λοιπόν ἀναχρονιστικό, ξεπερασμένο, μὴ ἀποτελεσματικό. Δέν μπορεῖ ὅμως κανεὶς νά συγκρίνει ἀνόμοια πράγματα, παρά μόνο ἐάν καταγῆσει τήν ἱστορία τους. Ἐπιπλέον, τά ζητήματα στρατηγικῆς, οἱ τεχνικές ἀποτελεσματικότητας μποροῦν ἴσως νά ἀντιμετωπιστοῦν μέ ὄρους τοῦ σωστοῦ καί τοῦ λάθους, τό ζήτημα ὅμως τῶν ἀξιῶν δέν ὑπάγεται σέ τέτοια κριτήρια ὀρθολογικότητας.

Τό ἄρθρο ἐκφράζει μιὰ συνωμοτική ἀντίληψη γιά τήν ἱστορία: αὐτοί πού διαδίδουν ὅτι «*μέ τό σταυρό θά πᾶμε μπροστά*» ἔχουν σκοπό τήν ἀποχαίνωση τοῦ κινήματος· ὁ σκοπός τους εἶναι νά μήν ἀγωνιζόμαστε καί νά μήν διεκδικοῦμε τίς θέσεις μας καί τά ἀξιώματά μας μέσα στήν κοινωνία. Ἡ λύτρωση καί ἡ δικαιοσύνη εἶναι ζητήματα αὐτοῦ καί ὄχι τοῦ ἄλλου κόσμου, ἀλλά ποιός εἶναι αὐτός, ποιός εἶναι ὁ ἄλλος κόσμος; Μπερδεύτηκα στά ἀλήθεια, ἡ ἀπάντηση στό «*τί νά κάνουμε*» εἶναι «*νά γίνουμε ἐμεῖς χαλίφηδες στή θέση τοῦ χαλίφη*»;

Δέν καταλαβαίνω τί σημαίνει νά προβάλλουμε καλόγουστα τόν ἑαυτό μας· ὅταν δηλαδή οἱ ἄλλοι γράφουν 20 σελίδες βιογραφικό ἐμεῖς νά γράφουμε 12; Ὅπως, δηλαδή, λέμε «*ἓνα διακόσια νά τό ἀφήσω*». Ἡ συλλογιστική φαίνεται ἀπλή καί ρεαλιστική: ὅλοι οἱ κλέφτες, ψεῦτες, θρασεῖς καί επαρμένονοι μᾶς τρῶνε τίς θέσεις. Ἐμεῖς θά πᾶμε μέ τό σταυρό στό χέρι; Ὅχι δά, δέν εἴμαστε κορόιδα, ζοῦμε σέ αὐτή τήν κοινωνία καί γνωρίζουμε καλά «*πῶς ἀμείβεται ἡ σεμνότητα καί πῶς τό θράσος*». Θά προβάλλουμε λοιπόν καί μεῖς τόν ἑαυτό μας, ὅπως καί αὐτοί. Σέ τί λοιπόν ἐγκτεῖται ἡ διαφορά μας ἀπό αὐτούς τούς κακοῦς; Ἀφοῦ, κατά τά μεταμοντερνικῶς λεγόμενα ὅτι «*δηλώσεις εἶσαι*», ἡ διαφορά εἶναι πλέον ζήτημα στυλ, αισθητικῆς, ὕφους: «*Πρέπει νά μάθουν στά παιδιά πῶς νά προβάλλονται ἀποτελεσματικά, καλόγουστα, συστηματικά, νά μήν δγάζουν μάτι, νά μήν γίνονται γελοιοί, νά μήν φτάνουν στό θράσος, ἀλλά κάπως, διάολε, νά δείχνουν τά προσόντα τους*».

Ἄν λοιπόν δέν ξέρεις νά γράφεις βιογραφικό καί νά προβάλλεις τόν ἑαυτό σου, τότε «*εἶσαι ὑποχρεωμένος νά βλέπεις τούς ἄλλους πού ξέρουν [...] νά προχωροῦν μπροστά καί νά πετυχαίνουν κι ἐσύ κάθεσαι κι ἀναρωτιέσαι ἂν εἶσαι ἄχρηστος*». Πολύ μεταμοντέρνο μοῦ

φαίνεται πάλι αυτό! Δηλαδή, όσοι πάνε μπροστά είναι αυτοί που ξέρουν να γράφουν ένα βιογραφικό; Δηλαδή, η κοινωνία χωρίζεται σε δύο τάξεις, σε αυτούς που γράφουν και σε αυτούς που δεν γράφουν καλά βιογραφικά; Σε «ταπεινούς» και σε «έπαρμένους»; Σε «άχρηστους» και σε «πετυχημένους»;

Υπάρχουν άνθρωποι που δεν προχώρησαν «μπροστά» γιατί ήθελαν να πάνε «άλλοι» που στερήθηκαν τό «έξω» γιατί τους έκλεισαν «μέσα». Η στάση τους αυτή υπήρξε πράγματι αναποτελεσματική καθόλου αποδοτική δεν αγωνίστηκαν για να γίνουν «πετυχημένοι». Δεν αναρωτήθηκαν όμως ποτέ αν υπήρξαν «άχρηστοι» γιατί, σύμφωνα με τό δικό τους λεξικό, τό αντίθετο του «πετυχημένος» δεν είναι τό «άχρηστος», κυρία Ά. Δαμανίδη. Υπάρχει ή σκοπιά του Ευαγγελίου, υπάρχει ή σκοπιά της ανταγωνιστικής αγοράς, υπάρχει όμως και ή δική τους σκοπιά τήν όποία τό άρθρο φαίνεται σαν να τήν αγνοεί.

Βέβαια, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τό συγκεκριμένο κείμενο αναφέρεται στην εμπειρία και εκφράζει τήν αγωνία μιάς σύγχρονης μητέρας σχετικά με τό μέλλον, τήν επαγγελματική αποκατάσταση και τήν κοινωνική καταξίωση του όκτάχρονου παιδιού της και μάλιστα αγοριού. Υπάρχει λοιπόν τό δεδομένο τής διωματικής σχέσης τής συγγραφέως με τό ζήτημα που τίγαι, ζήτημα τό όποιο έχει εύρύτατο ενδιαφέρον, ζήτημα που καιεί σχεδόν όλους: σαραντάρηδες άριστέρους, με καλόγουστα βιογραφικά και με παιδιά πάνω κάτω αútης τής ηλικίας.

Ένα φάντασμα πλανιέται κάθε βράδυ στά όνειρα τών νέων γονιών, ένα φάντασμα σαν έρώτημα: «Τί θα γίνει σαν θα μεγαλώσει, σε ποιο σχολείο θα πάει, με ποιους θα κάνει παρέα, θα γίνει καλός μαθητής, τί δουλειά θα βρει, τί μισθό θα πάρει». Σημάδια μιάς μεταφεμινιστικής έποχής: οι μπαμπάδες περιφέρουν και έπιδεικνύουν τά μικρά τους παιδιά σαν τρόπαια μάχης, οι μαμάδες τουρλώνουν περήφανες και καμαρωτές τήν έγκυμοσύνη τους ενώ φωτογραφίζονται γυμνές, οι γονείς γράφουν τό παιδί τους, από τήν ηλικία τών 9 μηνών, στό τάδε ιδιωτικό σχολείο για να του εξασφαλίσουν στά σίγουρα μιά θέση. Έκει θα μάθει όπωσδήποτε να γράφει ένα καλό βιογραφικό, θα πετύχει, θα 'ναι χαμογελαστό, εύτυχισμένο και αισιόδοξο, θα φτιάξει άντισώματα και δεν θα κολλάει γρίπη!

***

Τά χρόνια πέρασαν γρήγορα. Ο κυρ-Ζήσης μεγάλωσε, άσπρισε ή κεφαλή του και οι κινήσεις του γίνανε κάπως άργές. Σήμερα, οι πλούσιοι άνθρωποι αλλάζουν τή διακόσμηση του σπιτιού τους κάθε δεκαετία, δεν αγοράζουνε πιά τά «άθάνατα έπιπλά» του. Πήρε σύνταξη, έκλεισε τό μαγαζί και άσχολεϊται με τά έγγόνια του. Δεν ζηλεύει αútους που «πρόβαλαν τόν έαυτό

τους», που «προχώρησαν μπροστά», που «πέτυχαν». Δεν νιώθει «άχρηστος», δεν έχει «πίκρα σταλαγμένη μέσα του», δεν τον «ποτίζει τό αίσθημα τής άδικίας». Δεν είναι ούτε «βλάκας» ούτε «επικίνδυνος» ούτε «θρασύς» ούτε «ταπεινός». Ο κυρ-Ζήσης είναι περήφανος για τή ζωή και τήν τέχνη του.

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ 1946-1949

του Άγγελου Ήλεφάντη

Όταν κάποια στιγμή τελειώνει ένας εμφύλιος πόλεμος τί αφήνει πίσω του, εκτός από νικητές και νικημένους, σκοτωμένους, άταφους και άκλαφτους νεκρούς, άκρωτηριασμένους, σακατεμένους, τρομοκρατημένους, φυλακισμένους, έξορισμένους, βασανισμένους, ταπεινωμένους, μεταμελημένους, άποχρωματισμένους, «άνανήψαντες» και είλικρινείς άλλαξοσκούφηδες; Άν τά προηγούμενα επίθετα είναι όλα άρσενικού γένους, αυτό δέν σημαίνει ότι οι γυναίκες δέν έχουν τό ισόποσο μέ τούς άνδρες μερίδιο στά δεινά; δυστυχώς, δέν μπορεί κανείς νά τούς φάει τό δικιο. Άνδρες και γυναίκες, λοιπόν, φέρνουν πάνω στά σώματά τους τά ίδια τά σημάδια του πολέμου. Άλλά είναι και ο τόπος βαριά λαβωμένος: χωριά καμένα, δέντρα καμένα, γέφυρες άνατιναγμένες, κτίρια κατεστραμμένα, δρόμοι άνασκαμμένοι, όχυρά έγκαταλειμμένα, συρματοπλέγματα και πολυβολεία θυμίζουν για καιρό ότι σ' αυτά τά μέρη κελαιδοϋσαν πολυβόλα κι άντηχοϋσαν πυροβόλα. Άφήνει κι άλλα πίσω του, ο πόλεμος: αλλάζει υπέρ των νικητών τό συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων, τά μεγέθη των οικονομικών δεδομένων, τίς συμπεριφορές, τίς ιδεολογίες, τίς άλληλεγγυότητες, άκόμη και τόν τρόπο πού μιλάνε και κοιτάνε οι άνθρωποι. Όπως και νά έχει τό πράγμα, όταν τελειώνει ο πόλεμος κανείς δέν γυρίζει, έτσι απλά, στό σπίτι του κρεμώντας τό όπλο του πίσω απ' τήν πόρτα του αν είναι από τούς νικητές ή τήν άγκλίτσα του

* Εισήγηση στη διεπιστημονική συνάντηση μέ θέμα «Οι εμφύλιοι πόλεμοι στην Εϋρώπη του 20ου αιώνα», πού διοργάνωσαν τά Άρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), ή Fontazione Giangiacomo Feltrine (Μιλάνο), τό International Institute of Sociale History (Άμστερνταμ) και τό Τμήμα Πολιτικής Έπιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Άθήνα 24-26 Φεβρουαρίου.

αν είναι από τούς νικημένους. Οι άνθρωποι δέν ξαναπιάνουν τά ειρηνικά τους έργα από κεϊ πού τά αφήσαν, πριν από τόν πόλεμο, εικόνα πού υποβάλλει για τό μεταπολεμικό τοπίο τό άνακουφιστικό σύνθημα «παύσατε πύρ» και τά δημοφιλή τραγουδάκια όπως εκείνο τό σουξέ της Βέμπο περί τό 1950 «ή ζωή ξα-

ναρχίζει για μᾶς και χαρούμενοι τώρα // ἄνθη κόβου-
με Πρωτομαγιάς στη γαλάζια μας χώρα».

Ὡστόσο, ὅταν τελειώνει ὁ πόλεμος, ἐκτός ἀπό πλη-
γές και καταστροφές πού παραμένουν ζωντανές χρό-
νια μετά, ἀφήνει ἀναπάντητο ἓνα σημαντικό ζήτημα,
ἢ μᾶλλον τό δημιουργεῖ ἀμέσως μέ τή λήξη του, ἀπό
τό ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἡ μεταθανάτια... ὑστεροφημία του.
Εἶναι τό ζήτημα τῆς ιστορικής μνήμης, πού δέν ἀπα-
ντιέται στά πεδία τῶν μαχῶν πού προηγήθηκαν. Για-
τί ἡ μνήμη εἶναι ἐρώτημα τοῦ μέλλοντος, διαμορφώνε-
ται και κρατᾶ μέσα της ὅ,τι εἶναι νά κρατήσῃ ἀπό τή
γεγονική ιστορία μετά τά γεγονότα. Ἐνα διακύβευμα
εἶναι ἡ μνήμη, ἓνας ἄλλος πόλεμος πού διεξάγεται με-
τά τόν «ἐνοπλο» πόλεμο. Ἀπό τήν ἐκδασή του ἐξαρ-
τᾶται τί θά κρατήσουν στίς ἀναμνήσεις τους οἱ ἄνθρω-
ποι, πῶς θά τακτοποιήσουν στόν μεταπολεμικό τους
κόσμο αὐτά πού οἱ ἴδιοι ἔπρατταν ἢ ὑφίσταντο στή
διάρκεια τοῦ πολέμου, πῶς θά τά νοηματοδοτήσουν
και πῶς θά τά ἀξιοδοτήσουν. Καί πάντα ἀπομένει
ἀνοιχτό τό ἐρώτημα: τί θά προσλάβουν οἱ ἐπερχόμε-
νοι, τί θά συγκρατήσουν ἀπό ἐκείνη τήν αἰμόφυρτη
περίοδο τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, αὐτοί πού δέν τόν ἐξη-
σαν κάν;

Ἐνα τέτοιο ζήτημα, πού δίχασε και διχάζει ἀκόμη
μέχρι σήμερα τόν κόσμο, προέκυψε και μετά τή λήξη
τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμφύλιου πολέμου 1946-1949. Τί προ-
σέλαβαν οἱ Νεοέλληνες, πῶς προσέλαβαν τόν ἐμφύλιο
μετά τόν Ἐμφύλιο; Βιάζομαι νά τονίσω εὐθύς ἐξαρχῆς
ὅτι ἡ πρόσληψη ἑνός ὀλοπαγοῦς γεγονότος ὅπως ἓνας
ἐμφύλιος, ἀπό συγχρόνους και ἐπιγενομένους, δέν
εἶναι μόνον ζήτημα ἀτομικής ἢ συλλογικής μνήμης, δέν
εἶναι ζήτημα μνημοτεχνικό, καταγραφῆς ἑνός ὑλικοῦ,
ὑπαρξῆς και ἐκμετάλλευσης ἀρχαιολογικῶν διαθεσιμότη-
των, δέν εἶναι μόνον τό ἀποτέλεσμα τῶν ιστοριογραφι-
κῶν ἀναζητήσεων και ἐπεξεργασιῶν. Ἄν ἡ «μνήμη»,
ὅπως τονίζει ὁ Λέ Γκόφ, «ἀποτελεῖ οὐσιαστικό στοι-
χεῖο τῆς ἀτομικής και τῆς συλλογικής ταυτότητας, ἄν
ἡ συλλογική μνήμη δέν εἶναι μονάχα μιά κατάκτηση
ἀλλά και ἓνα ὄργανο και ἓνα ἀντικείμενο ἰσχύος», τό-
τε ἡ πρόσληψη τοῦ πολέμου μετά τό πέρασ τῶν ἐπι-
χειρήσεων, ἡ νοηματοδότησή του και ἡ ἀξιοδότησή
του, ξεπερνᾶ τό ἐρώτημα τοῦ τί θυμόμαστε και τί ξε-
χνᾶμε, ἀτομικά και συλλογικά, ἢ μᾶλλον τό τί θυμό-
μαστε και τί ξεχνᾶμε εἶναι ἀποτέλεσμα συγκρούσεων
και διεργασιῶν πού ἐρχονται μετά. Καί εἶναι φυσικό
οἱ πολιτικές δυνάμεις νά μὴν ἀφήνουν ἓνα τέτοιο ζή-
τημα στά τερτίπια τῆς τύχης ἢ στίς φυσιολογικές δυ-
νατότητες τοῦ νευροδιανοητικοῦ μηχανισμοῦ. Κατα-
σκευάζεται ἡ μνήμη γιατί πρέπει νά κατασκευαστοῦν
οἱ ταυτότητες, οἱ ὁποῖες δέν εἶναι, δέν μπορεῖ νά
εἶναι, ἔσαι δεδομένες. Αὐτή ἡ κατασκευή θά ἀποδώ-
σει, γιά παράδειγμα, τήν ταυτότητά του στόν μεταπο-
λεμικό δεξιό ὅπως και στόν μεταπολεμικό ἀριστερό. Ἡ
πρόσληψη, λοιπόν, τοῦ πολέμου μετά τόν πόλεμο ἀπο-
δαίνει ἓνα ἐξαιρετικό σύνθετο πρόβλημα, στό ὁποῖο

μετέχει ἡ πολιτική προπαγάνδα, οἱ μεταλλασσόμενες
πολιτικές ἀνάγκες, οἱ ἀντικρουόμενες ἰδεολογίες, οἱ
σχέσεις ἰσχύος, φανερά ἢ λανθάνοντα ρεύματα κοινω-
νικής ψυχολογίας πού διαπερνοῦν τά κοινωνικά στρώ-
ματα, ἀλλά και κάποια θραύσματα ἀναμνήσεων ἀδια-
μεσολάβητα ἀκόμη στό λόγο τῶν νικητῶν, ἢ στίς σιω-
πές, τά μισόλογα, τίς χαμηλόφωνες και ὑπαινικτικές
ἀφηγήσεις τῶν ἡττημένων, ἀκόμη και στίς «ἀφηγή-
σεις» πού ἐρχονται ἀπό κάποια ἀφωνα ὑλικά ἴχνη: ἓνα
κομμένο πόδι ἢ ἓνας τραυματισμένος ἀπό σφαίρες
τοῖχος «θυμοῦνται» γιά καιρό, μιλάνε.

Σταχυολογώντας ἀπό δῶ και ἀπό κεῖ, ἀπό πολύ
εὐανάνγνωστα και πασίγνωστα στοιχεῖα ἀλλά και ἀπό
ἀποσιωπημένα, θά προσπαθήσω νά δῶ τί συγκράτησαν
οἱ Νεοέλληνες ὡς ἐμφύλιο πόλεμο, πῶς ὀργάνωσαν τά
διάφορα στοιχεῖα σέ συλλογικές ταυτότητες. Ἐχω συ-
νειδίση ὅτι ἡ πραγματέυση ἑνός τέτοιου ζητήματος
ἔχει πολλές πλευρές, ὅτι συναρτᾶται μέ τή σύνολη με-
τεμφυλιοπολεμική ιστορία ἐντός τῆς ὁποίας συνασι-
ζονται στοιχεῖα πού ἐρχονται ἀπό περισσότερες ἰστο-
ρικές φάσεις, ἀπό τόν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας, τήν
Ἀντίσταση, τά Μεσανατολικά, τά Δεκεμβριανά, τή με-
ταδεκεμβριανή περίοδο και τόν καθαυτό Ἐμφύλιο τοῦ
1946-49. Εἶναι ζήτημα πού συναρτᾶται μέ τίς ἰδεολο-
γίες πού διαμορφώνονται αὐτή τήν ἐποχή, μέ τόν πο-
λιτικό λόγο τῶν παρατάξεων, τίς μορφές ἀξιοδοτή-
σεων, τίς πολιτικές ἐντάξεις και τίς μεταλλαγές τους
μέσα στό χρόνο, τίς βιοτικές ἀνάγκες. Καί βέβαια στίς
μετεμφυλιοπολεμικές προσλήψεις τοῦ Ἐμφυλίου ἐρχο-
νται νά διαδραματίσουν σπουδαῖο ρόλο ἄλλες ἀφηγή-
σεις μέ τή σχετική τους αὐτονομία, ὅπως ἐκείνες τῆς
λογοτεχνίας, ποίησης και πεζογραφίας, ἢ τῆς ὁποίας
ιστοριογραφίας. Ἐχω δηλαδή συνειδίση ὅτι τό νά μι-
λῶ σέ ἓνα συνέδριο γιά ἓνα τέτοιο θέμα εἶναι τουλά-
χιστον θράσος, γιατί προϋποθέτει πολλές και συστημα-
τικές μελέτες σέ πολλά ἐπίπεδα και γιά διαφορετικές
χρονικές περιόδους, μελέτες και ἐρευνες πού ὡστόσο
δέν ἔχουν γίνει. Ἄλλωστε ὁ Ἐμφύλιος μέχρι τώρα ἐλά-
χιστα ἄγγιξε τήν ἐπιστημονική - ἀκαδημαϊκή ιστοριο-
γραφία. Παρά ταῦτα, και ἐξομολογούμενος ὅτι ἐγώ ὁ
ἴδιος δέν ἔχω κάνει κάποια συστηματική ἐρευνα γιά
τό θέμα οὔτε γνωρίζω κάποια ἀλλη ἐκτός ἀπό τίς
ἰσχυρές νύξεις πού πράγματι ὑπάρχουν σέ λογοτεχνι-
κά κείμενα, θά ἀποπειραθῶ νά μιλήσω γιά τίς «προσ-
λήψεις τοῦ Ἐμφυλίου μετά τόν Ἐμφύλιο».

***

Μιά πρώτη διάσταση μέ ἰσχυρές ἀξιοδοτήσεις και νο-
ηματοδοτήσεις εἶναι ὁ ὅρος *συμμοριτοπόλεμος* ἢ, συ-
χνότερα, *κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος*, ὅρος πού χρη-
σιμοποιήθηκε ἀπό τήν κυβερνητική παράταξη στή διάρ-
κεια τοῦ πολέμου 1946-1949 ἀλλά κι ὡς πολύ ἀργά,
ὡς τήν κατάρρευση τό 1974 τῆς στρατιωτικῆς δικτα-
τορίας τῶν συνταγματαρχῶν, πού ἦταν οἱ τελευταῖοι
χρηστες και διαχειριστές τοῦ ὅρου αὐτοῦ. Διαφορετι-

κοί, αλλά μέ τίς ίδιες στοχεύσεις, ήταν οι όροι «στάσι-στασιασταί» πού χρησιμοποιήθηκαν στά Δεκεμβριανά από τόν Γεώργιο Παπανδρέου, και άργότερα, στή διάρκεια του Έμφυλιου έναλλακτικά πρós τό «κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος». Έσχάτως επανήλθε από τόν πρώην πρωθυπουργό κ. Ράλλη και ό όρος «άνταρσία», έν χρήσει και τότε. Ό όρος, όμως, άνταρσία είχε νομική λειτουργία: αποτέλεσε τή νομική προϋπόθεση για τή νομιμοποίηση τών έκτάκτων μέτρων. Και είναι γνωστό ότι σύμφωνα μέ τό Συμβούλιο τής Έπικρατείας ή άνταρσία είχε πάψει νά υπάρχει ως πραγματική κατάσταση μέ άκρότατο χρονικό όριο τό 1953. Αντίθετα ό Άρειος Πάγος νομολογούσε ως τή δικτατορία μέ βάση τό πλάσμα τής άνταρσίας και μ' αυτό τόν τρόπο νομιμοποιούσε τά ισχύοντα έκτακτα μέτρα.

Πάντως και ό όρος κομμουνιστοσυμμοριτοπόλεμος και ό όρος άνταρσία σέ ένα πρώτο επίπεδο θέλουν νά τονίσουν ότι δέν ήταν πόλεμος εκείνο τό τρίχρονο μακελειό, παρ' όλο πού ως πρός τά ποσοτικά του δεδομένα -νεκροί, τραυματίες, άγνοούμενοι- μόνο μέ τή Μικρασιατική Έκστρατεία μπορεί νά συγκριθεί. Ό βάνουσα και άκραία μυθευτικός όρος συμμοριτοπόλεμος όρίζει και χαρακτηρίζει τούς αντίπαλους τής κυβερνητικής παράταξης ως συμμορίτες. Διότι δέν ήταν παρά όλιγομελείς έγκληματικές ομάδες πού έστρεψαν τά όπλα κατά τής πατρίδος, ήθικώς και έθνικώς άποσυνάγωγες. Για τή δίωξη τών συμμοριτών ανασύρθηκε ένας νόμος τής δεκαετίας του 1880 περί «ληητοσυμμοριτών».

Άλλωστε, ή έθνικόφρων λαϊκή εικονογραφία και ή σκιτσογραφία τών έφημερίδων κατά τόν Έμφυλιο και άμέσως μετά εικονίζουν τόν συμμορίτη ως δασύτριχο γενειοφόρο άγριάνθρωπο, μέ άραιά και προεξέχοντα δόντια, μέ φυσεκλίκια σταυρωτά, κραδαίνοντα αίμοσταγή χατζάρα ένώ στά πόδια του σπαράσσει ή Έλλάς ή κάποιο άλλο θύμα, κατά προτίμηση κορασίδες.

Μέ αυτόν πάντως τόν ιδεολογικό μύθο του συμμορίτη ή κυβερνητική παράταξη θέλησε νά άποδώσει τά ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά τής έμπόλεμης Άριστεράς, τήν ιδιότητα και τήν ταυτότητα του κομμουνιστοσυμμορίτη προσπάθησε νά άποτυπώσει στόν αντίπαλο, ό κόσμος νά προσλάβει τούς άριστερούς ως έγκληματίες-συμμορίτες, ξενόδουλους έαμοβούλγαρους δέ, και ως τέτοιοι νά καταγραφούν στή συλλογική μνήμη για πάντα.

Έδώ ό πολιτικός λόγος, δημιουργός του μύθου του ξενόδουλου και ξενοκίνητου συμμορίτη, αναλαμβάνει νά διαχειρισθεί τό παρελθόν και τή σχέση του μέ τό μεταπολεμικό παρόν. Δέν κατασκευάζει μόνο μία εικόνα χρήσιμη για τίς πολεμικές έπιχειρήσεις, αλλά έναν διαχρονικό ιδεότυπο του άριστερου άνθρώπου, αναλλοίωτο έσαεί.

Ό μύθος και τά άξιακά συστήματα πού θέλει νά οργανώσει, ό μύθος πού έγκαθιδρύει νοήματα, συνδέεται μέ τήν πολιτική τελετουργία ή πιό σωστά διαπερνά έγκάρσια τό σύνολο τών πολιτικών τελετουργιών

τής δεκαετίας του '50 και έν μέρει του '60. Δέν υπάρχει πολιτικός λόγος τής κυβερνητικής παράταξης χωρί άναφορά στόν συμμορίτη πού γίνεται όλοένα και πιό μονότονη, όλοένα και πιό μονοσήμαντη όσο κατεβαίνουμε στήν κοινωνική και πολιτική ιεραρχία. Η μόνη και τυφλή άναφορά στόν συμμορίτη δέν είναι παρά ή ψυχαναγκαστική έπιστροφή του άπωθημένου και συνάμα, για τούς νικητές, χρυσότοκος όρνις.

Μέσα στή διάρκεια, όμως, ή έθνικόφρων παράταξη τήν έχασε αυτή τή μάχη γιατί δέν μπορούσε, και έν πάση περιπτώσει δέν μπόρεσε, νά γεφυρώσει τά νοηματικά και τά ψυχολογικά χάσματα άνάμεσα στίς γενιές και στίς ιστορικές περιόδους. Η διαφορά μεταξύ αυτών πού έζησαν ένα γεγονός ή μία ιδιαίτερη εποχή και εκείνων πού δέν τά γνώρισαν μπορεί νά μετατραπεί σέ άπόλυτη έτερότητα έφόσον οι διαχειριστές ως πρός τό παρελθόν πατούν σέ σάπιες σανίδες. Ό μύθος του Συμμορίτη δέν άντεξε στό μύθο του Άντάρτη.

Όστόσο, δέν πρέπει νά παραγνωρίζουμε ότι όσο κι αν οι κώδικες και οι άξιοδοτήσεις τής έθνικοφροσύνης μοιάζουν σήμερα έκτός από μισαλλόδοξοι και κάτι σαν γεροντική φλυαρία, στόν καιρό τους έγραψαν ιστορία, ήταν δραστηριοί και λειτουργικοί γιατί «έπεισαν» πολλούς πόσο άναγκαία ήταν ή πολιτική, ή ήθική και ή φυσική έξόντωση τών κομμουνιστοσυμμοριτών. Σ' αυτόν τό μύθο και τίς συνάδουσες κατασταλτικές πρακτικές όφείλεται, κατά τή γνώμη μου, τό γεγονός ότι αλλοιώθηκε ή έαμική πλειοψηφία και ή κοινοβουλευτική Άριστερά στίς μετεμφυλιοπολεμικές άναμετρήσεις περιορίστηκε σέ ποσοστά τής τάξεως του 12% μέ 13%, πλύν τών έκλογών του 1958 πού για ειδικούς λόγους έφτασε τό 25%. Είναι βέβαιο ότι στή μετεμφυλιοπολεμική περίοδο ή παλαιά, πλειοψηφική έαμογενής παράταξη δέν θεώρησε ποτέ τούς άντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού κομμουνιστοσυμμορίτες, στολισμένους μέ όλα τά σχετικά άπαξιωτικά κατηγορήματα, ώστόσο εκείνος ό πόλεμος μέ τήν ήττα τής Άριστεράς διέρρηξε σέ μεγάλο βαθμό τό δεσμό σημαντικών τμημάτων τών λαϊκών στρωμάτων μέ τήν Άριστερά.

Ένα πάντως είναι βέβαιο για τίς παραστάσεις τής έθνικόφρονος παρατάξεως, εκείνες πού διαμόρφωνε για τόν έαυτό της κι εκείνες πού προσπάθησε νά επιβάλλει στό σύνολο του έλληνικού λαού: ή έθνικόφρων παράταξη ούδέποτε θεώρησε ότι ό πόλεμος 1946-49 ήταν έμφυλιος, ότι ή ίδια βγήκε νικήτρια σέ έναν πόλεμο έναντίον ενός μεγάλου τμήματος του έλληνικού λαού. Ούδέποτε τό έλληνικό κράτος και οι πολιτικές του δυνάμεις χρησιμοποίησαν τόν όρο έμφυλιος πόλεμος. Η υιοθέτηση του όρου συμμοριτοπόλεμος δέν ήταν άποτέλεσμα πνευματικής άβελτηρίας ή αναλυτικής άνεπαρκείας. Ήταν λύση άνάγκης, άπολύτως βέβαια εργαλειακή, τόσο άναγκαστικής άνάγκης όσο και ή φυσική έξόντωση τών κομμουνιστοσυμμοριτών. Άλλωστε, αν τότε ή κι άργότερα παραδεχόταν ότι μετείχε σέ έναν έμφυλιο, θά έπρεπε εκ προοιμίου νά άποδεχθεί ότι δέν έκπροσωπεί παρά μόνο ένα τμήμα

του έθνους. Τί είδους εθνικόφρων παράταξη θά ήταν αν αναγνώριζε ότι άφηγε τό μισό έθνος απ' έξω; Διότι όπως τό έθνος δέν επιδέχεται μερικεύσεις, άλλο τόσο και οι πολιτικές δυνάμεις πού διεκδικούν τήν εκπροσώπησή του δέν αναγνωρίζονται στή μερικότητα. Και επειδή όμως αυτή ή μερικότητα ένυπήρχε στά ίδια τά πράγματα, ή εθνικόφρων παράταξη δέν μπόρεσε νά δημιουργήσει παραστάσεις πού θά αντιπροσώπευαν και θά αντιστοιχούσαν στό σύνολο: δέν γέννησε θέατρο, κινηματογράφο, ποίηση, λογοτεχνία, τέχνες, ιστοριογραφία, κοινωνική έπιστήμη, ινδάλματα. Άρκέστηκε σέ διάφορα μισοκακόμοιρα κατασκευάσματα, πού μέ κρατικοδίαιτο τρόπο άντεξαν ως τήν πτώση τής δικτατορίας κι ύστερα ξεχάστηκαν. Κανείς δέν μπορεί νά είναι περήφανος ότι ο πατέρας του ή ο παππούς συνέτριψε τούς κομμουνιστοσυμμορίτες στόν Γράμμο.

***

Άν ξεφυλλίσει κανείς τά έπίσημα κείμενα του ΚΚΕ και τόν κομματικό Τύπο τής περιόδου 1946-1950, τό διάστημα δηλαδή πού ή Άριστερά, μέσα από διάφορες φάσεις και διαδικασίες, έμπλέκεται σέ στρατιωτικές συγκρούσεις μέ τόν κυβερνητικό στρατό και πού θά καταλήξουν στίς μεγάλες μάχες του 1948 και 1949, σέ όλο αυτό τό διάστημα δέν θά βρει ούτε μία φορά τόν όρο εμφύλιος πόλεμος. Πόλεμος όμως, και μεγάλης έκτασης μάλιστα, γίνεται. Τί πόλεμος είναι αυτός για τήν Άριστερά, για τό ΚΚΕ, για τόν στρατό τους, τόν Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδος; Έναλλα-

κτικά ή σωρευτικά θά βρει κανείς τούς όρους αντίρτικο, λαϊκή επανάσταση (μάλλον περιορισμένης χρήσης αυτοί οι όροι), λαϊκοαπελευθερωτικός πόλεμος, ένοπλος άγώνας του ΔΣΕ, λαϊκοδημοκρατική πάλη, ένοπλη πάλη, ένοπλη εξέγερση, λαϊκή αυτοάμυνα, ενεργητική λαϊκή αυτοάμυνα, και πολύ συχνά σκέτο άγώνας. Πού και πού τό μεταδεκεμβριανό κράτος και οι Άγγλοι καταγγέλλονται ότι διεξάγουν μονόπλευρο εμφύλιο ή ότι εξωθούν τόν ελληνικό λαό σέ εμφύλιο σπαραγμό.

Ο πόλεμος από τή μεριά τής Άριστεράς είναι δικαίος —κάθε πόλεμος για τούς έμπολέμους είναι δικαίος— πού νομιμοποιείται, έναντι του άδικου αντίπαλου, διότι ο αντίπαλος είναι ή «δεύτερη κατοχή» στήν όποια απαιτείται αντίσταση. Σύνδεση, επομένως, τής πρώτης (γερμανοϊταλικής) κατοχής τής περιόδου '41-'44 και τής αντίστοιχης ένδοξης εαμικής Άντίστασης μέ τή μεταδεκεμβριανή κατάσταση πού χαρακτηρίζεται κι αυτή κατοχή. Κι όπως στήν πρώτη κατοχή αντίπαλος ήταν ο Γερμανοϊταλός φασίστας, έτσι και τώρα ο αντίπαλος χαρακτηρίζεται μοναρχοφασίστας και τό καθεστώς πού πάει νά επιβάλλει μέ τή στρατιωτική βία μοναρχοφασισμός.

Δέν θά σχολιάσω τήν αναλυτική επάρκεια και τήν πολιτική έγκυρότητα αυτών των όρων. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι προσπαθούν νά νομιμοποιήσουν τήν ένοπλη αντίσταση, νά αποδώσουν στόν αντίπαλο τέτοια ταυτότητα πού ή ένοπλη πάλη νά θεωρείται αναγκαία, κάτι σαν *ultimum remedium*. Θα μπορούσα νά προσθέσω ότι τό ΚΚΕ δέν χρησιμοποιεί τόν όρο εμφύλιος πόλεμος, παρ' όλο πού ο πόλεμος στόν όποιο συμμετέχει είναι ένας πεντακάθαρος εμφύλιος, γιατί αποποιείται τήν ευθύνη γι' αυτόν. Γι' αυτό μιλά για μονόπλευρο εμφύλιο.

Η κατάσταση αυτή διατηρείται αρκετά χρόνια μετά τή λήξη του Έμφυλιου. Πρώτη φορά πού τό ΚΚΕ χρησιμοποιεί τόν όρο εμφύλιος πόλεμος είναι στήν «Προγραμματική διακήρυξη του ΚΚΕ προς τόν ελληνικό λαό» τόν Φεβρουάριο του 1957, όπου σημειώνεται ότι «έπτά χρόνια μετά τή λήξη του εμφυλίου πολέμου» κλπ., πλύν κι αν ή έρευνά μου είναι έλλιπής, πράγμα πιθανό.

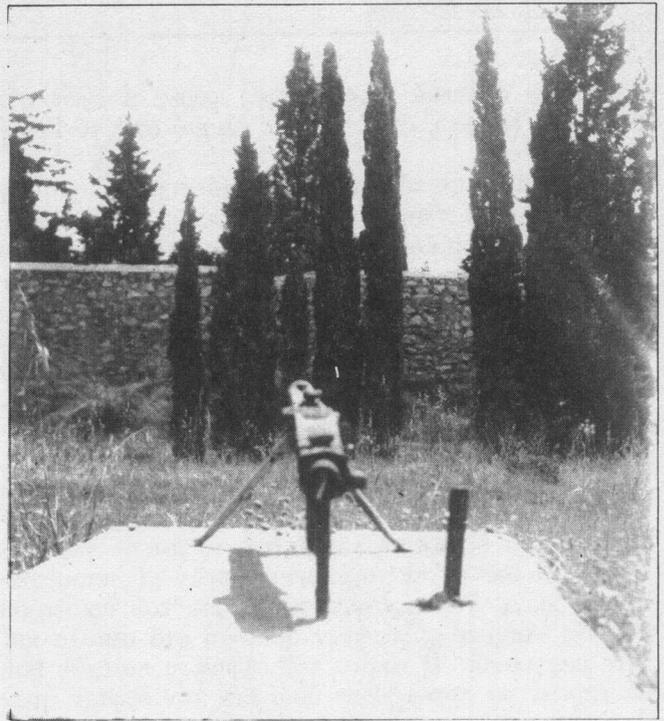
Η χρησιμοποίηση του όρου στό μεταξύ γενικεύεται. Οι άνθρωποι, ιδιαίτερα στήν επαρχία, πού μιλούσαν παλαιότερα για τό «δεύτερο αντίρτικο», αρχίζουν νά χρησιμοποιούν τόν όρο Έμφύλιος, ο όρος περνάει άπολύτως στό γραπτό και τόν προφορικό λόγο τής Άριστεράς και των άριστερών και γενικότερα τής δημοκρατικής παράταξης. Η περίοδος, σ' αντίθεση μέ τήν Άντίσταση πού τώρα πιά απέκτησε και τό επίθετο εθνική, προσλαμβάνεται και θεματοποιείται σαν μία τραγική περίοδος τής νεοελληνικής ιστορίας μέ θύμα συνολικά τόν ελληνικό λαό: Τό τραγούδι του νεκρού άδελφού πού μελοποίησε ο Μίκης Θεοδωράκης αποδίδει πολύ καλά τούς κώδικες μέσα από τούς όποιους προσλαμβάνεται ο Έμφύλιος, καθώς επίσης και τά πο-

λιτικά νοήματα που αναδεικνύονται: την ανάγκη να ξεπεραστούν το έμφυλιοπολεμικό πνεύμα και οι έμφυλιοπολεμικές κατασταλικές πρακτικές που στηρίζουν το κράτος της Δεξιάς.

Στή συλλογική μνήμη των άριστερών, όσο περνούν τα χρόνια, ο Έμφυλιος Πόλεμος, το στρατιωτικό του σκέλος δηλαδή, δεν έχει κάποια ιδιαίτερη αϊγλη. Όλοι βέβαια μιλούν για την ήττα και αναζητούν τ' αιτίες. Όσοσο ο Γράμμος, τό Βίτσι, ή Κόνιτσα, ή Φλώρινα, τό Καρπενήσι, ή Καρδίτσα, οι εκατοντάδες μικρές και μεγάλες μάχες που έδωσε έπιτυχώς ή άνεπιτυχώς ο ΔΣΕ, οι στρατιωτικές τραγωδίες τής Πελοποννήσου, τής Κρήτης, τής Κεφαλλονιάς, τής Ίκαρίας και τής Σάμου, τά στρατηγήματα, οι έλιγμοί, τά όπλα, τά κατορθώματα, οι άποτυχίες, ή άνήκουστη άντοχή των άνταρτών, οι εκατόμβες και τόσα άλλα στοιχεία που συνθέτουν τό κλίμα του πολέμου όλοένα και περισσότερο άπωθούνται στην άθέατη πλευρά τής σελήνης. Ένα μικρό βιβλιαράκι του Δημήτρη Χατζή, που περιγράφει σκηνές από τή μάχη τής Μουργκάνας τό 1948, έγινε γνωστό στην Ελλάδα πολύ άργότερα. Τό στρατιωτικό μέρος αυτού του πολέμου, που ήταν ένας ολοκληρωτικός πόλεμος με τή έννοια ότι άφορούσε όχι μόνο τους στρατούς των μάχιμων αλλά όλόκληρη τήν κοινωνία, τό στρατιωτικό σκέλος λοιπόν δεν βρέθηκε ποτέ στό προσκήνιο. Ούτε καν τό ζήτημα των άνταρτοπλήκτων, που ξεπέρασαν τ'ς 700.000 ψυχές, κατοίκων των όρεινών και ήμιορεινών περιοχών. Ίδια εικόνα μ'ς δίνουν και οι εκδόσεις. Άρκετές ως τή δεκαετία του '60, με κατακλυσμαίο τρόπο θά έλεγε κανείς μετά τό 1974, τά πάσης φύσεως βιβλία για τήν περίοδο τής Άντίστασης άνέρχονται σέ χιλιάδες. Για τόν Έμφυλιο μόλις τά τελευταία δέκα χρόνια άρχισαν νά δλέπουν τό φως μερικά ένθυμήματα μαχητών του ΔΣΕ και έλάχιστες ιστοριογραφικές έπεξεργασίες, καθώς και οι ιστορίες του ΓΕΣ. Θά έλεγε κανείς ότι ο πολεμικός Έμφυλιος δεν ήθελε νά έγκατασταθει στή συλλογική μνήμη ούτε καν των άριστερών. Τόν άπωθούσαν.

Άντίθετα, οι άριστεροί μίλησαν πολύ και επικέντρωσαν τήν προσοχή στα γεγονότα τής καταστολής: τ'ς εκτελέσεις, τ'ς πάσης φύσεως διώξεις, τούς ξυλοδαρμούς, τά Μακρονήσια, τούς έξόριστους, τούς φυλακισμένους, τό κλίμα τής λευκής τρομοκρατίας, τ'ς δηλώσεις μετανοίας, τό νόμο και τόν τρόπο του χωροφύλακα, τούς μάρτυρες και τά μαρτύρια, τά πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, τά έκτακτα μέτρα, όλο αυτό τό κλίμα τής δικτατορέυσης και τής δικτατορίας που βασίλευε στην Ελλάδα ως τό 1974.

Νά προσθέσω λίγα λόγια για τή διάσταση αυτή μεταξύ τής υπεραξιολόγησης τής καταστολής, των συνεπειών δηλαδή του πολέμου και τής ήττας, και τής άποσιώπησης των μαχών. Νά πάρουμε μόνο ύπόψη ότι για τρεις δεκαετίες περίπου τό νά μιλά κανείς για τό Γράμμο, άν δεν άκολουθούσε τ'ς ύποδείξεις του ΓΕΣ, ήταν πολύ επικίνδυνο, ακόμη και σέ ιδιωτικό χώρο. Είχαν και οι τοίχοι αυτιά. Ύστερα ή ελληνική Άρι-

στερά μετά τό 1956-57 εισέρχεται στή φάση του «είρηνικού περάσματος στό σοσιαλισμό» και ή άξιολόγηση του Έμφυλιου θά ήταν δυσαρμονικό στοιχείο στό όλο κλίμα. Άλλωστε σέ γενικές γραμμές θεωρήθηκε λάθος τό ότι σύρθηκε σ' αυτόν. Και γενικότερα, ή ελληνική κοινωνία εισέρχεται κι αυτή προοδευτικά σέ μιά φάση στην όποία ή ένοπλη βία, και ή επανασταστική ένοπλη βία, παύει νά θεωρείται τρόπος έπίλυσης των διαφορών και βάση πολιτικών προοπτικών. Και έν πάση περιπτώσει ο φόνος του Έμφυλιου ως τραγική μέν πραγματική δέ φάση τής νεοελληνικής ιστορίας μέσα από τήν άλαξονική άδολεσχία του κράτους των νικητών και τ'ς πολιτικές τελετουργίες και σκηνοθεσίες που ύμνολογούσαν τό κλέος αυτής τής νίκης εις βάρος του μισού ελληνικού λαού, αυτός ο φόνος λοιπόν του Έμφυλιου ως ιστορικού γεγονότος καθιστούσε άνάπηρη τήν όποιαδήποτε ένασχόληση μαζί του. Ό συμμορίτης ήταν ένα πτώμα που θά έπρεπε νά σκοτωθεί πολλές φορές. Δεν μπόρεσε τό ρωμέικο νά τόν δει όπως πραγματικά ήταν. Από τήν άλλη μεριά, όσοι άνδρες και γυναίκες του ΔΣΕ δεν έπεσαν στα πεδία των μαχών —κάτι μεταξύ 25 και 35 χιλιάδες—, όσους δεν τούς έφαγε ή μαρμάγκα τής ταπείνωσης και τής λευκής τρομοκρατίας, βρέθηκαν για πολλά χρόνια όμηροι στην Τασκένδη και τ'ς Λαϊκές Δημοκρατίες. Δεν έφτανε ή μαρτυρία των μαχητών ως τήν Άθήνα, ως τήν Ελλάδα, που με βασανιστικό τρόπο έπαιρνε έναν άλλο δηματισμό. Είναι πάντως σίγουρο ότι εκείνων οι άναμνήσεις είχαν σταματήσει στα πολεμικά γεγονότα του άγώνα στον όποίο είχαν συμμετάσχει. Είπαν και

ξαναεΐπαν ανάμεσά τους άπειρες φορές τί έγινε στή μάχη του Κλέφτη, στόν τακτικό έλιγμό από τό Γράμμο στό Βίτσι.

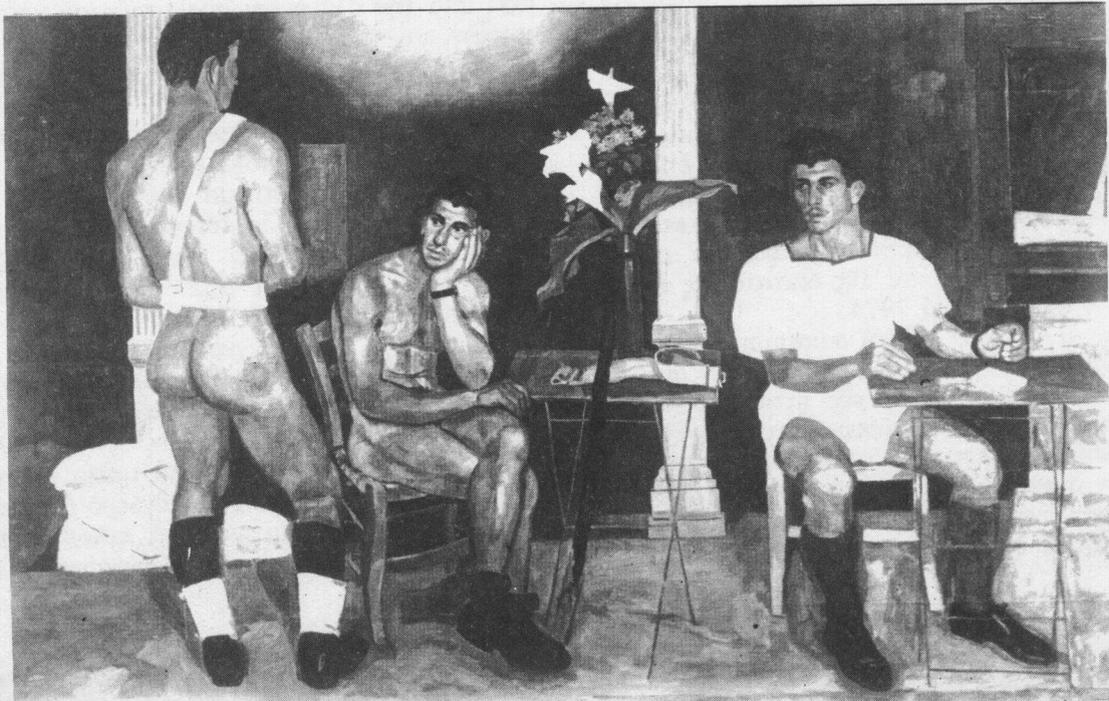
Τό ποιητικό φαινόμενο πού όνομάστηκε ποίηση τής ήττας δέν ήταν ποίηση τής ήττοπάθειας, όπως καταγγέλθηκε, αλλά ποίηση για τήν ήττα και ταυτόχρονα μία ποιητική, άς πούμε, αναρώτηση για νέους όρίζοντες πού δέν θά ήταν αναγκαστικά μαρτυροκαπνισμένοι. Άλλ' ούτε εδω θά βρούμε αναφορές στίς μάχες και τούς μαχητές. Ωστόσο, άν οι μέραρχοι και τά στάγεα, οι αντιαρματικές γροθιές και οι νάρκες δέν μπορούν να μιλήσουν για τό παρόν, άρχίζουν λίγο λίγο να άπαξιώνονται, να ξεθωριάζουν στήν άνάμνηση, να μήν κινούν τό ένδιαφέρον. Έτσι άκόμη και στό ίδιο τό έσωτερικό τής άριστερης παράταξης αναδεικνύοταν μία διχαστική έτερότητα: τό παρόν γεφυρωνόταν και εδω με τό παρελθόν με πολύ παραποιητικό τρόπο, ώσαν ή διαχρονική ταυτότητα του άριστερου και τής Άριστεράς να ήταν άμέτοχη στα αίματα και τούς σκοτωμούς. Η εικόνα του έμφύλιου πολέμου πού θά έπρεπε να προσλάβουν όσοι δέν τόν έζησαν ήταν ή εικόνα τής καταστολής και των κατατρεγμών, ή εικόνα μιάς παράλογης τραγωδίας. Αυτή τήν παράλογη τραγωδία θεματοποίησε ή Άριστερά ως Έμφύλιο Πόλεμο, κάτι σαν έξ ουρανού άτύχημα ή έξωθεν έπιβολή -πράγμα πού φαίνεται και στήν υπεραξιολόγηση του ίμπεριαλιστικού παράγοντα των Άγλλοαμερικανών ή τό πούλημα εκ μέρους του Στάλιν, χωρίς τή δέουσα έπισήμανση τής δράσης των έσωτερικών παραγόντων. Και θά έλεγα ότι ή εικόνα αυτή είναι σήμερα ή κυρίαρχη στίς παραστάσεις τής σύγχρονης έλληνικής κοινωνίας.

Δέν άσχολήθηκα καθόλου με τό πώς προσέλαβε τόν

Έμφύλιο ό κόσμος τής γενικότερης δημοκρατικής παρατάξεως, των φιλελευθέρων, των πλαστηρικών, των καφανταρικών κλπ. Έδω δέν υιοθετείται πάντα και από όλους τό έμφυλιοπολεμικό μοντέλο του συμμοριτοπόλεμου και του συμμοριτή, και πράγματι υπάρχει μία ευαισθησία άπέναντι στίς καταστάσεις και τούς θεαμούς τής καταστολής, και άναζητείται μία λύση λήθης και κατευνασμού. Ωστόσο οι παραστάσεις τής δημοκρατικής φιλελεύθερης παράταξης, με πολλές παραλλαγές, έστιάζονται στήν έναγώνια προσπάθεια να κατασκευασθεί ή εικόνα των δύο άκρων πού ματοκύλησαν τήν Ελλάδα. Μάλλον όμως δέν απέδωσε ή προσπάθεια.

***

Ό Βάλτερ Μπένγιαμιν σε ένα δοκίμιο του για τόν ιστορικό υλισμό έγραφε ότι ή ιστορία είναι πάντα εκείνη πού ιστορούν οι νικητές. Είναι πολύ βαριά κουβέντα αυτή. Γόνιμη και επικίνδυνη. Επικίνδυνη γιατί κατατάσσει τήν ιστορία και τούς ιστορούντες στο στρατόπεδο των εκάστοτε νικητών, τούς καθιστά κάτι σαν ιδεολόγους τής νίκης τους και ταυτόχρονα επαγγελματίες νεκροθάφτες τής ιστορίας. Συμβαίνει αυτό πολύ συχνά. Νομίζω όμως ότι και οι νικημένοι μπορούν να γράψουν τή δική τους ιστορία, χωρίς αυτή να είναι δικαιοδικός μύθος. Οι νικημένοι έχουν τήν πολύ έπιτακτική άνάγκη να άποκαταστήσουν τήν πραγματική ιστορικότητα των γεγονότων μέσα στα όποια ήττήθηκαν. Και μπορούν να τό πράξουν αυτό γιατί, ίσως με πόνο, είναι υποχρεωμένοι να άπομυθοποιήσουν και άρχήν τόν έαυτό τους. Οι άγοραίοι μύθοι είναι ό χειρότερος έχθρος τους.

ΓΙΑ ΤΟ 3ο ΔΙΑΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΦΕΣΤΙΒΑΛ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΘΕΑΤΡΟΥ

του 'Ανέστη 'Αζά

Στή Θεσσαλονίκη στις 1-5 Δεκεμβρίου του 1999 διοργανώθηκε τό 3ο Διαβαλκανικό Φεστιβάλ Πανεπιστημιακῶν Σχολῶν Θεάτρου. Πρόκειται γιά θεσμό πού ξεκίνησε τό 1997, ὕστερα ἀπό πρωτοβουλία τῆς Ἐθνικῆς Ἀκαδημίας Θεάτρου καί Κινηματογράφου τῆς Σόφιας. Στόχος αὐτῆς τῆς πλέον οὐσιαστικῆς ἐνέργειας δέν ἦταν ἄλλο ἀπό τή δημιουργία μᾶς ἐτήσιας συνάντησης τῶν ἀνώτατων θεατρικῶν σχολῶν τῆς Βαλκανικῆς, πού κάθε φορά θά φιλοξενοῦνταν σέ διαφορετική πόλη καί χώρα καί βεβαίως θά ἀποτελοῦσε γέφυρα ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στούς λαούς τῆς ταραγμένης περιοχῆς ἢ ἔστω τῶν θεατρικῶν ἀντιπροσώπων τους. Τό πρῶτο φεστιβάλ, λοιπόν, ἔλαβε χώρα στή βουλγαρική πρωτεύουσα, τό δεύτερο στή Τίρανα καί τό τρίτο στή Θεσσαλονίκη. Τό τέταρτο θά γίνει τοῦ χρόνου στό Βουκουρέστι. Ἡ ἑλληνική διοργάνωση εἶχε δύο σημαντικές ἰδιαιτερότητες σέ σχέση μέ τίς προηγούμενες συναντήσεις. Ἦταν αὐτή στήν ὁποία πήραν μέρος οἱ περισσότερες σχολές καί ἡ μόνη πού διοργανώτρια ἀρχή δέν ἦταν ἡ ἴδια ἡ σχολή ἀλλά ὁ σύλλογος τῶν φοιτητῶν της. Ὡς μέλος τοῦ Συλλόγου Φοιτητῶν τοῦ Τμήματος Θεάτρου καί τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ φεστιβάλ μοῦ εἶναι δύσκολο νά βρεθῶ στή θέση τοῦ οὐδέτερου παρατηρητῆ, τοῦ ἀνυποψίαστου ἢ ὑποψιασμένου θεατῆ μᾶς θεατρικῆς πράξης. Ὡστόσο θά προσπαθῶ νά εἶμαι ἀντικειμενικός, παραλείποντας λεπτομέρειες πού ἴσως νά μὴν ἐνδιαφέρουν ἢ κουράσουν τόν ἀναγνώστη.

Συγκεκριμένα, στό φεστιβάλ συμμετεῖχαν τά Τμήματα Θεάτρου τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τῆς Ἀκαδημίας Καλῶν Τεχνῶν τῶν Τιράνων, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ζάγκρεμπ, τοῦ Πανεπιστημίου Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ Πανεπιστημίου Μιμάρ Σινάν τῆς Κωνσταντινουπόλης, τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Σκοπίων καί ἀκόμη τό Πανεπιστήμιο Θεάτρου καί Κινηματογράφου «Ἴον Λούκα Καρατζιάλε» τοῦ Βουκουρεστίου καί ἡ Ἐθνική Ἀκαδημία Θεάτρου καί Κινηματογράφου τῆς Σόφιας.

Τό Φεστιβάλ δέν προβλήθηκε ἀρκετά, ἀλλά αὐτό δέν ἀναιρεῖ τή σημασία του. Τό γεγονός ὅτι ἄνθρωποι ἀπό κάθε γωνιά τῶν Βαλκανίων, διαφόρων ἐθνικότητων καί μάλιστα μέ κοινό ἐνδιαφέρον καί ἄξωνα ἐπικοινωνίας τό θέατρο, δρέθηκαν μαζί εἶναι κοινωνικό καί πο-

λιτικό. Περισσότεροι ἀπό ὀγδόντα φοιτητές καί καθηγητές τῶν σχολῶν αὐτῶν ἦρθαν στήν πόλη, ἀνέβασαν καί παρακολούθησαν παραστάσεις, κοινωνώντας ὁ ἕνας τό θέατρο τοῦ ἄλλου, γνωρίστηκαν μεταξύ τους, συζήτησαν, συνέφαγαν, χόρεψαν, κάποιιοι ἔκαναν νέες φιλίες, κάποιιοι ἐρωτεύτηκαν, σέ κάθε περίπτωση ἐπικοινωνήσαν. Ἄν ἡ διοργάνωση πέτυχε ἀπόλυτα σέ κάποιο τομέα, αὐτός δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τή δημιουργία τοῦ κατάλληλου κλίματος καί ἐκείνων ἀκριβῶς τῶν προϋποθέσεων πού εὐνόησαν τήν ἐπαφή καί ἐπικοινωνία. Αὐτό ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία ἄν ἀναλογιστοῦμε τούς πολέμους τῆς δεκαετίας τοῦ '90 καί κυρίως τό βομβαρδισμό τῆς Γιουγκοσλαβίας ἀπό τό ΝΑΤΟ πού προηγήθηκε μόλις λίγους μήνες τοῦ φεστιβάλ.

Οἱ παραστάσεις ἔγιναν στό θέατρο ANETON, ἕνα ἀπό τά δεκάδες κτίρια πού ἀνακατασκευάστηκαν γιά τήν πολιτιστική πρωτεύουσα τοῦ '97. Τό ANETON εἶναι θέατρο μέχρι τό προσκήνιο, ἀπό κει καί μετά τό χάος. Ἡ σκηνή του εἶναι ἀπελπιστικά μικρή καί ὁ τε-

χνικός ἐξοπλισμός ἀνεπαρκής, ὁποιοσδήποτε ἔχει μιά ἔστω μικρή σχέση μέ τό θέατρο ἀντιλαμβάνεται τήν ἀκαταλληλότητα τοῦ χώρου γιά παραστάσεις ἀπαιτήσεων καί εἰκάξει ὅτι σχεδιάστηκε μᾶλλον ἀπό διακοσμητή παρά ἀπό μηχανικό. Ὡστόσο ἔχει ξεστά καί ἀναπαυτικά καθίσματα. Οἱ Βαλκάνιοι συνάδελφοί μας, καί ἰδίως οἱ Ἄλβανοί καί οἱ Βούλγαροι, πού στίς ἐγκαταστάσεις τους ἔχουν μεγάλα, παραδοσιακά καί τεχνικά ἄρτια θέατρα, διερωτήθηκαν πῶς εἶναι δυνατόν ἡ πλούσια Ἑλλάδα νά εἶναι τόσο φτωχή σέ θεατρική ὑποδομή.

Εἶναι εὐλογο τό ἐρώτημα γιατί μιά τόσο σημαντική ἐκδήλωση φιλοξενήθηκε σ' ἕναν τόσο κακό χώρο. Διότι αὐτός παραχωρήθηκε ἀπό τό δῆμο, καί ὁ δῆμος ἦταν ὁ μόνος ἀπό τούς ἰδιωτικούς καί κρατικούς φορεῖς πού, σέ κάθε περίπτωση, διέθεταν κάποιον ἀμυγῶς θεατρικό χώρο καί ἐνδιαφέρθηκε νά στηρίξει τό φεστιβάλ. Σ' αὐτό τό σημεῖο ἄς σημειωθεῖ ὅτι τό Τμήμα Θεάτρου τοῦ Α.Π.Θ., πού στεγάζεται στό πρῶην σινεμά «Κλειώ», δέν ἔχει θέατρο. Ἡ ἀνακατασκευή-μετασκευή τῆς κινηματογραφικῆς αἴθουσας σέ θεατρική ἔχει ξεκινήσει πρὶν ἀπό ἑπτὰ χρόνια καί προχωρεῖ μέ ρυθμούς χελώνας, προφανῶς λόγω ἔλλειψης χρημάτων. Αὐτή εἶναι ἡ μοῖρα ὅλων τῶν καλλιτεχνικῶν σχολῶν στήν Ἑλλάδα, καθῶς ἡ χώρα μας οὐδέποτε εἶχε, οὔτε καί ἔχει ὄραμα καί πολιτική γιά τόν πολιτισμό.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν αισθανθήκαμε ἄνετα ὅταν συνειδητοποιήσαμε, γιά ἀκόμη μία φορά, σέ ποῖο σημεῖο βρίσκονται οἱ σχολές τῶν οικονομικά ἐξαθλιωμένων βαλκανικῶν χωρῶν. Μέ δυσκολία βρίσκει κανεῖς κάποιον ὄργανισμό θεατρικῆς παιδείας στήν Ἑλλάδα πού νά πλησιάζει τό ἐπίπεδο τῶν θεατρικῶν τμημάτων πού ἐπισκέφτηκαν γιά πέντε ἡμέρες τή Θεσσαλονίκη. Τά τμήματα αὐτά, ἰδιαίτερα οἱ ἀκαδημίες θεάτρου στίς πρῶην σοσιαλιστικές χώρες (Βουλγαρία, Ἄλβανία, Ρουμανία, πρῶην Γιουγκοσλαβία) διαθέτουν, πέρα ἀπό κτιριακή καί ὑλικοτεχνική ὑποδομή, τούς, κατά τό δυνατό, ἰκανότερους καί πλέον ἀναγνωρισμένους καθηγητές πού ὑπάρχουν ἐκεῖ, δουλεύουν μέ σκληρή πειθαρχία ἀπό τό πρῶο μέχρι τό βράδυ, καί διατηροῦν τό ὑψηλό ἐκπαιδευτικό ἐπίπεδο πού τούς κληροδότησε τό παρελθόν τους. Οἱ ἠθοποιοί ἐκπαιδεύονται στά πρότυπα πού ἔθεσε ὁ Μέγιστος ἀποκτώντας δεξιότητες ἀκροβάτη, ἐρμηνευτική δεινότητα καί ἐξαιρετικά εὐπλαστο καί μεγάλο φωνητικό εὔρος. Οἱ πολιτικές καί οικονομικές ἀλλαγές φαίνεται πῶς δέν ἔβλαψαν ἰδιαίτερα τό γιγαντιαῖο σύστημα θεατρικῆς παιδείας πού ὑπῆρχε, ἡ καλύτερα ἡ παράδοση τῆς θεατρικῆς παιδείας ἄντεξε στους ἀνέμους τῆς ἀλλαγῆς καί τήν ἐπέλαση τῶν μαφιόζων.

Μεῖναμε ἄφωνοι μέ τίς ἰκανότητες τῶν Βούλγαρων ἠθοποιῶν-φοιτητῶν τῆς Ἀκαδημίας τῆς Σόφια. Γελάσαμε μέ τήν ψυχή μας, δίχως νά καταλαβαίνουμε οὔτε λέξη, μέ τόν τρόπο, τή ζωντάνια καί ὑπερκινητικότητά πού οἱ Ρουμάνοι φοιτητές ἔπαιξαν τήν «Κωμωδία

τῶν παρεξηγήσεων». Θαυμάσαμε τή σοβαρότητα, τή συνέπεια καί τή μεθοδικότητα μέ τήν ὁποία δουλεύουν στήν Τουρκία καί στά νεοσύστατα κράτη τῆς Κροατίας καί τῆς Π.Γ.Δ. Μακεδονίας. Εἶδαμε πόσο ἀκριβὰ στοίχισε μιά δεκαετία πολέμων στή Γιουγκοσλαβία καί πόσα χρόνια πίσω γύρισε τό θέατρό της. Συγκινηθήκαμε μέ τήν πολιτική ἀλληγορία γιά τήν κατάσταση τῆς χώρας «Κοκκινোসκουφίτσα - Ἡ ἀληθινή ἱστορία», πού παρουσίασε ἡ ἄλβανική ὁμάδα. Ὅλες αὐτές οἱ παραστάσεις ἀποτελοῦσαν παραγωγή τῆς κάθε σχολῆς, ἔγιναν ἀπό τούς φοιτητές μέ τήν πλήρη συμπαράσταση, βοήθεια καί συντονισμό τῶν καθηγητῶν καί κάποιες ταξιδεύουν σέ διάφορα εὐρωπαϊκά φεστιβάλ διαφημίζοντας καί προβάλλοντας τή δουλειά πού γίνεται ἐκεῖ.

Ἡ σχολή τῆς Θεσσαλονίκης οὐδέποτε παρουσίασε μιά ὀλοκληρωμένη θεατρική δουλειά, δηλαδή μία παράσταση, ἴσως ἐπειδή περιμένει νά ὀλοκληρωθεῖ τό «Κλειώ», ἴσως ἐπειδή δέν τό θεωρεῖ προτεραιότητα, ἴσως γιατί φοβάται νά ἐκθέσει τήν ἀβάσταχτη μετριότητά της. Ἡ θεατρική ὁμάδα τοῦ Συλλόγου Φοιτητῶν δούλεψε σκληρά μέ δευτεροεῖς φοιτητές πού δέν ἔχουν κάνει ἀκόμη μαθήματα ὑποκριτικῆς καί παρουσίασε μιά παράσταση πού, παρά τήν ἀμέριστη ἀλληλεγγύη, σεβασμό καί ἐκτίμηση γιά τήν προσπάθειά της, ἦταν σέ κάθε περίπτωση ἀντιπροσωπευτική τῆς πραγματικότητας. Ἡ σκληρή πραγματικότητα λέει ὅτι ἡ σχολή μας εἶναι ἡ κατώτερη ἀπό ὅσες συμμετείχαν στό φεστιβάλ, μέ ἐξαιρεση ἴσως τούς βομβαρδισμένους Σέρβους.

Ἄν ὑπάρχει κάποιο ἐλαφρυντικό γιά τήν κατάσταση στό Τμήμα Θεάτρου τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτό εἶναι ἡ νεότητά του, καθῶς ἰδρύθηκε μόλις τό 1992, καί τά ἐλάχιστα κονδύλια πού διατίθενται σ' αὐτό. Ἡ σχολή μας ὀφείλει νά ἐμπλουτίσει τόν ὁδηγό σπουδῶν της στά πρότυπα τῶν ἀκαδημιῶν τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν κρατῶν καί νά πάρει πῶς σοβαρά τό ρόλο της ὡς πολιτιστικοῦ φορέα μείζονος σημασίας γιά τήν πόλη καί τή χώρα. Τό ἐλπιδοφόρο εἶναι ὅτι τουλάχιστον ἔχει δραστήριους φοιτητές, οἱ ὅποιοι προχώρησαν καί στή διοργάνωση αὐτή. Ὁ Σύλλογος Φοιτητῶν ὡς διοργανωτής ἔκανε πολλά λάθη πού ὀφείλονταν οὐσιαστικά στήν ἀπειρία του. Ὡστόσο τά ὅποια προβλήματα, ἔστω καί τήν τελευταία στιγμή, λύνονταν, καί τό φεστιβάλ ὀλοκληρώθηκε μέ ἐπιτυχία. Τό κλίμα γενικῆς εὐφορίας καί γλεντιοῦ πού ἐπικρατοῦσε ἔδωσε τή θέση του, τό τελευταῖο βράδυ, στή συγκίνηση καί τή θλίψη τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ. Μιά παράξενη μελαγχολία μᾶς κατέβαλε, ὅπως συμβαίνει ὅποτε τελειώνει κάθε καλό φεστιβάλ, κάθε γιορτή. Τόσο οἱ φιλοξενούμενοί μας ὅσο καί μεῖς μοιραστήκαμε κοινές ἐμπειρίες καί ἐγκαινιάσαμε σχέσεις συχνότερης συνεργασίας καί ἐπαφῆς. Ὁ βασικότερος στόχος αὐτῆς τῆς ἐκδήλωσης, πού δέν ἦταν ἄλλος ἀπό τήν ἀλληλοπροσέγγιση καί τήν ἐπικοινωνία, ἐπιτεύχθηκε μέ τό παραπάνω.

ΓΙΑΝΝΗ ΠΑΝΟΥ

«Ίστορία τῶν Μεταμορφώσεων»

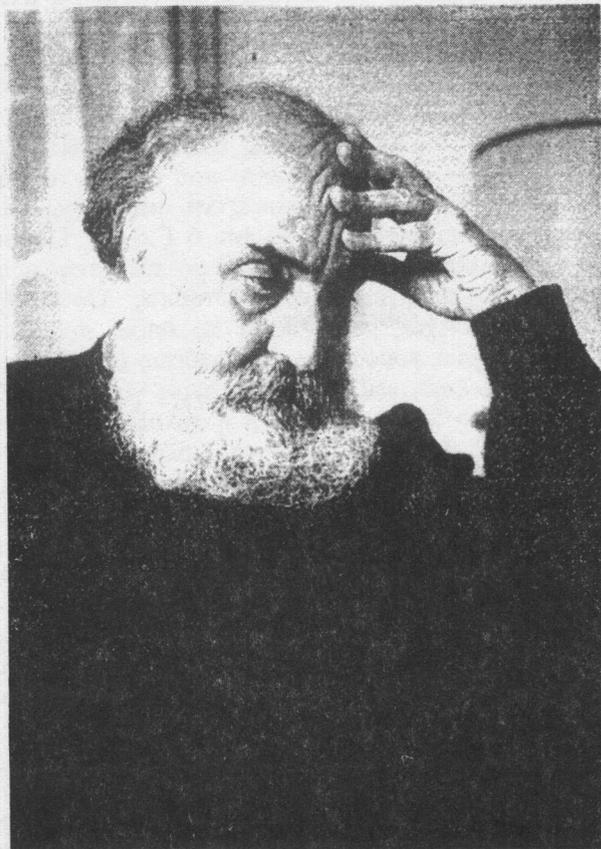
τοῦ Δ.Ν. Μαρωνίτη

I

Ό,τι ἔχω νά πῶ σήμερα γιά τήν *Ίστορία τῶν Μεταμορφώσεων* τοῦ Γιάννη Πάνου ἀποτελεῖ λίγο πολύ συνέχεια καί προέκταση τριῶν προηγούμενων κειμένων μου, πού καί τά τρία ἀναδημοσιεύτηκαν πρόσφατα στό περιοδικό *Έντευκτήριο*, τχ. 45/3. Προσθέτω ὅτι ὁ Γιάννης Πάνου, πέρα ἀπό προσφιλῆς συγγραφέας, ὑπῆρξε καί διακριτικός φίλος, τόσο στή Θεσσαλονίκη ὅσο καί στήν Ἀθήνα. Πρόκειται γιά φιλία ἄμεση καί ἔμμεση. Στόν ἔμμεσο τρόπο της διάμεσο ρόλο ἔπαιξε ἡ Ρούλα Πατεράκη, στήν ὁποία ὀφείλω τήν πιό οὐσιαστική θεατρική μου ἐμπειρία μέ τήν παράσταση τοῦ «Πολυμέκετ».

Σήμερα, περιορίζοντας ὅσο γίνεται τή συγκίνησή μου, προσθέτω κάποια ἐπιπλέον σχόλια στήν *Ίστορία τῶν Μεταμορφώσεων* μυθιστόρημα, ὅπως ἔχω γράψει κιόλας, σταθμό στά πεζογραφικά μας πράγματα: οἴγουρα δύσκολο στή σύνταξή του ἀλλά καί στήν ἀναγνωστική του πρόσληψη. Τοῦτο, μέ ἀπλούστερα λόγια, σημαίνει ὅτι ἡ *Ίστορία τῶν Μεταμορφώσεων* κυκλοφορεῖ ἐξ ὀρισμοῦ στό περιθώριο τῆς πλήθουσας πεζογραφικῆς μας ἀγορᾶς. Σέ ὅ,τι ἐξάλλον ἀφορᾷ τήν κρίση τῆς κριτικῆς, στόν ἐνάμιση χρόνο πού μεσολάβησε, πιστεύω ὅτι ἐκεῖνο πού τή διακρίνει εἶναι ἡ ὁμολογημένη ἢ ἀνομολόγητη ἀμηχανία —στοιχεῖο πού προτείνω νά προσγραφεῖ στά θετικά σήματα τοῦ βιβλίου— τό ὁποῖο σαφῶς δέν προκαλεῖ τά ἐπικαιρικά μας, συνήθως ἐπιπόλαια, λογοτεχνικά ἐνδιαφέροντα. Τό ἴδιο πράγμα, εἰπωμένο ἀλλιῶς: ἡ *Ίστορία τῶν Μεταμορφώσεων*, ὅπως καί ὅσο πάλεψε μέ τόν χρόνο γιά νά συνταχθεῖ,

*Εἰσήγηση πού ἐκφωνήθηκε τόν περασμένο Μάιο στό Χαλάνδρι καί τόν Γενάρη τρέχοντος στήν Τρίπολη (ἀνακαινισμένο σπίτι Κ. Καρυωτάκη), σέ ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις εἰς μνήμην τοῦ Γιάννη Πάνου.

τήν χρειάζεται χρόνος γιά νά ἀναγνωριστεῖ, ὅπως καί ὅσο τῆς ἀξίζει, στά γράμματά μας.

Σέ δύο συνοπτικά μέρη μοιράζεται ἡ Εἰσήγησή μου: τό πρῶτο μέρος σχολιάζει λοξά τόν τίτλο τοῦ μυθιστορηματος· τό ἄλλο ἐπιμένει σέ κάποια ἐσωτερικά ἀφηγηματικά σχόλια, τά ὁποῖα πιστεύω πῶς πρέπει νά διαβαστοῦν καί ὡς αὐτοσχόλια γιά τή διηγητική, κα-

τά κάποιον τρόπο οδυσσειακή, περιπέτεια του Γιάννη Πάνου, πού κατέληξε στον νεκρώσιμο νόστο του.

Ερώτημα πρώτο: γιατί και πώς *Ιστορία των Μεταμορφώσεων*; Η λέξη «ιστορία» προτείνω να άκουσται κατ' αρχήν με τό πιο άπλο και κοινότυπο νόημά της, όπως λ.χ. στη φράση «θά σās διηγηθώ μιά ιστορία». Αφήνω επίτηδες σέ έκκρεμότητα τό ζήτημα αν πρόκειται γιά πραγματική ή πλασματική ιστορία· ή μήπως τό μυθιστόρημα αυτό του Γιάννη Πάνου κινείται κάπου στό ενδιάμεσο, καταργώντας τελικά τό δίλημμα ανάμεσα στην πραγματικότητα και στην μυθολογία. Προσθέτω ώστόσο ότι ή λέξη «ιστορία» στον τίτλο του βιβλίου δέν κοιτάζει μόνον προς την κατεύθυνση της λογοτεχνικής διήγησης· λοξοκοιτάζει και προς την έπιστήμη. Αυτό τό άλλοθι έπιστήμης γιά τό όποιο μιλώ δέν πρέπει, νομίζω, να παραγνωριστει, στο βαθμό που τό μυθιστόρημα του Γιάννη Πάνου προϋποθέτει τερατώδη εργαστηριακού τύπου έρευνα και μελέτη –κατάμεστα συρτάρια με δελτία, όπως άπλά όμολογούσε στην περσινή, τελευταία μας συνάντηση ο ίδιος ο συγγραφέας.

Προχωρώ τώρα στον κρισιμότερο όρο «μεταμορφώσεις». Με τό οδυσσειακό φορτίο που κουβαλώ στην ράχη μου εδώ και κάμποσα χρόνια ως μελετητής και μεταφραστής του όμηρικού έπους, άκούω και διαβάζω τή λέξη μ' έναν δικό μου τρόπο, που έλπίζω να μην είναι όλότελα αυθαίρετος, κάπως να διασταυρώνεται με ό,τι επ' αυτού είχε στο νοϋ του ο Γιάννης Πάνου.

Θά έλεγα λοιπόν πως τό μητρικό μοντέλο στην προκειμένη περίπτωση είναι ο πολύτροπος Όδυσσέας, ήρωας που συνεχώς μεταλλάσσει τό όποιο πρόσωπό του με διαδοχικά προσωπεία· επιστρώσεις δηλαδή που άλλες εύκολα ξεφλουδίζουν, άλλες όμως γίνονται καθ' όδόν ένα με τό δέρμα του. Αυτή ή πολυτροπία, κοινή πιστεύω στην *Όδύσεια* και στο βιβλίο του Γιάννη Πάνου, θεωρείται υποχρεωτική εξαιτίας της μακράς περιπλάνησης τόσο στο χώρο όσο και στο χρόνο –πρόκειται γιά διπλή προφανώς περιπλάνηση, που όσοι τή ζούν, τούς κάνει άγνωριστους, δυσανάγνωστους ή και αδιάγνωστους.

Σ' αυτόν πάντως τον κύκλο περιπλάνησης ο χώρος μοιράζεται σε πραγματικό και φανταστικό· ενώ ο χρόνος αλλάζει, από ευθύγραμμος γίνεται κυκλικός. Και κάτι ακόμη: περιπλάνηση σημαίνει μετακίνηση ανάμεσα σε δύο όρια· από την πράξη στον αναστοχασμό, από τή δράση δηλαδή στον άπολογισμό και στον άπολογο μιάς ριψοκίνδυνης περιπέτειας, εν' όψει ενός συντελεσμένου ή και άσυντέλεστου νόστου· ο όποιος συνεχώς σαλεύει, σε κρίσιμα σημεία αντιστρέφεται σε θάνατο, άλλου παραλύει από τό δέλεαρ της σωματικής ήδονης. Είναι κι αυτός ίσως ένας τρόπος να διαβαστεί ή *Ιστορία των Μεταμορφώσεων* του Γιάννη Πάνου.

Συνεχίζω, πάντα με πρότυπο την *Όδύσεια*. Κάθε μεταμόρφωση ταλαντεύεται ανάμεσα στον έξωραϊσμό και στην παραμόρφωση. Και στίς δύο αυτές περιπτώ-

σεις ή συνδρομή ενός προστάτη θεού κρίνεται απαραίτητη, αφού τόσο ο έξωραϊσμός όσο και ή παραμόρφωση άφορούν στο μέσα και στο έξω. Θά μπορούσε κάποιος να ισχυριστει ότι ή έξωτερική μεταμόρφωση εξηγείται φυσικά· ή έσωτερική όμως μεταμόρφωση χρειάζεται μεταφυσική εξήγηση –έναν ακόμη τρόπο για να διαβαστούν οι Μεταμορφώσεις του Γιάννη Πάνου.

Αφήνοντας τώρα στην άκρη την *Όδύσεια*, όσο μπορώ, αναρωτιέμαι γιά τά επιπλέον των Μεταμορφώσεων του Γιάννη Πάνου. Υποβάλλω λοιπόν και τίς έπόμενες έκδοχές: πρώτα την ύποθεση ότι μεταμορφώνεται τό παρόν σε παρελθόν, και αντιστρόφως· ύστερα ότι μεταμορφώνεται ο ένας ήρωας του βιβλίου στον άλλο (ο Don Lorenzo στον Φιλόσοφο, ο Φιλόσοφος στον Σκάλδο, ο Σκάλδος στον Μεσσία). Έτσι πιστεύω ότι τό μυθιστόρημα του Γιάννη Πάνου κερδίζει την έσωτερική του συνοχή και θεμελιώνει την αφηγηματική του σκηνοθεσία. Όσοι πάντως διαβάζοντας άμνηστων με την προφανή διάχυση τόσο του χώρου όσο και του χρόνου, ώφέλιμο είναι να σκεφτούν ότι χρόνος και χώρος στην ζωή μας λιγότερο σταθεμούν και περισσότερο κινούνται – συνήθως προς τά πίσω. Κι αυτή ή διπλή παλινδρομηση αλλάζει, μεταμορφώνει (έξωραϊζει και παραμορφώνει) την έφήμερη ζωή μας, διαλύοντας τελικά την άσημαντότητά της.

Η, γιά να τό πω άλλως· ο άδέσμευτος χώρος και ο παλινδρομος χρόνος φτιάχνουν μίαν αίθουσα παράλληλων κατόπτρων: ανάμεσά τους πολλαπλασιάζονται τά είδωλά μας, τό παρόν μας γίνεται παρελθόν, και έτσι μπαίνουμε γιά τά καλά στον μυθιστορηματικό μας λαβύρινθο. Άρκοϋν πιστεύω τόσα γιά τον τίτλο του βιβλίου. Οι προτάσεις μου, ασφαλώς γενικές, θά πρέπει να εξειδικευτούν από τούς αναγνώστες του μυθιστορηματος· και βέβαια να τροποποιηθούν, δηλαδή να μεταμορφωθούν.

II

Στό δεύτερο μέρος της εισήγησης θά είμαι συντομότερος και μάλλον αντιγραφικός. Παραθέτω ασχολίαστα κάποια αφηγηματικά σχόλια, μοιρασμένα στα πέντε κεφάλαια του μυθιστορηματος. Έλεγα ότι τά σχόλια αυτά προσλαμβάνονται τελικώς, λοξά έσω, και ως αυτοσχόλια. Με την προϋπόθεση όμως μιάς διαφορής: στην *Ιστορία των Μεταμορφώσεων* δέν προβάλλεται ο ίδιος ο συγγραφέας ως αφηγητής κατά μέτωπο· τό ρόλο αυτόν τον αναθέτει σε εξέχοντες έσωτερικούς αφηγητές, είτε πρόκειται γιά επώνυμη και πρωτοπρόσωπη αφήγηση (ο κανόνας) είτε γιά άώνυμη και τριτοπρόσωπη αφήγηση (ή εξαίρεση). Τοϋτο σημαίνει ότι ο Γιάννης Πάνου σκηνοθετεί τον αφηγηματικό κόσμο του βιβλίου του παραμένοντας στα παρασκήνια· εμφανίζεται έπομένως σαν τεχνικός της σκηνης, πρόθυμος να άνοιξει και να κλείσει την αυλαία της αφήγησης, όταν και όπου χρειάζεται.

Μιά δεύτερη προειδοποίηση: οι σπουδαίοι και πεπει-

ραμένοι ἐσωτερικοί ἀφηγητές ἀποφασίζουν καί διεκπεραιώνουν τή διήγησή τους πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους, ἐν εἰδει, ὅπως ἦδη εἶπα, ἀπολογισμοῦ καί ἀπολόγου. Σέ μία περίπτωση μάλιστα ἡ ἀφήγηση μοιάζει νά ἐρχεται ἀπὸ τὴν ἄλλη ὄχθη, ὡς ἀντίλαλος ἐνὸς νεκροῦ πού μιλώντας προσώρας ξαναζωντανεῖται. Σέ τοῦτο τὸ σημεῖο παίρνω τὸ θάρρος νά ὁμολογήσω μίαν ἔμμομη ιδέα μου, πού τὴν ἐνίσχυσαν ἡ δευτέρα καί ἡ τρίτη ἀνάγνωση τῆς *Ἱστορίας τῶν Μεταμορφώσεων*.

Τὸ πολὺμυθο καὶ πολὺτροπο βιβλίον τοῦ Γιάννη Πάνου ἐκπλήσσει ἀπὸ κάθε ἀποψη. Τὰ ἀξονικά του θέματα εἶναι μακροσκοπικά: κοσμογένεση, γραμματογένεση, φιλοσοφία, ραψωδική χρονογραφία καί ποίηση, μεσσιανικές ἐπαγγελίες. Ἡ μακροσκοπικὴ ὥστόσο αὐτὴ θέασις τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου καθόλου δέν ἐμποδίζει τὴν προσομίωσιν στὸν καθ' ἡμέραν βίον, ἰδιωτικὸ καὶ δημόσιον, τῶν πρωταγωνιστῶν ἀλλὰ καὶ τῶν δευτεραγωνιστῶν τοῦ μυθιστορήματος. Καί ὅλα αὐτὰ στὸ μεταίχμιον τῆς ἐννοίας καὶ τῆς παράνοιας, τῆς ταπεινώσεως καὶ τῆς ὑπεροψίας, τοῦ φόβου καὶ τῆς παράτολμης φαντασίας, πού ὀρίζουν ἀντιστοίχως τὴν κλειστή σιωπὴ καὶ τὸν ἀχαλίνωτον λόγον.

Μέ τούς ὅρους αὐτούς ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς φαντάστηκε καὶ ἔγραψε ἕνα τέτοιο μυθιστόρημα ὁ Γιάννης Πάνου, πέρα γιὰ πέρα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ πρῶτον τοῦ βιβλίου. Προτείνω λοιπὸν νά δεχτοῦμε ὅτι: τὸ μυαλό γνωρίζοντας, πρὶν ἀπὸ τὸ σῶμα, πῶς ὅπου νά ἔναι ἐπέρχεται τὸ τέλος, θέλησε καὶ κατόρθωσε νά προλάβει τὸ τέλος καὶ νά τὸ περιλάβει. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ *Ἱστορία τῶν Μεταμορφώσεων* μοιάζει νά ὑπερβάλλει τὸν συγγραφέα τῆς σάμπως τὸ μυθιστόρημα νά τὸ ὑπαγόρευσε ἕνα μυαλό πού ἐκπνέοντας ἐμπνεύστηκε τὴν πλήρη ἐλευθερίαν του.

ΑΦΗΓΗΜΑΤΙΚΑ ΑΥΤΟΣΧΟΛΙΑ

Κεφάλαιον 1. Ὁ Κόσμος

(α)

Ἄνοιγόν τά μογιλάλα καὶ βραδύγλωσσα χεῖλην καὶ πρὶν ἀπ' ὅλα παρακαλῶ τοὺς μέλλοντας ἐντυγχάνειν τῆδε τῆ βίβλῳ νά μὴ διατρέξουν αὐτὴν ἐπιπόλαια ἀλλὰ νά σκύψουν πάνω τῆς μέ προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια καὶ νά τρυγήσουν μέ φιλόπονη σπουδὴν τίς παλιὰς ἱστορίας καὶ τὰ σχήματα καὶ τοὺς τόπους καὶ ὅσα μᾶς δίδαξαν ἐκεῖνοι πού προηγήθησαν ἀπὸ ἐμᾶς καὶ γιὰ τὰ ὅποια δέν φοβᾶμαι νά μιλήσω μέ γλώσσα μυστικὴ ὅπου ἡ σύνεσις τὸ ἐπιβάλλει, μιά περιττὴ προφύλαξις ἂν ἤξερα πῶς ὅλα αὐτὰ θὰ ἔφταναν μονάχα σέ κείνους πού διαθέτουν πνεῦμα ἀγνόν, μιά κατανόησις λεπτή, ὀρθὴ κρίσις καὶ εὐφυΐα καὶ ἔχουν ἀναλωθεὶ στίς ἐπιστήμας.

(β)

Ἡ ὄντως εὐαίσθητη ὑγεία μου καὶ ἡ ἀσθενικὴ μου

κράσις εἶναι ἀλήθεια δέν στάθηκαν σοβαρὸ ἐμπόδιον στ' ἀτέλειωτα ταξίδια μου. Στὴ λυσσασμένη ἀναζήτησι τῶν νεανικῶν μου χρόνων αἰσθάνθηκα βαθιὰ τὴν ἐλλειψὴν τῆς ἐξωθεν ἐγκύκλιος παιδείας καὶ στερημένος καὶ ἀμοιρος τῆς ρητορικῆς τέχνης ἀναγκασόμενον συχνά ν' ἀπομυζῶ τὴ γνώσιν μέ μίαν ἀρετὰ ἀδόκιμη καὶ ἀκομψὴ σειρά ἐρωτηματικῶν σχημάτων, ἀδυναμία πού τρυφερά παρέβλεπαν οἱ φίλοι καὶ θάνατος ὑπογράμμισαν οἱ ὑπερόπτες. Ὄταν πιά ἔφτασα στὸ σημεῖον πού θὰ μπορούσα νά μιλῶ μέ σιγουριά γιὰ κάποια πράγματα τοῦ κόσμου τούτου ἔπεσα στὴ σιωπὴ. Ἀδιαπέραστα καταπετάσματα ἀπὸ ὑάκινθο, βύσσο, πορφύρα καὶ κόκκινον μέ χώρισαν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Ἐνόησα τίς δύο καταστάσεις καὶ ἔμαθα νά διακρίνω τὴν σκιά ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων.

(γ)

Ἐτρεμα σύγκορμος καθὼς κύματα κύματα αἰσθήσεων μέ κατέκλυζαν καὶ μπορούσα νά περιγράψω κάθε κόκκον τοῦ σύμπαντος κόσμου καὶ στρέψε τὸ καρδίαν στὴν ἀνατολή εἶπα στὸν κυβερνήτην δέν βλέπεις τὸ ἐξαισιον καὶ μέγα κύμα τοῦ Ὁκεανοῦ καθὼς εἰσβάλλει στὸν Περσικόν καὶ τὸν Ἀράβιον Κόλπον, δέν ὄρας τὸ ὄριον, τὸ ἀμιζόν χάος καὶ τὰ σούσφα τὰ ἀεροπόρα; Θέλεις νά χαθοῦμε ὅλοι;

Κεφάλαιον 2. Don Lorenzo

(α)

Ὅσο γιὰ τὴν ἀφήγησίν του διαθέτει τὸ σπάνιον χάρισμα τῆς σαφήνειας, τὴ γνήσια ἀραδικὴ ἀπλότητα καὶ τὴν πρωτοτυπία, στοιχεῖα πού μᾶλλον ἀπουσιάζουν ἀπὸ τίς σύγχρονες ἱστορίες, καὶ παρακαλῶ νά μέ διορθώσετε ἂν κρίνετε ἐλλιπὴ τὴν ἐνημέρωσίν μου.

— Θεωρῶ τὴν πρωτοτυπία θεῖον χάρισμα καὶ ἀκόμη μιά σημαντικὴ μορφή ἐλευθερίας. Μόνον πού δέν προσφέρει κάθε φορὰ ἕνα νέο ὑλικόν, ἀλλὰ τὸ ἴδιον παλιόν ὑλικόν πλασμένον μέ διαφορετικόν τρόπον. Εἶναι παράξενο, ἐνῶ οἱ ἴδιες σκέψεις ἂν διαταχθοῦν διαφορετικὰ δέν σχηματίζουν ἕνα νέο εἶδος λόγου, οἱ ἴδιες λέξεις, ἂν διαταχθοῦν διαφορετικὰ σχηματίζουν τελείως ἄλλες σκέψεις.

(β)

Ἀπὸ διαφορετικούς δρόμους κατέληγα πάντα στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος θὰ μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς μιά ἀτελεύτητη μεταφορὰ μισοτελειωμένων χειρογράφων ἀπὸ χεῖρα σέ χεῖρα, καὶ ὅτι ἀκριβῶς τὰ κενὰ, οἱ ἀσάφεις, οἱ ἀνολοκλήρωτες ιδέες, οἱ σημειώσεις στὰ περιθώρια, πού κάποιος ἀπρόσεχτος ἀντιγράφας στὸ λιγοστό φῶς τοῦ κεριοῦ ἐνσωμάτωσε στὸ ἀρχικόν κείμενον, εἶναι πού τελικὰ ἐκτοξεύουν στὰ ὑψηλὰ τὴν ἀνθρώπινη σκέψιν.

Κεφάλαιο 3. 'Ο Φιλόσοφος

(α)

Τώρα πού ο κύκλος έκλεισε και στή βαριά άλυσίδα των υπάρξεών μου προστέθηκε ο τελευταίος κρίκος, δουλεμένος όπως αρμόζει στο βίο του φιλοσόφου με καθαρό χρυσάφι, ήρθε καιρός ν' αποτινάξω κάθε ταπεινό ή υπέρλαμπρο χιτώνα πού τυλίγει τό ίδιο θλιβερό σαρκίο και ν' αφιερωθώ στον καθαρισμό της γλώσσας, νά πονέσω για τό ένδυμα του λόγου. Υπηρέτησα –πιστά ή όχι αδιάφορο– δέκα αυτοκράτορες. Οι περισσότεροι από αυτούς με επέλεξαν για ύπουργό τους εκτιμώντας τό μοναδικό και ακαταμάχητο όπλο μου, τήν άττική μου γλώσσα, αίχμηρό έγχειρίδιο άκονισμένο σε πλάκες αύλικών ψιθύρων, σε μισσοκότεινους διαδρόμους εκεί πού βασιλεύει ο φόβος. Κάποιος Σλαύος σοφός αποφάνθηκε ότι κατάφερα νά δημιουργήσω μία νέα γλώσσα, με έκτενή και εύγενική φράση, μία γλώσσα άλλοτε παθητική άλλοτε λεπτή και εύθραυστη, διανοημένη με παλιές ξεχασμένες λέξεις, επιβλητικές στο άκουμά τους, πού είχα τήν ικανότητα νά χρησιμοποιώ χωρίς νά δίνω τήν έντύπωση ότι τίς ψάχνω.

(β)

Ανέκαθεν θεωρούσα ξένη προς τίς φιλοδοξίες και τίς προθέσεις μου οποιαδήποτε απόπειρα συνθέσεως ενός άφηγήματος βυζαντινής ύποθέσεως. Σήμερα, άρθρώνοντας ένα λόγο άπαλλαγμένο από πολιτικές σκοπιμότητες, επιθυμώ νά ύπογραμμίσω μία παλιά μου πεποίθηση: ή άληθινή ιστορία δέν συνίσταται στην εύθύγραμμη χρονολογική καταγραφή των γεγονότων, αλλά στην έπισταμένη εξέταση και ένδελεχή μελέτη των αίτιων πού τά προκάλεσαν, και ιδίως στην λεπτομερή έξεικόνηση του ιδιωτικού βίου των αυτοκρατόρων και της διανοητικής και κοινωνικής καταστάσεως κυβερνώντων και κυβερνωμένων. Σε πολλά σημεία της Χρονογραφίας μου τόλμησα νά υπερβώ τους παραδεγεμένους κανόνες, επιτρέποντας στην αφήγησή μου νά εισβάλλει σε άπαγορευμένες περιοχές του ύλικού των ανθρώπινων σχέσεων, ή νά έκτραπει σε άμφίστομους σχολιασμούς και επικίνδυνες περιγραφές προσώπων άκόμη και σωμάτων, διατηρώντας πάντοτε είναι άληθεια μία σώφρονα αύλική έχεμύθεια.

Κεφάλαιο 4. 'Ο Σκάνδος

(α)

Στήν αύλή των Νορβηγών βασιλιάδων εξαργύρωσα τό δώρο του Θεού με χρυσάφι, άσημοκάρφωτες άσπίδες και τσεκούρια με άστραφτερή κόψη. Γύρισα τόν κόσμο και γνώρισα μεγάλες πολιτείες, και ανθρώπους με

άλλιώτικη όψη και περιέργες συνήθειες. Μέτρησα γενναίους πολεμιστές νά πέφτουν στο πεδίο της μάχης, άτρόμητους άντρες νά κείνεται στα χαντάκια, εύωχία των λύκων. Πέρασαν πολλά χρόνια μέχρι νά καταλάβω ότι γεννήθηκα ποιητής σε μία γλώσσα φτωχή. Και όμως, δέν είναι μόνο τό Νερό του Σπαθίου και ή Τροφή των Κορακιών πού κοσμούν τήν ποιήσή μου, όπως συμβαίνει με τους άδέξιους στίχους του άδερφού μου του Μπούλδερχ, πού συνθέτει τά ποιήματά του άνακατώνοντας τίς λιγοστές μεταφορές του, όπου πάντα τό σπαθί είναι άπληστο, τά κοράκια μπουχισιμένα από τά πτώματα και οι λύκοι ουρλιάζουν στα βουνά.

(β)

– Θά πρέπει ν' άποστηθίσεις τά έργα του Όμήρου, ποιητή Χιόντουλδ, είπε ο συνομιλητής μου, δίνοντάς μου δυό μεγάλα βιβλία με κλειδαμένα έπάργυρα κάλυμματα. Είναι ένας παλιός ποιητής πού του άρεσε νά συνθέτει στίχους για τόν πόλεμο. Δέν ξέρω αν άμειβόταν γι' αυτό με χρυσά δαχτυλίδια από τους βασιλιάδες, αλλά είναι σχεδόν όμότεχόν σου.

Κεφάλαιο 5. 'Ο Μεσσίας

(α)

«Οί ιστορίες μου», συλλογίστηκε ο Γιοδά μπέν Σαμουέλ Σάνι, μοιράζοντας ξερά σύκα στους μαθητές του και στέλνοντάς τους νά έτοιμάσουν τους λύχνους για τή νύχτα, «έχουν άποχτήσει μέσα στα χρόνια τή δική τους τεχνική. Ένα χαρούμενο άνάλαφρο ξεκίνημα με άφορμή μία ιδιωτική σκηνή δευτερεύοντος προσώπου, διανοημένη κάποτε και με εύτράπελα στοιχεία τόσο μόνο όσο χρειάζεται για νά αιχμαλωτιστεί ή προσοχή του άκροατή, γρήγορη διαδοχή έπεισοδίων στην συνέχεια τονισμένων στο ρυθμό της άναπνοής, και τέλος ή δραματική κορύφωση, πού πρέπει νά λιώνει διακριτικά σε πικρή θλίψη, για νά εξαναγκάσει μέσα από αυτό τό συναίσθημα τόν άκροατή νά έπαναφέρει στην μνήμη του όλόκληρη τήν ιστορία, πετυχαίνοντας τελικά νά τήν κάνει δική του. Ποτέ μου δέν κατόρθωσα νά προσχεδιάσω μία ιστορία, απλώς ντύνω με λέξεις τίς εικόνες πού κυλούν άνάκατα μπροστά μου αρπάζοντας στην τύχη μιάν από αυτές».

(β)

Ο Γιοδά μπέν Σαμουέλ Σάνι γονάτισε τρέμοντας στα χαλίγια της όχθης:

– Ήμαρτον Σαμπατάι Σέβι, ήμαρτον! Και εγώ πού νόμιζα πώς είσαι μία έπινοημένη άλληγορία!

«ΣΑΝ ΤΟ ΑΓΡΙΜΙ ΕΞΗΣΑ ΤΗ ΖΩΗ ΜΟΥ»

Τά Τραύματα και τά ποιήματα του Θανάση Κωσταβάρα

του Παντελή Μπουκάλα

Από την έντυπη πρόσκληση για τη σημερινή τιμητική εκδήλωση αντιγράφω τό βιογραφικό του ποιητή Θανάση Κωσταβάρα, λιτό όσο κι εκείνο που υπάρχει στον τόμο με τους ποιητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς των εκδόσεων Σοκόλη:

«Γεννήθηκε τό 1927 στην Άνακασιά του Βόλου. Από πολύ νέος προσχώρησε στην Έθνική Άντίσταση, είναι τραυματίας του ΕΛΑΣ. Για τή συμμετοχή του στον έθνικοαπελευθερωτικό άγώνα διώχθηκε από τίς μετακατοχικές κυβερνήσεις, φυλακίστηκε και έξορίστηκε. Σπούδασε όδοντιατρική στο Πανεπιστήμιο της Άθήνας και άσκει τό επάγγελμα του όδοντίατρου. Στα γράμματα εμφανίστηκε τό 1956 με τήν ποιητική συλλογή Άναζήτηση. Άκολούθησαν 16 ποιητικές συλλογές, δύο βιβλία με πεζά καθώς επίσης και ή εμφάνισή του στο θέατρο (‘‘Τό Φαγκότο’’, Θεάτρο Τέχνης 1977-78, ‘‘Τά ιερά και τά όσια’’, ΕΤ1, 1983). Άλλες έργασίες του δρίσκονται δημοσιευμένες σε περιοδικά και εφημερίδες».

Λίγες οί λέξεις, έπισημαίνουν ώστόσο εύκρινώς έναν ανθρωπογεωγραφικό χώρο, έστω κι αν δέν καταγράφουν και τίς εικαστικές και γλυπτικές αναζητήσεις του Κωσταβάρα. Οί δείκτες που χρησιμοποιούνται, λοιπόν, είναι ό γενέθλιος τόπος και χρόνος, ή ιδεολογική στάση, ή μαχητική υπεράσπισή της και τό σοβαρότατο κόστος της, οί σπουδές και ή εργασιακή ειδικότητα, τέλος, ή συγγραφή, τά διώματα που τήν παρακίνησαν και τήν έφοδιάσαν, και οί τρεις μορφές που έλαβε: ή ποιητική, ή πεζογραφική και ή θεατρική. Άλλά ό άνθρωπος, κάθε άνθρωπος, είτε φημισμένος είτε από εκείνους που χάθηκαν «στίς άπέραντες παραγράφους της Ιστορίας», για νά θυμηθούμε έναν άλλον ποιητή, όντας ένα μικρό σύμπαν, απλώνεται πολύ ευρύτερα και πολύ βαθύτερα απ' όσο προοικονομούν οί συντεταγμένες του βιογραφικού του. Και ίσως τή σαφέστερη σύνοψη βίου τή συνέταξε ό ίδιος ό Θανάσης Κωσταβάρας, με τό ποιήμα του «Άυτοβιογραφία», από τό οποιο μās χωρίζουν ήδη 35 χρόνια, και όπου μνημονεύει τό τραύμα και προσδιορίζει τόν αισθηματικό κληρο τής γραφής του και τήν ιδεολογική της σκόπευση:

Σάν τό άγρίμι εξησα.
Στυλώνοντας πάντα τ' αυτί μου.
Άλλάζοντας πρόσωπο κι όνομα
ανάμεσα σε τουφέκια, σίδερα και σκοινιά.

Μές σε πηγάδια ρίξαν τόν ύπνο μου.
Σκυλιά και σύρματα ξέσκισαν τό κορμί μου.
Δέ μου άφησαν τίποτε.
Τή σιωπή μου γλίτωσα μόνο.

Σάν τό άγρίμι εξησα τή ζωή μου.

Τό άγρίμι λοιπόν, «στυλώνοντας τ' αυτί του» προπάντων προς τά μέσα, ιδίως τίς ώρες της νυκτός που καταλαγιάζει ό θόρυβος, συλλέγει ήχους και φωνές χρόνων άλλοτινων και τά συνθέτει για νά υπηρέτησε τήν ποίηση και τόν πολιτισμό της, για νά συμφιλιωθεί με τήν πικρή μνήμη και νά οργανώσει τήν αντίστασή του. Όσοος χρόνος κι αν ξεδεύτηκε εν τώ μεταξύ, γενέθλιος τόπος και ιδρυτική συνθήκη της ποίησης του Κωσταβάρα, όπως και των περισσότερων έταίρων του στην πρώτη μεταπολεμική γενιά, παραμένει απ' ενός τό αισθημα ματαιώσης που γεννήθηκε όταν χάθηκε ένα στοίχημα ζωής και απ' έτερου ή δούληση δαπανηρής αντιδικίας με αυτό τό άσφυκτικό αισθημα, μήπως και ανοιχτεί μιά μικρή ραγισματιά στο μεγάλο και ύψηλό τείχος που επέβαλλε τήν υποταγμένη σιωπή.

Για τόν Κωσταβάρα άλλωστε τό «άγρίμι» ταυτίζεται από παλιά με τήν ποίηση, αν θυμηθούμε τό ποίημα «Ποιητική II» της συλλογής του *Ό φόβος του άκροδάτη* («Νεφέλη», 1989):

Και πάντως, δέν ξέρω άλλη ποίηση απ' τήν άγανία της ποίησης. Όταν τό ποίημα βγαίνει μέσα απ' τόν σκοτεινό βυθό όπου σαλεύουν τά όνειρα

κι αρχίζει νά σπαρταράει γυμνό μέσα στα φώτα κι άμήχανο.

Αυτό τό ίδιο τό ποίημα που αν έπιζήσει, θά γίνει ένα άτίθασο άγρίμι.

Γιά τή γενιά τοῦ Κωσταβάρα καί τά ἀνεπίδοτα γράμματά της –τόν Ἀναγνωστάκη, τόν Ἀλεξάνδρου, τόν Κατσαρό, τόν Σινόπουλο, τόν Σαχτούρη, τόν Κύρου, τόν Λειβαδίτη, τόν Δάλλα, τόν Πατρίκιο, τόν Καροῦζο...–, καί μέ ἀφορμή ἕναν ἐντελῶς πρῶμο καί μελαγχολικά ἐπιθετικό ἐπικήδειό της, τήν «Μπαλάντα γιά τούς ποιητές πού πέθαναν νέοι» τοῦ Μιχάλη Κατσαροῦ («Μέ ποιόν μέ ποιόν νά μιλήσω; / Καί σεῖς ποιητές ὅλοι ἐσεῖς μονάχοι / τί γίνετε; Ποιός ἄνεμος σᾶς ἔδωξε, σᾶς πήρε;») σημειώνα παλαιότερα στό περιοδικό *Ὁ Πολίτης* καί τά ἑξῆς:

Συνηθίσαμε –μᾶς ἔπεισε ἡ ἀνάγκη μας νά συνηθίσουμε– νά διαβάσουμε τήν ποίηση τῆς πρῶτης μεταπολεμικῆς γενιάς ὑπό τό πρίσμα τῆς ἠθικῆς, τῆς πολιτικῆς ἠθικῆς: στήν ἠθική της στάση καί στήν πολιτική της ἔνσταση στεφόμεστε πρωτίστως, πρὸς παρηγορίαν καί ἐγκαρδίωση. Θά μπορούσε λοιπόν νά ὑποτεθεῖ πῶς ὑπάρχει μιὰ ὀρισμένη καλλιτεχνική ἀδικία σ' αὐτήν τήν ἐπιλογή (ὅπως ὑπάρχει καί στή μεροληπτική ταύτιση τῆς ἐν λόγω γενιάς μόνο μέ τά ἐξ ἀριστερῶν μέλη της, καί μάλιστα μέ τά πλέον κεκρωμένα): μέ τήν ὑπεραξιολόγηση τοῦ πολιτικοῦ μηνύματος εἶναι πιθανό νά παραγνωρίζεται (εἴτε νά μειώνεται εἴτε ὁμως καί νά υπερτονίζεται) ἡ καθαυτό ποιητική ἀξία τῶν ἔργων πού μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ μέ τήν ἀπόσπαση καί ἀξιοποίηση γνωμικῶν-διδασκικῶν στίχων, συχνῶν ἄλλωστε σέ ποίηση σάν κι αὐτή, ἡ ὁποία ρυθμίζει προγραμματικά τή ρητορική της ἐπινοητικότητα πάνω στόν ἔτοιμο στόχο τῆς κρίσης καί τῆς ἐπίκρισης, καθώς καί μέ τήν ἐντύπωση γιά τό ὁμόφωνο (τήν «ἐνιαία ποιητική φωνή») εἶναι πιθανό νά παραγνωρίζεται ἡ καλλιτεχνική ἰδιο-τροπία, ἡ αἰσθητική μέ τήν ὁποία δοκίμασε κάθε ποιητής νά τελειώσει τήν ἰδεολογική ἢ πολιτική του διαφορά.

Κι ὠστόσο, γι' αὐτό ἀκριβῶς καί μᾶς ἀφορᾷ ἡ ποίηση ἐτούτη, κι αὐτό ἀκριβῶς τῆς χρωστᾶμε: τήν πολιτική της ἐμπλοκή, τήν κυριολεξία τῆς ἀντιλογίας της, τό αἵρετικό της φρόνημα τό ὁποῖο ἤκμασε σέ καιρούς πού δέν ἄντεχαν τέτοιες «ἐκτροπές», τήν ὠριμότητα τῆς ἔνστασής της, τό ὅτι, ἔστω μ' ἕναν ἀνάποδο πιά ρομαντισμό, διεκδίκησε τή μετασχηματιστική της δύναμη, τήν ὑλικότητά της. Ἀλλά τό πολιτικό διάβημά της, ἠθικῆς τάξεως παρά ἰδεολογικῆς, μᾶς ἀφορᾷ ἀξεχώριστο ἀπό τήν τεχνο-λογία του, μᾶς ἀφορᾷ ἀκριβῶς καί τήν ποιητική του καί λόγω τῆς ποιητικῆς του. Κι ἂν τελικά ἔχουμε νά ἐξετάσουμε σάν ἰσοτίμη καί τήν πιθανότητα νά μὴν ἠττήθηκε, ποιητικά, ἡ ποίηση αὐτή, τό λόγο θά τόν ἐντοπίσουμε ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι ποτέ δέν γραφόταν γιά νά «ξεθυμώσει» παρά ἐνέτεινε τό θυμό της ὀργανώνοντάς τον σέ λόγο ἐντεχνο, στό γεγονός ὅτι ὑπῆρξε πράγματι ποίηση καί ὄχι μεγάληγορη μπροσούρα ἢ ἀδάπανη ρητορική ἐξοιδημένων συναισθημάτων, ποίηση πρωτότυπα ἐπίκαιρη, ἄρα μονίμως ἐγκαίρη.

Αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς γενιάς τίς «σταθερές» καί τά μοτίβα, ἰδεολογικά καί λογοτεχνικά, μοιράστηκε ὁ Κωσταβάρας, στόν μισό αἰῶνα τῆς ἐμπλοκῆς του μέ τή γραφή. Ἀπό τόν ἀρχικό ἐνθουσιασμό, τίς προσδοκίες καί τίς βεβαιότητες ὡς πρὸς τήν πορεία τῶν ἱστορικῶν πραγμάτων, πορεύτηκε σταδιακά, μέ τήν ἀναγκαῖα δαπανηρή αὐτογνωσία, στήν ἀμφιβολία καί στόν συγκρατημένο πεσιμισμό, ἐλέγχοντας ὅλο καί πιό ἀποτελεσματικά τόν μελοδραματικό τόνο, ὁ ὁποῖος, γενικά, ὅταν τό βάρος τῶν ὀδυνηρῶν διωμάτων ὑπερτερεῖ τῆς ποιητικῆς δυνάμης ἡ ὁποία ἀναλαμβάνει νά τά τοῖσει καί νά τά μετουσιώσει, ἀπειλεῖ τήν ποίηση μέ ἀδοξο νανάγιο στά ῥηχά τῆς αὐτοδικαιωτικῆς τῆς πρόθεσης, τῆς συναισθηματικῆς τῆς μονομέρειας ἢ καί ἔπαρσης καί τοῦ ἰδεολογικοῦ της αὐτοπειθαναγκασμοῦ.

Ἐλέγχοντας λοιπόν τήν ποίηση, ὁ Κωσταβάρας γράφει τό 1969, στή συλλογή του *Συμπληρώματα*: «Δέν ἔχει πιά νόημα. / Κι αὐτή ἡ ποίηση ἀκόμα: / δικαιολογία γιά ν' ἀποφύγουμε / μιὰ δύσκολη ἐκλογή». Τό συμπέρασμα αὐτό, καθώς καί ἡ ὁμοειδῆς διάγνωση πού ὁμολογεῖ ὁ στίχος του «*Αὐτήν ἔστω τήν αὐταπάτη πού μοῦ προσφέρει ἡ ποίηση*» (στή συγκεντρωτική ἔκδοση *Ὁ μουγκός τραγουδιστής καί συνοπτικός ὁδηγός '63-'71*) μᾶς παραπέμπουν εὐθέως στό κλίμα ἐντονης ἀμφισβήτησης τῆς τέχνης πού καθόρισε τή λογοτεχνική παραγωγή τῆς γενιάς του καί τή στάση της γενικότερα. Στή δημιουργία αὐτοῦ τοῦ κλίματος, κἀρια (ἂν ὄχι γενετικά) συνέβαλε ἡ ποιητική ἠθική τοῦ Μανόλη Ἀναγνωστάκη, ἀποτυπωμένη μέ σκληρή διαύγεια στούς στίχους του («*Γιατί ἡ ποίηση δέν εἶναι ὁ τρόπος νά μιλήσουμε, / ἀλλά ὁ καλύτερος τοῖχος νά κρύψουμε τό πρόσωπό μας*») ἢ «*Σέ τί βοηθᾷ λοιπόν ἡ ποίηση / (Αὐτή ἐδῶ ἡ ποίηση, λέω)...*».

Καί στήν προτελευταία του συλλογή, τό *Ἡμερολόγιο τῆς αὐριανῆς ἐξορίας*, ὁ Κωσταβάρας ἐπανερχεται στήν ἀμνηχανία καί τήν ἀδυναμία τῆς ποίησης, κεφάλαιο πού ὅλο καί περισσότερο ἀπασχολεῖ τούς ποιητές, ἀκόμη καί κάποιους νεοφώτιστους (κι ἴσως ἐδῶ νά ἀναγνωριστεῖ ἐν καιρῷ ἕνας ἀνεστραμμένος ναρκισσιμός). Γράφει λοιπόν στό ποίημα «*Ἄνθη πικρά τῆς ἀγρύπνιας*»: «*Καί τί νά μᾶς κάνουν τά ποιήματα. / Ὅταν ὁ μέγας φόβος μένει ἀλώβητος / ὅταν ἡ σφραγίδα πού φέρνουμε πάνω μας / εἶναι ὀριστικά ἀμετάκλητη – / τί νά μᾶς κάνουν τά ποιήματα*» (γιά νά ἐπαναλάβει, σάν ἐπωδό, ἄλλες δύο φορές τή φράση «*τί νά μᾶς κάνουν τά ποιήματα*»). Γιά νά μὴν καταβληθεῖ λοιπόν ἀπό τή στάχτη πού σῶρευσε ἡ προσωπική καί ἡ συλλογική ἤττα –πού ἀποτυπώθηκε στή μεταπολεμική συγκρότηση μιᾶς πολιτείας ἡ ὁποία πόρρω ἀπέχει ἀπό ὅσα ὀραματίστηκε ἡ Ἀντίσταση–, γιά νά μὴν ἐνδώσει στή σιωπή, ἐν ὀλίγοις, γιά νά μὴ γίνει καί ὁ ἴδιος ἕνας τραγουδιστής μουγκός, ἀλαλος, ἀρπάζεται ἀπό τήν ἀσφαλή γνώση ὅτι «*Ἡ ζωὴ μου θά τελειώσει / τῆ στιγμῆ ἀκριβῶς πού θά γράψω / τό τελευταῖο μου ποίημα*». Εἰδάλλως, ἂν ἡ ποίηση δέν ἐπινοοῦσε ἀδιά-

κοπα νέους πόρους, νέες ἐξόδους, ἡ μελαγχολία ἀμφιβολία θά κατέληγε στήν αὐτοακύρωση.

Ὁ ποιητής γνωρίζει, ὅπως ἄλλωστε τό ἔχει γράψει παλαιότερα, ὅτι ἡ ποίηση εἶναι κατά βάσιν μιὰ ἀέναη ἐπιστροφή: ἐπιστροφή στά ἀσβεστα πρωταρχικά αἰσθήματα, ἐπιστροφή στήν «τρομερή στιγμή πού μᾶς ἀνοίξε τόν κόσμο ὁ Ἐρωτας» ὅπως στιχουργεῖ, ἐπιστροφή στή γλώσσα καί τήν ποίηση, μέ τήν ἐλπίδα, σέ κάθε νόστο, ὅτι αὐτή τή φορά θά ἀποσπαστοῦν ἐναργέστερα καί δραστικότερα νοήματα, θά κρυσταλλωθεῖ σαφέστερα ἡ αἴσθησις, θά διεκπεραιωθεῖ ἀκέραιο τό αἰσθημα στή μορφή. Γράφει λοιπόν τό 1963: «Ποῦ πᾶμε. / Ποῦ σαπαταλάμε τά πιά ὠραῖα μας λόγια / τά πιά γενναῖα μας ὄνειρα. / Ἐπιστρέφουμε. / Ὅλο καί πιά ἀναπότρεπτα, ὅλο καί πιά ἀπελπισμένα. / Δίχως ὡς τώρα νά ταξιδέψουμε. / Πουθενά». Καί τό 1982 προλογίζει τή συλλογή του Ὁ μουγκός τραγουδιστής μέ τούς ἐξῆς στίχους: «Μή μέ ρωτᾶτε γιατί ἔρχομαι κι ἐπανερχομαι. / Γιατί μέ βασανίζουν τά ἴδια θέματα πάντα. / Στό βάθος δέν ἔκανα τίποτ' ἄλλο παρά νά μιλῶ γιά τό αἶμα μου. / Γιά τίς μέρες πού ὑπῆρξαν τόσο θολές. / Γιά τίς νύχτες τίς τόσο τρομερές καί ἀπάνθρωπες. / Γι' αὐτό φαίνομαι τόσο μονότονος, τόσο περιορισμένος. Πιασμένος στό ἴδιο δόκανο πάντα.» Καί στό βιβλίο Συμπληρώματα τοῦ 1970 ὑπογραμμίζει: «Τά λόγια μου εἶναι λίγα. / Στεγνά σάν τά πρόσωπα τῶν ἀπελπισμένων. Καί τά τραγούδια μου μοιάζουν τό 'να μέ τ' ἄλλο. / Σάν τά καμένα δέντρα. Ἀπαράλλαχτα. [...] Τά τραγούδια μου δέν εἶναι τραγούδια / Ἀνοιχτά τραύματα.»

Σέ αὐτούς τούς τελευταίους στίχους, ὁ ποιητής γεναλογεῖ τήν τέχνη του (ἀπό τά τραύματα στά τραγούδια) καί, ἐπιπλέον, ἀποσαφηνίζει ὅτι γνωρίζει πῶς ἡ ποίησή του σταθεμεῖ πεισματικά σέ ὀλιγαριθμα θέματα-πυρῆνες, παίζοντας μέ τόν ἀναγνωρισμένο κίνδυνο τῆς μονοτονίας. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Κωσταδάρας, ἀκολουθώντας μιὰ παλιά παράδοση –τῆς ὁποίας πάντως τίς ρυθμοτονικές ἀναζητήσεις καί ἀνησυχίες δέν μοιράζεται– ὀνομάζει «τραγούδια» τά ποιήματά του· ἡ ποίησή του ὡστόσο ἐμφανίζεται περισσότερο ἐξοικειωμένη μέ τή φόρμα τῆς πρόζας, τῆς ἀφήγησης, ἡ ὁποία ὀρισμένες φορές εἶναι ἀρκετά ἐκτενής. Πολλά ποιήματά του λοιπόν μοιάζουν μικρά πεζά, ἐφόσον ἐκτυλίσσουν μέ ἤρεμο, συγκρατημένο τρόπο μιὰ ἱστορία, μέ τά ποιητικά νοήματα καλά ἀφομοιωμένα, καί ἴσως γι' αὐτό διεισδυτικότερα. Ἡ φόρμα αὐτή ὑπηρετεῖ ἀποτελεσματικά τήν ἐπιζητούμενη ἀμεσότητα καί ἐπιτονίζει τήν κατά βάθος ἀπλότητα τῆς ποίησής του, ἡ ὁποία διατηρεῖται ἀκόμη κι ὅταν ὁ λογοτέχνης ἐπιχειρεῖ νά ἐφοδιάσει τή γραφή του μέ τίς παροχές τῆς διακειμενικότητας, ἀφοῦ τά κείμενά του δέν προσποιοῦνται αὐτό πού δέν εἶναι.

Ἀνατρέποντας τό ἴδιο τό μότο τοῦ βιβλίου, τό ἥρα κλείτειο ἀπόφθεγμα «ποταμῶ γάρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δὲς τῶ αὐτῶ», τό Ἡμερολόγιο τῆς αὐριανῆς ἐξορίας» ὑπῆρξε τό μεστό ἀποθησαύρισμα ἄλλης μιᾶς καταθύ-

θισης στόν ἴδιο πόντο, ἄλλης μιᾶς ἐπιστροφῆς, τόσο στό παρελθόν ὅσο καί στό μέλλον. Καί παρότι τό μέλλον προδιαγράφεται ἀνυδρο, ὁ ποιητής δέν ὑποκύπτει, δέν παραιτεῖται, δέν ὑποχωρεῖ στή μοιρολατρία. «Πάντα ὄνειροπιασμένος θά εἶναι, / πάντα ἐκτός τόπου καί χρόνου» ὅπως τοῦ λέει ὁ πατέρας του σ' ἕναν ποιητικογενή ἐφιάλτη. Γιατί μόνον οἱ ὄνειροπιασμένοι, οἱ ἐκτός τόπου καί χρόνου, ἔχουν τή γενναιότητα νά ἀναγνωρίσουν ὅτι «ἀκόμη καί μέσα σέ τούτη τήν ἐρημιά / ὑπάρχει ὁμορφιά· καί τό θαῦμα / ξαναγεννιέται κάθε μέρα μπροστά μου».

Στόν ἴδιο ἀκριβῶς τόπο στέκει ἡ καινούργια συλλογή, ἡ Μακρινή ἀγνωστή χώρα, καί τήν ἴδια ἀπόφαση συλλαβίζει: «Κι ἂν ἦταν νά ξανάρχιζε τή ζωή του / στό ἴδιο ὄνειρο θά δινόταν. / Στό ἴδιο ξόδεμα θά κατέληγε». Τό βιβλίο, ἀμέσως μετά τήν προλογική ἐνότητα «Μουσική μέσα στή νύχτα», μοιράζεται σέ δύο σχεδόν ἰσομεγέθεις «δοκιμασίες»: στή «Φοβερή δοκιμασία τῆς μνήμης» καί τή «Φοβερή δοκιμασία τοῦ Ἐρωτα»· ἄς σημειωθεῖ ἐξαρχῆς ὅτι ἐδῶ ὁ Ἐρωτας γράφεται πάντοτε μέ κεφαλαῖο τό πρῶτο γράμμα (ὅπως καί ἡ Ἀγάπη), θαρρεῖς γιά νά δηλωθεῖ καί τυπογραφικά ὅτι πρόκειται γιά ἕνα ἀνεξάντλητο κεφάλαιο πού ἐφοδιάζει τόν ἄνθρωπο μέ τό πείσμα πού χρειάζεται γιά νά ἐξανθρωπίσει τόν κόσμο καί νά ἀντέξει τό καταθλιπτικό μνημονικό φορτίο.

«Συχνά μέσα στή λύπη ἀνθίζουν τά τραγούδια μας» τιτλοφορεῖται ἕνα ἀπό τά ποιήματα. Καί ἐκτός ἀπό τήν ἀμεση σχέση μέ τό ποιητικό δόγμα τοῦ Βύρωνα Λεοντάρη «μόνο διά τῆς λύπης εἶμαι εἰσέτι ποιητής», ἀναγνωρίζεται καί ἡ καταγωγή αὐτῆς τῆς στάσης, στό ποίημα τοῦ Κωσταδάρα «Ὁ ποιητής ἔξω ἀπ' τή λύπη» (Ὁ φόβος τοῦ ἀκροβάτη, 1989), ὅπου διαβάσουμε: «Ὁ ποιητής ὅταν βγαίνει ἀπ' τή λύπη του / αἰσθάνεται ἐξορισμένος. / Χαμένος ἀνάμεσα στά μέταλλα καί τίς λάμπειες / δέν ἔχει ἕνα στίχο ν' ἀκουμπήσει τόν τρόπο του. / Ἐνα πρόσωπο νά ντύσει τό πρόσωπό του.» Καί βέβαια μόνο ἡ αὐθιγενής καί αὐθεντική λύπη προικίζει, ὄχι ἡ ναρκισσιδικά σκηνοθετημένη καί εἰδωλολατρευομένη.

Τά ποιήματα τοῦ Κωσταδάρα πού καθιστοῦν θέμα τους τήν ἴδια τήν ποιητική τέχνη, τούς ὄρους καί τά ὄριά της, εἶναι ἤδη πολλά. Δέν αἰφνιδιάζει λοιπόν τό γεγονός ὅτι καί στό νέο βιβλίο ἡ ποίηση αὐτοτροφοδοτεῖται διά τῆς αὐτοαμφοδιητήσεως καί αὐτοαναπαράγεται, κι ὄχι τόσο ἐπειδή ἔχει σκοντάψει σέ κάποιον μὴ περαιτέρω ὅσο ἐπειδή δοκιμάζει νά ἐπινοήσει ἄλλη μιὰ φορά τήν ἐμπιστοσύνη στά ἴδια της τά ρήματα, ἐμπιστοσύνη ἀπολύτως ἀναγκαῖα καί γιά τόν ποιητή ἀλλά καί γιά τούς ὀλοένα καί πιά λίγους ἐπισκέπτες ποιημάτων· γιατί ὁ δηλωμένος πόθος τοῦ γραφῆ εἶναι νά βρεῖ ἡ ποίησή του «κάποιον νά τοῦ μιλήσει. / Νά τοῦ χαρίσει ἔστω τόν ἴσκιό της» ὥστε νά μὴν προστεθεῖ στά ἄπειρα ἀνεπίδοτα γράμματα.

Διαθέτει λοιπόν τήν ἐσωτερική του λογική καί διεκδικεῖ τήν καλλιτεχνική του κύρωση τό σιγανό κουβε-

ντολοί πού πιάνει (καί) ἐδῶ ὁ Κωσταβάρας μέ ὁμοτέχνους του, προγόνους, ὁμηλικούς καί ἀπογόνους. Ἄλλων τό ὄνομα ἀνέρχεται ἤδη στόν τίτλο τοῦ ποιήματος, ὅπως τοῦ Καρυωτάκη καί τοῦ Ἑλύτη. Ἄλλοι μνημονεύονται ἐντός κειμένου, ὅπως ὁ Σολωμός, ὁ Ὅμηρος, ἡ Σαπφώ. Κι ἄλλοι γίνονται ἀποδέκτες τοῦ ποιήματος διά τῆς σχετικῆς ἀφιερώσεως, ὅπως ὁ Σαχτούρης, ὁ ὁποῖος ἐπίσης, στίς τελευταῖες του συλλογές, συνομιλεῖ ὄλο καί πιό συχνά μέ τούς ἴσκιους τοῦ σογιοῦ του: γιά νά τόν τιμήσει ὁ Κωσταβάρας, ἀναδημοσιεύει ἐδῶ ἓνα ποίημά του πρωτοτυπωμένο στό *Φόβο τοῦ ἀκροβάτη*.

Στή *Μακρινή ἀγνωστη χώρα*, καί ἰδίως στούς ἐρωτολογικούς στίχους πού υἱοθετοῦν ἐνίοτε μιᾶ ρομαντική ἀφέλεια, ὁ Κωσταβάρας, ὁ ὁποῖος οὕτως ἢ ἄλλως δέν ἐπιδίδεται στήν πολλή τεχνολογία, προσχωρεῖ σαφέστερα στή λογική τῆς ἀπλογραφίας καί τῆς πεζολογίας. Ὑπηρετεῖται ἔτσι ἡ ἀφηγηματικότητα, τήν ὁποία ἀνέκαθεν ἐπιζητεῖ ὁ ποιητής, ἀλλά ἡ ποίηση μένει στιγμές στιγμές στό προφανές καί ἀμέσως προτεινόμε-

νο, δίχως τό ἀποκαλυπτικό ἢ καί καιστικό φῶς τῆς βαθιάς κυριολεξίας πού τῆς ἀποφέρει ἡ δύναμή της νά μεταμορφώνει τά πρόδηλα καί τά εὐληπτα καί νά τά μετατοπίζει πρὸς τόν πολύσημο κόσμο τῆς ἀφαίρεσης.

Ἄλλά ὁ ποιητής εἶναι ὁ αὐστηρότερος κριτής τῆς ἐργασίας του. «*Πάνω στήν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ / ἔγραψα κάποια ποιήματα*» γράφει στό ἀκροτελεύτιο ποίημα, πού τό ὑποτιτλίξει «Ἐνας ἀπολογισμός ἐφ' ὅλης τῆς ὕλης», ὑποδηλώνοντας ἔτσι πῶς ἀκόμη καί ἡ γραφή τῆς ἄμμου, γνωστή μας καί ἀπό τόν Παλαμά καί ἀπό τόν Σεφέρη, εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τή γραφή τοῦ νεροῦ. Ἄλλ' ὄχι. Ἡ ποίηση δέν ἐκβάλλει στόν πόνο τῆς ματαιότητος. Ὁ Κωσταβάρας, πιστός στό δόγμα «*Μήτε καί νά ἐλπίζω μά μήτε καί νά ἀπελπίζομαι*» πού κατέθεσε στά *Ἱστορήματα* («Θεμέλιο», 1985), ἀρνεῖται τήν ἥττα μέ ἓνα ὑστερόγραφο στό ἀπολογιστικό του ποίημα, καί προτείνει τήν παραμυθητική ἔξοδο: «*Καί ὅμως κάτι πρέπει νά μένει. / Κάτι, σάν ἓνα φῶς πού ἐπιμένει ν' ἀχνοφέγγει στό βάθος*»...

ΖΟΖΕΦ ΝΤΕ ΜΑΙΣΤΡ

«Κατά τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως»

Μετφ. ἀπό τὰ γαλλικά [*Écrits sur la Révolution*] Τ. Ἀθανασόπουλος,
Καστανιώτης, Ἀθήνα 1999, σ. 484.

τοῦ Σταύρου Κωνσταντακόπουλου

Ἐκδόθηκε πρόσφατα στὰ ἑλληνικά ἓνα βιβλίο σημαντικό γιὰ τὴν παγκόσμια ἀντιδραστικὴ σκέψη, τὸ *Κατὰ τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ Ζοζέφ ντέ Μαίστρ (Joseph de Maistre, 1753-1821). Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση, σέ πολὺ καλὴ μετάφραση τοῦ Τ. Ἀθανασόπουλου, ἡ ὁποία κατορθώνει νὰ ἀναδείξει ὅλα τὰ χαρίσματα γραφῆς τοῦ Μαίστρ: τὴ ζωντάνια, τὴ σιλιπνότητα τοῦ ὕφους καθὼς καὶ μιὰ ἀμεσότητα, ἡ ὁποία παραμένει ἀναλλοίωτη περὶπου δύο αἰῶνες μετὰ τὴ συγγραφή του, πάσχει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο πάσχουν πολλὲς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις κλασικῶν, ἀπὸ τὴν ἀπουσία, δηλαδή, ἑνὸς προλογικοῦ σημειώματος τὸ ὁποῖο νὰ διαφωτίζει τοὺς ἀναγνώστες γιὰ τοὺς ὅρους συγγραφῆς τοῦ ἔργου, τὴ συγκυρία μέσα στὴν ὁποία αὐτὸ κατασκευάζεται, ὅπως καὶ μιὰ σειρά στοιχεῖα γύρω ἀπὸ τὸν συγγραφέα καὶ τὴν προβληματικὴ του, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου. Εἶναι ἀληθινὰ περιεργο σήμερα πού τὰ διδακτορικὰ πολλαπλασιάζονται, τὰ πανεπιστήμια καὶ οἱ πανεπιστημιακοὶ αὐξάνονται καὶ οἱ δημοσιεύσεις αὐτῶν τῶν τελευταίων, γιὰ τοὺς γνωστούς λόγους, πληθαίνουν, νὰ μὴν ὑπάρχει κάποια συνεννόηση ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω καὶ τὸ χῶρο τῶν ἐκδοτῶν ἔτσι ὥστε σημαντικὰ ἔργα νὰ μᾶς παραδίδονται ὄχι μόνον ἄρτια ἀπὸ τυπογραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ ἀποψη ἀλλὰ καὶ μέ ἐκεῖνα τὰ ιδιαίτερα βοηθήματα πού ἀποτελοῦν οἱ κατατοπιστικοὶ πρόλογοι.

Ἄς ἐπανέλθουμε ὅμως στὸ ἴδιο τὸ βιβλίο τοῦ Μαίστρ, τὸ ὁποῖο στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα βιβλία γραμμένα σέ διαφορετικὲς χρονεῖς: τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἐκδόθηκε τὸ 1793 καὶ ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο τυπωμένο βιβλίο τοῦ Μαίστρ καὶ αὐτὸ ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερο, πού ἐκδόθηκε τὸ 1794, δέν παρουσιάζουν κάποιο ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ δέν εἶναι αὐτὰ τὰ ὁποία χάρισαν τὴν ὑστεροφημίαν στὸν συγγραφέα τους, σέ ἀντίθεση μέ τὸ τρίτο, τοὺς *Στοχασμούς πάνω στὴ Γαλλία*, βιβλίο πού ἐκδόθηκε

στὸ Νουσατέλ (Neuchâtel) τῆς Ἑλβετίας τὸ 1796 καὶ στὸ Λονδίνο τὸ 1797, καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ μεῖζον δημιούργημα τοῦ συγγραφέα του ὅσο γιὰ τὸ τέταρτο, ἓνα βιβλίο ἐξαιρετικὰ πολεμικὸ ἀπέναντι στοὺς προτεστάντες, αὐτὸ ἐκδόθηκε τὸ 1798.

Τὰ βιβλία τοῦ Μαίστρ, βιβλία πού ἐκδίδονται ἀμέ-

καταστάσεων, οι προϋπάρχουσες πολιτικές συνήθειες έτσι όπως αυτές είχαν ενσωματωθεί στα ήθη των διαφόρων λαών με αποτέλεσμα μία αφηρημένη ορθολογικότητα και μία γενικόλογη επίκληση του ανθρώπου ως ανθρώπου. «Τό Σύνταγμα του 1795, όπως και τα προηγούμενα, έγινε για τόν άνθρωπο. Όμως δέν υπάρχει άνθρωπος στον κόσμο. Στή διάρκεια τής ζωής μου είδα Γάλλους, Ιταλούς, Ρώσους κλπ., ξέρω μάλιστα, χάρη στον Μοντεσκιέ, ότι μπορούμε να είμαστε Πέρσες, αλλά όσον αφορά στον άνθρωπο δηλώνω ότι δέν τόν συνάντησα ποτέ στή ζωή μου, αν υπάρχει, υπάρχει έν άγνοία μου» (σ. 269).

Η απόρριψη των καθολικών πολιτικών αρχών που ισχύουν γενικά για τόν άνθρωπο ως άνθρωπο από τήν πλευρά του Μαίστρ μαρτυρεί τήν επίδραση επάνω του ενός άλλου θεωρητικού τής αντεπανάστασης, του Μπέρκ (Burke) και ό Ιρλανδός Μπέρκ και ό εκ Σαβοΐας Μαίστρ —περιοχή τότε υπαγόμενη στό βασίλειο του Πιεμόντε και τής Σαρδηνίας— έρχονται σέ ρήξη μέ τήν κλασική πολιτική φιλοσοφία και τήν αξίωσή της για καθολικές αρχές και εισάγουν ως άναγκη τήν προσεκτική εξέταση τής μερικότητας, καθιστώντας τό πολιτικό πρόβλημα ένα πρόβλημα «πολιτικής κοινωνιολογίας». Τό πρόταγμα του Μαίστρ είναι τό παρακάτω: «Νά βρεθούν οι νόμοι που ταιριάζουν σέ κάποιο έθνος, δεδομένου του πληθυσμού, των ήθων, τής θρησκείας, τής γεωγραφικής θέσης, των πολιτικών σχέσεων, του πλούτου, των προτερημάτων και των ελαττωμάτων του» (σ. 269-270).

Η άρνηση του καθολικού καθώς και των δικαιωμάτων του ανθρώπου έν γενεί αντιτάσσει τόν Μαίστρ πρós τή φιλοσοφία του Διαφωτισμού και ταυτόχρονα καθιστά τή σκέψη του Μαίστρ μία σκέψη αδράνειας: γιατί μόνον τό καθολικό μπορεί να κινητοποιήσει τούς ανθρώπους; τό ιδιαίτερο, όταν δέν αποτελεί τό επίμετρος του καθολικού, όταν δέν εντάσσεται σέ αυτό και στέκεται μόνο του, αναπόφευκτα οδηγεί σέ μία εκ των υστέρων ιστορικού χαρακτήρα μελέτη ή σέ μία νοσταλγία γι' αυτό που χάθηκε, και οι δύο απαγορευτικές οποιασδήποτε πολιτικής πραξεολογίας.³ Έτσι τό αίτημα του Μαίστρ, παρότι εκ πρώτης όψευς παρουσιάζεται σαν μία ανάγκη κοινωνιολογικού χαρακτήρα έμβάθυνσης των ιδιαιτεροτήτων, στήν ουσία δέν είναι παρά μία φιλοσοφία τής άκινήσιας και τής συντήρησης.

Η φιλοσοφία αυτή, εξάλλου, είναι πασιδηλη στον τρόπο μέ τόν οποίο ό Μαίστρ αντιμετωπίζει τόν λαό: «παθητικό όργανο» τό πλήθος, άγεται και φέρεται από μία δράκα ήγετών, που και αυτοί μέ τή σειρά τους είναι υποχείρια τής θεϊκής πρόνοιας. Οι διατριβές του Μαίστρ ενάντια στή δυνατότητα του λαού να αυτοκυβερνηθεί, μέ κύριο έπιχείρημα τό ιστορικό άπραγματοποίητο τής δημοκρατίας, τροφοδότησαν για πολύ καιρό τήν αντίδραστική σκέψη, ή οποία μέ

παραλλαγές άρνήθηκε αυτό που σήμερα μοιάζει αυτόνόητο, τό σέ ποιόν, δηλαδή, άνήκει ή κυριαρχία.

Τό κατά πρώτο λόγο θεοσεβές και δευτερευόντως φιλομοναρχικό έργο του Μαίστρ είναι ένα έργο έγκλωβισμένο στήν εποχή στήν οποία γράφηκε. Αν από αυτό τό έργο πρέπει να διασωθεί κάτι, τότε αυτό είναι ένα ερώτημα που θέτει ό Μαίστρ, παρότι ή απάντηση που ό ίδιος δίνει είναι άτελέσφορη όταν δέν είναι σκοταδιστική. Τό ερώτημα του Μαίστρ είναι πώς μπορεί μία κοινωνία που κατέλυσε τόν παραδοσιακό συνεκτικό ιστό της, τή θρησκεία, και που άνέδειξε τό άτομο ως υπέρτατη όντότητα να συνεχίσει να υπάρχει ως κοινωνία, να διαπνέεται, δηλαδή, από κοινές ιδέες και να προσανατολίζεται σέ μία κοινή δράση. Έρώτημα επίκαιρο, αν άναλογισθούμε τόν άκρατο ατομικισμό ό οποίος επικρατεί στήν κοινωνία μέσα στήν οποία ζούμε. Βέβαια, τό κατηγορητήριο του Μαίστρ ενάντια στον ατομικό όρθό λόγο που θαλλιέργησε ή φιλοσοφία του Διαφωτισμού ενάντια ότ ή θεωρία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και τόν προτεσταντισμό ως «εξέγερση τής ατομικής λογικής ενάντια στή συνολική λογική» (σ. 436) δέν πρέπει να μας άφορά. Ούτε, άκόμη περισσότερο, πρέπει να μας άφορά ή λύση που προτείνει, ή επιστροφή, δηλαδή, σέ μία παραδοσιακή κοινωνία «φυσικών ιεραρχιών», ή οποία να στηρίζεται στό λόγο του Θεού, έτσι όπως τόν έρμηνεύει ό άπόλυτος μονάρχης, ως αντίδοτο στή διάλυση που άναγκαστικά έπιφέρει ή χειραφέτηση του ατόμου.

1. Ό Κοστανό στο βιβλίο του *Η δύναμη τής παρούσας γαλλικής κυβέρνησης και ή ανάγκη να συμφιλιωθούμε μέ αυτή (De la Force du gouvernement actuel de la France et de la necessité de s'y rallier, 1796)* υποστηρίζει τήν κοινωνία ή οποία προέκυψε από τήν επανάσταση καθώς και τά άστικά συμφέροντα πάνω στα οποία αυτή στηρίζεται, θεωρεί ότι ή αντιπροσωπευτική κυβέρνηση είναι πλέον δυνατή και έπιζητά τόν τεματισμό τής επανάστασης μέσα από τήν άρνηση τής αντεπανάστασης που δέν είναι γι' αυτόν παρά μία καινούργια επανάσταση.

2. Βλ. σέ αυτό τό σημείο Massimo Boffa, «Joseph de Maistre: la défeuse de la souveraineté», *Le Débat*, 39, Μάρτιος-Μάιος 1986, σ. 85-86 ή του ίδιου «Maistre» στό François Furet και Mona Ozouf (έπιμ.) *Dictionnaire critique de la Révolution française*, Flammarion, Παρίσι 1988, σ. 1015.

3. Βλ. έδώ τίς πολύτιμες παρατηρήσεις του Pierre Manent στήν παρουσίαση των *Στοχασμών*. Complexe, Βρυξέλλες 1988, σ. XIV, ή του ίδιου «MAISTRE Joseph de, 1753-1821», στό F. Chatelet, O. Duhamel, E. Pisier (έπιμ.), *Dictionnaire des œuvres politiques*, P.U.F., Παρίσι ³1995, σ. 739.

DIMITRI OBOLENSKY

«Έξι βυζαντινές προσωπογραφίες»

Μετάφραση Πόπη Πούγιουρου, Ἀγγελ Νικολάου-Κονναρῆ, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Παναγιώτης Ἀ. Ἀγαπητός, ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1998

τῆς Ἀγγελικῆς Κωνσταντακοπούλου

Γιά τόν μελετητή τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου καί τῶν Ρώσων τό δυσκολότερο εἶναι, λησμονώντας τά σημερινά σύνορα καί τά ἐθνικά σχήματα, νά ἀντιληφθεῖ τή γεωγραφική ἐνότητα καί τή δημογραφική ποικιλομορφία τῆς Βαλκανικῆς καθώς καί τή μικρή σχετικά ἀπόσταση τοῦ Βυζαντίου, κυρίως τῆς πρωτεύουσάς του, ἀπό τή Ρωσία. Ἐξίσου δύσκολο εἶναι νά προσεγγίσει μέ τούς ὅρους τῆς ὄψιμης μεσαιωνικῆς περιόδου τή συμβίωση ἀνάμεσα στοὺς Βυζαντινοὺς καί τούς Σέρβους, τοὺς Βουλγάρους καί τοὺς Ρώσους. Οἱ διανοούμενοι πού ἀνέλαβαν νά γεφυρώσουν τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς τους καί τό Βυζάντιο καί πού ἐργάστηκαν γιά νά μετασχηματίσουν, χωρὶς νά τό ἀναιροῦν, τό βυζαντινὸ σέ ἐθνικό, αὐτοὶ δηλαδή πού πρωτοστάτησαν στὴν οἰκοδόμηση τῆς βυζαντινῆς «οἰκουμένης», ἀποτελοῦν προνομιακὸ πεδίο μελέτης καί κατανόησης αὐτῆς τῆς πολύπλευρης καί σύνθετης ἱστορικῆς διαδικασίας.

Ἐξι τέτοιες περιπτώσεις διανοουμένων ἀναδεικνύει ὁ γνωστός βυζαντινολόγος Ὁμπολένσκυ (D. Obolensky), καθηγητῆς στό Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης, στό βιβλίον πού κυκλοφόρησε στά ἑλληνικά *Ἐξι βυζαντινές προσωπογραφίες*.¹ Μέσα ἀπὸ μιά βιογραφικὴ κατὰ βάση ὁμῆ τοῦ βιβλίου (ισάριθμα κεφάλαια μέ τίτλο Κλήμης Ἀχρίδος, Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, Βλαδίμηρος Μονομάχος, Σάββας Σερβίας, Κυπριανὸς Μητροπολίτης Κιέβου καί Μόσχας, Μάξιμος ὁ Ἕλληνας), ἀναδεικνύονται κατὰ κύριο λόγο συλλογικά φαινόμενα καί μάλιστα σέ μιά μακρὰ διάρκεια ἀπὸ τόν 9ο ὡς τόν 16ο αἰώνα. Τό βασικότερο ἀπὸ αὐτά εἶναι τό φαινόμενο τῆς βυζαντινοσλαβικῆς ὁσμωσης καί τῆς ἀποδοχῆς ἀπὸ τή μεριά τῶν Σλάβων τῶν βυζαντινῶν προτύπων στὴν οἰκοδόμηση τῆς πολιτικῆς τους ὀργάνωσης καί στοὺς τρόπους

σκέψης, ἓνα θέμα πού ἀπὸ παλαιότερα ἀπασχόλησε τό συγγραφέα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἡ συγκεκριμένη προσέγγιση ἀποτελεῖ μιά ὑπέρβαση τῶν θέσεων τῶν

έθνικῶν ιστοριογραφιῶν καί τῆς πολιτικῆς ιστορίας καί ἐντάσσεται στή γενικότερη ἀνανέωση, θεωρητική καί θεματική, τῆς μεταπολεμικῆς ιστοριογραφίας, πού ἔγινε δυνατή μέσα ἀπό τό μπόλιασμα τῆς ιστορίας μέ τή θεματική καί τίς θεωρητικές ἀναζητήσεις ἄλλων ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ συγγραφέας εἶχε συμμετάσχει σ' αὐτό ἀπό παλαιότερα.² Στό συγκεκριμένο βιβλίο, πού εἶναι γι' αὐτόν τό λόγος κι ἕνα ιστοριογραφικό πρότυπο, ἡ βιογραφία φωτίζει τήν κοινωνική ιστορία κι αὐτή μέ τή σειρά της δείχνει τά ὄρια καί τίς ἀντιφατικές ἀπολήξεις τῆς ἀτομικῆς δράσης.

Τό ἔργο αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ γνωστοῦ στό ἑλληνικό κοινό βιβλίου τοῦ ἴδιου συγγραφέα *Ἡ Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία. Ἡ Ἀνατολικὴ Εὐρώπη 500-1453*, 2 τόμοι, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1991 [1971]. Σ' ἐκεῖνο εἶχε ἐπιχειρηθεῖ μιά συνολική, θεματική κατά βάση, ἐξέταση τῆς ἀνάδυσης τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς καί τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης καί τῆς συγκρότησης μιᾶς αὐτοσυνείδησης μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμό τους καί τὸν ἐγγραμματισμό τῆς σλαβικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς Θεσσαλονικεῖς ἀδελφούς Κύριλλο καί Μεθόδιο, μέσα δηλαδή ἀπὸ τὴ σχέση τους μέ τό Βυζάντιο. Οἱ διαφορετικοὶ δρόμοι πού ἀκολούθησε ὁ κάθε λαὸς τονίζονται σ' αὐτό μέ εὐστοχία, ἔτσι ὥστε νά φανεῖ τό βάρος τῆς βυζαντινῆς ἀλλά καί τῆς δικῆς τους παράδοσης πού ὁ καθένας κουβαλοῦσε ἀπὸ τίς μακρινές τους κοιτίδες. Τό σχῆμα τῆς «Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας» –αὐτό πού οἱ ἴδιοι Βυζαντινοὶ ὀνόμαζαν «οἰκουμένη»–, πού «μᾶλλον τολμηρά», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, πρότεινε τότε γιὰ νά κατανοήσουμε τοὺς πολιτιστικούς κυρίως δεσμούς ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους Σλάβους, τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία καί τό Πατριαρχεῖο, ἀποδείχτηκε τελικὰ μιά καλὴ ἐπιλογή. Τώρα μέ τίς *Ἐξι βυζαντινὲς προσωπογραφίες* ὁ συγγραφέας προσανατόλισε τό ἐνδιαφέρον του στή δράση ὀρισμένων διανοουμένων – οἱ περισσότεροι εἶναι κληρικοί. Κατάφερε ἔτσι μέσα ἀπὸ τίς βιογραφίες τους νά φωτίσει τὴ διαδρομὴ τῶν λαῶν πού ὁ καθένας τους ἀνέλαβε νά καθοδηγήσει καί νά διαφωτίσει ὡς ὁμοεθνῆς ἢ ὡς Βυζαντινὸς ἀπεσταλμένος. Καθὼς ὅλοι τους ἦταν ἐκφραστὲς μιᾶς οἰκουμενικῆς χριστιανικῆς ἀντίληψης, κυρίαρχης τότε στοὺς βυζαντινοὺς πολιτικούς καί ἐκκλησιαστικούς κύκλους, ἡ διερεύνηση τῆς δράσης τους φωτίζει τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἡ πολιτικὴ καί θρησκευτικὴ ἰδεολογία ἔγινε ἀποδεκτὴ, ἀλλὰ καί τίς ἀντιδράσεις πού προκαλοῦσε ἡ ταύτιση ὀρθοδοξίας καί βυζαντινῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὅταν προβαλλόταν στό πολιτικὸ πεδίο κάθε χώρας.

Ἐπιλέγοντας ὡς πρώτη προσωπογραφία τὸν Κλήμη Ἀχρίδος (περ. 840-916), ὁ συγγραφέας ἀγγίζει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ νήματος γιὰ τὴ μελέτη τοῦ φαινομένου τῆς βυζαντινοσλαβικῆς συνύπαρξης καί πολιτισμικῆς ὁσμωσης. Αὐτὸς ὁ Βούλγαρος μαθητὴς τοῦ Κυρίλλου

καί τοῦ Μεθοδίου μᾶς συνδέει μέ τὴν ἀποστολὴ τῶν δύο ἀδελφῶν στή Μοραβία τὸ 863, ὅπου, προσκαλεσμένοι ἀπὸ τὸν ἐκεῖ ἡγεμόνα, μετέφρασαν στὴ σλαβικὴ γλώσσα καί κατέγραψαν σ' αὐτὴ, σὲ ἀλφάβητο πού ἐπινόησαν, ἱερά καί λειτουργικά κείμενα. Ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τους, πού κυνηγήθηκαν ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μεθοδίου (885) καί διώχτηκαν ἀπὸ τὴ Μοραβία, ὁ Κλήμης καί ὁ Ναούμ εἶναι αὐτοὶ πού μετέφεραν στὴ Βαλκανικὴ καί διέσωσαν τὴν κυριλλομεθοδιανὴ παράδοση. Ἰδιαιτέρως ὁ Κλήμης ὡς ἱερέας στὴν ἀρχὴ στάλθηκε ἀπὸ τὸν μόλις βαπτισμένο Βούλγαρο ἡγεμόνα Βόρι νά διδάξει τὸ χριστιανισμό στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὴν Ἀδριατικὴ καί τὴ λίμνη Ἀχρίδα μέ κέντρο τὴν ὁμώνυμη πόλη. Ἐκεῖ λίγο ἀργότερα, ἀφοῦ χειροτονήθηκε ἐπίσκοπος, κατάφερε νά μνηστει σὲ χριστιανισμό τὸ «ἄξεστο» καί «τελείως ἀνίδεο στόν θεϊκὸ λόγο καί τίς γραφές» ποιμνιό του καί κυρίως νά ἐκπαιδεύσει ἕναν ἀριθμὸ μαθητῶν –3500, σύμφωνα μέ ἕνα ἀπὸ τοὺς βίους του– οἱ ὁποῖοι μπορούσαν νά ἀντικαταστήσουν τὸν βυζαντινὸ κληρὸ καί τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα στὴ λειτουργία. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσης τοῦ Κλήμη εἶχαν πράγματι μακροπρόθεσμα καί σταθερά ἀποτελέσματα. Ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα, πού ἴδρυσεν στὴν Ἀχρίδα, ἀπέτελεσε «κέντρο ἐκπαίδευσης τοῦ ἐγγῶριου κλήρου» καί «κοιτίδα τοῦ σλαβικοῦ χριστιανισμοῦ στὰ Βαλκάνια». Παρόμοια δράση ἀνέπτυξε ὁ Κλήμης καί στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴ βουλγαρικὴ πρωτεύουσα Πρεσλάβα. Τό νόημα τῆς δράσης του δὲν περιορίζεται ὡστόσο στό ἱεραποστολικό, παρ' ὅλο πού πρόκειται γιὰ ἕνα ἐντυπωσιακὸ ἐπίτευγμα. Ἡ συνειδητοποίηση ἀπὸ μέρους του ὅτι οἱ Σλάβοι ὡς «ἕνας νέος λαὸς» ἀναγεννήθηκαν πνευματικά, καθὼς μπορούσαν νά «συγκαταλέγονται στὰ μεγάλα ἔθνη πού ἕμουν τὸ Θεὸ στὴ δικὴ τους γλώσσα», αὐτό κυρίως τὸν καθιστᾷ, σύμφωνα μέ τὸν συγγραφέα, ἕνα «ἀπὸ τοὺς κύριους ἀρχιτέκτονες τῆς βυζαντινῆς πολιτισμικῆς κοινοπολιτείας».

Ἡ περίπτωση τοῦ Θεοφύλακτου Ἀχρίδας, ἑνὸς μορφωμένου ἀνώτερου ὑπαλλήλου, εἶναι πιὸ πολὺ πλοκή καί γι' αὐτό πιὸ πολυσυζητημένη στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία. Ὁ συγγραφέας, χωρὶς νά ταχθεῖ μέ τίς θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἀπόψεις τῶν ἐθνικῶν ιστοριογραφιῶν γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Θεοφύλακτου ὡς ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδας, προσπάθησε νά ἐξετάσει αὐτὸ τὸν Βυζαντινὸ ἱεράρχη μέσα ἀπὸ τίς ἀντιφάσεις πού ὁ ἴδιος βίωνε λόγω τῆς μόρφωσής του καί ταυτόχρονα τῆς ἀδυναμίας του νά ἐπικοινωνήσῃ μέ ἕνα ποιμνιό πού τοῦ ἦταν ξένο, ὄχι μόνο γλωσσικά. Ὡς αὐτοκρατορικός ἐκπρόσωπος σὲ μιά περιοχὴ πού πρὶν ἀπὸ τίς κατακτήσεις τοῦ Βασιλείου Β' (1018) ἀνήκε στὴ βουλγαρικὴ ἐκκλησία, ὁ Θεοφύλακτος, στόν ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει «μιά φυσιολογικὴ συντηρητικὴ θεώρηση... ὡς ἀνερχόμενου ἀστέρα», κατάφερε τελικὰ νά «ἀντιμετωπίσει θετικὰ κοι-

ωνίες και ιδεολογίες που του ήταν ξένες». Μέ βάση αυτή την προβληματική ο συγγραφέας, μέσα από την κριτική ανάλυση των πηγών, διακρίνει τις πολυσυζητημένες λογοτεχνικές συμβάσεις στα κείμενα του Θεοφύλακτου, με τις όποιες εκφράζει την αντίπαθειά του για τον τόπο και τους ανθρώπους, από τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν το καθήκον του και το συμφέρον της αυτοκρατορίας στην καθοδήγηση του ποιμνίου του. Για να απαντήσει ο συγγραφέας στο ερώτημα «ποιοί ήταν τό μυστικό αυτής της περιέργης προσαρμοστικότητας», αντιπαραβάλλει τις σκόρπιες μαρτυρίες της πρώτης ομάδας με τα άγιολογικά κείμενα που έγραψε εκεί (Βίος Κλήμη Ἀχρίδας, Μαρτύριον τῶν ἱερομαρτύρων ἱε' τῶν ἐν Τιβεριοῦπόλει μαρτυρησάντων). Μ' αυτά κατά τη γνώμη του ο Θεοφύλακτος «γεφυρώνει τό χάσμα ανάμεσα στον κόσμο της Κωνσταντινούπολης και της Ἀχρίδας». Ἡ ἀποδοχή ἀπό μέρους του της κυριλλομεθοδικῆς παράδοσης δίνει στην προσπάθειά του την ιδεολογική βάση και ταυτόχρονα δικαιώνει τό ἔργο του. Ἡ ἀνάδειξη μιᾶς αυτοκρατορικής ἐκδοχῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του, στηριγμένη στην τοπική σλαβική παράδοση, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε ἀπό τόν Κλήμη, δέν συνέβαλε παρά στή στερέωση μιᾶς ἰδιαίτερης συλλογικῆς ταυτότητας που ἐγκαινίασε ὁ πρῶτος «ἐπίσκοπος στή βουλγαρική γλῶσσα», ὅπως ὁ συγγραφέας ἀποκαλεῖ τόν Κλήμη. Αὐτή ὡστόσο ἡ ταυτότητα δέν ἀποκτᾶ μόνο μεγαλύτερη συνοχή μέσα ἀπό τό ἔργο τοῦ Θεοφύλακτου, ἀλλά και ἐντάσσεται ἀρμονικά στή βυζαντινή παράδοση. Ἀνιχνεύοντας, τέλος, τή γενικότερη κοσμοαντίληψη τοῦ Θεοφύλακτου ὁ συγγραφέας πολύ εὐστοχα ἐντοπίζει τίς ἀφαιρέσεις τῆς δράσης τοῦ Βυζαντινοῦ ἱεράρχη στά ἴδια του τά λόγια: «βαρβαρικῶν χωρῶν καταδουλώσεις χρηστότητι μᾶλλον ἐπαγομένων ἢ δόρατι».

Τό τρίτο «πορτρέτο» που σκιαγραφεῖ ὁ Ὀμπολένσκου εἶναι τοῦ Ρώσου πρίγκιπα Βλαδίμηρου Μονομάχου. Ὁ Βλαδίμηρος ἦταν ἐγγονός τοῦ Ρώσου ἡγεμόνα Γιαροσλάβου που ἐπικύρωσε μιά συνθήκη μέ τό Βυζάντιο, παντρεύοντας τόν γιό του Βσιέδολοντ μέ μιά Βυζαντινή πριγκίπισσα, πιθανότατα τήν κόρη τοῦ αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Μονομάχου, ἀπ' ὅπου και τό βυζαντινό προσωνύμιό του. Ὁ Βλαδίμηρος (1053-1125) ἀποτελεσε σέ μιά κρίσιμη περίοδο τήν πολιτική συνοχή τῆς χώρας του μιά ἀνάλογη γέφυρα ἀνάμεσα στό Βυζάντιο και στους Ρώσους. Ἀπό τή μιά ὁ κίνδυνος πολιτικῆς διάσπασης, μετά τό θάνατο τοῦ παπποῦ του, κι ἀπό τήν ἄλλη ἡ ἐμφάνιση τῶν Κουμάνων (1061) ἔθεσαν στον Βλαδίμηρο τό διπλό καθήκον τῆς πολιτικῆς συνοχῆς και τῆς στρατιωτικῆς ἄμυνας. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική ὁ συγγραφέας προσεγγίζει κριτικά τά ἱστορικά δεδομένα και τίς ἀπόψεις τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας. Τό τέλος τῆς ἐνδοδυναστικῆς διαμάχης σήμανε τήν τελική ἐπικράτηση τοῦ Βλαδίμηρου μέ ἔδρα τό Κίεβο,

πού εἶχε κτιστεῖ μέ πρότυπο τήν Κωνσταντινούπολη. Ἡ Διδασκαλία που ἔγραψε και που περιέχει αὐτοβιογραφικά στοιχεία συμπυκνώνει τήν κοσμοαντίληψή του και τούς στόχους τῆς δράσης του. Οἱ βυζαντινές ἐπιδράσεις, που ἀνιχνεύονται στό ἔργο του, συμπληρώνονται σήμερα ἀπό τό μολυβδόβουλό του μέ ἑλληνική ἐπιγραφή και τό φυλακτό, που πιθανότατα ἀνήκε στον ἴδιο, μέ ἑλληνική και σλαβική ἐπιγραφή, σπάνιο δεῖγμα συγκεκριμένου χριστιανικῆς και παγανιστικῆς παράδοσης. Τέλος, μέσα ἀπό τίς παραστάσεις στην Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου που φιλοτεχνήθηκαν στην περίοδο τῆς βασιλείας του, μέ τόν Βυζαντινό αυτοκράτορα νά παρακολουθεῖ ἀγωνίσματα στον Ἰπλόδρομο, σκιαγραφεῖται ἀπό τόν συγγραφέα ἡ ρωσική ἐκδοχή τῆς Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας.

Ὁ Σάββας (1175-1235), γιός τοῦ Στεφάνου Νεμάνια, ἰδρυτῆ τοῦ μεσαιωνικοῦ σερβικοῦ κράτους, που μόνασε μαζί μέ τόν πατέρα του στό Ἅγιο Ὅρος, ἐπιλέχθηκε δίκαια ἀπό τόν συγγραφέα νά συμπεριληφθεῖ ὡς «ὁ κύριος συντελεστής» χάρι στον ὅποιο «ὁ μεσαιωνικός πολιτισμός τῆς Σερβίας ἀπέκτησε βυζαντινή σφραγίδα». Πράγματι, ὁ Σάββας ἀπό νεαρή ἡλικία ἐπέλεξε νά μονάσει στό Ἅγιο Ὅρος, κι αὐτό ἀποτελεσε τήν πνευματική του πατρίδα, ἀπό τήν ὅποια ἀντλήσε ἀργότερα τά πνευματικά και διοικητικά πρότυπα για τήν ὀργάνωση τῆς σερβικῆς ἐκκλησίας. Μέ τίς δωρεές που ἔκανε ἀπό κοινού μέ τόν πατέρα του σέ μονές τοῦ Ἄθω και τῆς Θεσσαλονίκης και ἀργότερα μέ τήν ἴδρυση τῆς μονῆς Χιλανδαρίου (1198) ἀπέκτησε τά ἐρεῖσματα ὡστε, σέ μιά κρίσιμη φάση για τή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία μετά τό 1204, νά πετύχει μέ τήν ἐγκριση τῆς πολιτικῆς και ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, που ἔδρευε τότε στή Νίκαια, τήν ἴδρυση μιᾶς αὐτοκέφαλης σερβικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἀγιοποίηση και ἡ μετακομιδή τῶν λειψάνων τοῦ πατέρα του, που τελείωσε τή ζωή του ὡς μοναχός Συμεών στό Ἅγιο Ὅρος, φανερώνει τήν ἐπιδίωση και ἀποδοχή ἀπό μέρους τοῦ Σάββα μιᾶς ἀρχαίας σλαβικῆς παράδοσης για τή λατρεία τῶν νεκρῶν προγόνων. Αὐτή ἡ ἐπιλογή συνδυάστηκε μέ τήν ἐφαρμογή βυζαντινῶν προτύπων για τή σύνταξη ἐνός νομοκανόνα για τήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση – ἡ ἄμεση ἐπαφή του μέ τή Θεσσαλονίκη στάθηκε εὐεργετική σ' αὐτό τόν τομέα. Τέλος, ἡ ὀρθόδοξη χριστιανική ἰδεολογία που τελικά υιοθετήθηκε στή σερβική πολιτική ἰδεολογία και σ' ὅλους τούς τομείς τῆς κοινωνικῆς και μοναστικῆς ζωῆς εἶναι τά βασικά ἐπιτεύγματα τῆς βυζαντινοσερβικῆς ὁσμωσης στό πρόσωπο τοῦ Σάββα. Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ κοσμοπολιτικός και οἰκουμενικός χαρακτήρας τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανισμοῦ ἔδωσε τό θεωρητικό πλαίσιο για τή συγκρότηση και τήν ἐκφραση μιᾶς τοπικῆς, ἐθνικῆς παράδοσης.

Οἱ δύο τελευταῖες προσωπικότητες που ἐξετάζει ὁ συγγραφέας, δηλαδή ὁ Κυπριανός μητροπολίτης Κιέβου και Μόσχας και ὁ Μάξιμος ὁ Ἑλληνας, φωτί-

ζουν τήν κυρίαρχη τάση στή βυζαντινή ἐκκλησία καί πολιτική ζωή ἀπό τόν 14ο αἰώνα, δηλαδή τόν ἡσυχασμό πού ἐπέδρασε καταλυτικά στούς λαούς τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Σέ μιά περίοδο συρρίκνωσης καί ἀνασφάλειας γιά τήν τύχη τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ἀκτινοβολία τῆς βυζαντινῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, ὅπως αὐτή διαμορφώθηκε μετά τή νίκη τῶν ἡσυχαστῶν σέ ἐκκλησιαστικό καί πολιτικό ἐπίπεδο, εἶναι πράγματι ἐκπληκτική, ἄν καί φαινομενικά ἀντιφατική.

Ἡ δράση τοῦ Βούλγαρου Κυπριανοῦ, πού ἀπό νωρίς εἶχε ἐνταχθεῖ στόν πατριαρχικό κύκλο τῆς Κωνσταντινούπολης –ἦταν *οἰκείος καλόγηρος*, δηλαδή τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ πατριάρχη καί ἡσυχαστή Φιλόθεου ἀπό τό 1370 περίπου–, συμπύπτει μέ τήν ἄνοδο τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος καί τήν ἐξάπλωσή του ἐκτός τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας στό πλαίσιο τῆς *κηδεμονίας πάντων* ἀπό τή μεριά τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Κυπριανός εἶχε ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τήν ἡσυχαστική παράδοση καί τόν κοσμοπολίτικο χαρακτήρα τῆς στήν περίοδο πού προηγήθηκε, ὅταν μόνον στό Ἅγιο Ὄρος. Ἡ εὐκαιρία ὅμως νά συμβάλει στήν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ νέου ἰδεολογικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ δόθηκε μέ τήν ἀποστολή πού τοῦ ἀνατέθηκε στό Κιέβο (1373/4). Γιά ἄλλη μιά φορά ἡ οἰκουμένη πολιτική τοῦ Βυζαντίου διαπλεκόταν μέ τοπικές, ἐθνικές, παραδόσεις καί αἰτήματα. Ἡ ἀποστολή ὡστόσο τοῦ Κυπριανοῦ ὡς μητροπολίτη Κιέβου καί Λιθουανίας περιπλέχτηκε μέσα στή διαμάχη ἀνάμεσα στό δυνάστεα τῆς Λιθουανίας καί τό πριγκιπάτο τῆς Μόσχας γιά τήν κατοχή τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑδρας ἢ τό χωρισμό τῆς ἐπικράτειας τοῦ μητροπολίτη Κιέβου καί πασῶν τῶν Ρωσιῶν σέ δύο ξεχωριστές ἐκκλησίες. Ἡ «ιερά πολιτεία τῶν Χριστιανῶν» κινδύνευε ἔτσι νά διασπαστεῖ ἀνάμεσα στόν Ἀλέξιο μητροπολίτη Μόσχας καί τόν Κυπριανό. Ἰδιαίτερα ὅμως μετά τό θάνατο τοῦ πρώτου ὁ Κυπριανός δυσκολεύτηκε ἀλλά κατάφερε νά συμβάλει μέ τή δράση του καί τά ἔργα του σέ μιά σταθερή σύνδεση τῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας μέ τό Πατριαρχεῖο καί στή συνοχή τοῦ ποιμνίου του στή βάση τῶν μηνυμάτων τοῦ ἡσυχασμοῦ. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι αὐτός ὁ «φιλορρώμιος» Βούλγαρος, ὅπως καί οἱ προηγούμενοι διανοούμενοι, ἐργάστηκε συνειδητά γιά τή συνοχή τῆς Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας στή σπαρασσόμενη Ρωσία καί ἔκανε νά ριζώσει ἐκεῖ ἡ μυστική παράδοση τοῦ ἡσυχασμοῦ.

Τήν ὕστερη φάση τῆς βυζαντινῆς κοινοπολιτείας παρακολουθοῦμε μέσα ἀπο τήν ταραγμένη ζωή τοῦ τελευταίου ἐκπροσώπου τῆς Μάξιμου τοῦ Ἑλληνα. Πρόκειται γιά τόν Μιχαήλ Τριβόλη ἀπό τήν Ἄρτα, πού σπούδασε στήν Ἰταλία. Οἱ διαφορετικές ψηφίδες πού συνθέτουν τό μωσαϊκό τῆς ζωῆς του (ἀπό δομνικανός μοναχός, θαυμαστής τοῦ Σαβοναρόλα καί τέλος μοναχός στό Βατοπέδι) ἀποκτοῦν νόημα μέσα

ἀπό τή σύνδεση πού προτείνει ὁ συγγραφέας, παρά τά κενά τῶν πηγῶν. Ὁ Μάξιμος ἐπιλέγεται ἀπό τίς ἀθωνικές ἀρχές ὡς εἰδήμων τῶν ἱερῶν κειμένων, γιά νά σταλεῖ στή Μόσχα, κάτι πού εἶχε ζητήσει ὁ ἡγεμόνας Βασίλειος Γ΄ (1516). Ταυτόχρονα ἐπιφορτίζεται ἀπό τό Πατριαρχεῖο νά ἐνισχύσει τό κύρος τοῦ στή Ρωσία καί νά ἐξασφαλίσει βοήθεια γιά τοῦς ἑλληνορθόδοξους ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου. Τό μεταφραστικό ἔργο τοῦ Μάξιμου –τή γνώση τῆς ρωσικῆς πρέπει νά ἀπέκτησε ἢ νά τήν τελειοποίησε ἐπί τόπου– συναρτᾶται ἀναγκαστικά μέ τίς πολιτικές καί ἐκκλησιαστικές ἀντιπαλότητες τῆς περιόδου αὐτῆς στή Ρωσία. Οἱ ἐξελίξεις ἦταν ἀπρόβλεπτες καί δυσάρεστες γι' αὐτόν, μιά καί προσπάθησε νά ἀποκαταστήσει σέ βῆρος τῆς ντόπιας πολιτικῆς ἐξουσίας τό κύρος τοῦ Πατριαρχείου καί νά ἀντιταχθεῖ ταυτόχρονα στό δικαίωμα γαιοκτησίας τῶν μονῶν. Ἀφοῦ πέρασε δύο φορές ἀπό δίκη (1525 καί 1531), τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἔζησε στή Μονή Ἁγίας Τριάδας ἔξω ἀπό τή Μόσχα στό Ζαγκόρον. Σ' αὐτή τή φάση τῆς ζωῆς τοῦ Μάξιμου ὁ συγγραφέας ἀναγνωρίζει μιά συμβολική ἀξία, πού σηματοδοτεῖ τήν ἀπομάκρυνση τῆς Ρωσίας ἀπό τή βυζαντινή κληρονομιά τῆς.

Ἀπό τή σύντομη παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγραφέα, ἐγινε φανερό πώς οἱ *Ἐξι προσωπογραφίες* φωτίζουν, μέ διαφορετικό τρόπο ἢ καθεμιά, καίρια ζητήματα τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας καί τῆς ἐθνογένεσης τῶν Σλάβων. Ἡ δράση τους δείχνει σέ μιά μακρά περίοδο τό εἰδικό βῆρος τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, ὅπως αὐτή μετεξελίχθηκε ὑπερτονίζοντας τό μυστικό στοιχεῖο. Ἡ κυριλλομεθοδιανή παράδοση, ὅπως τήν ἀποτύπωσαν ὁ Κλήμης καί ὁ Θεοφύλακτος, ἄνοιξε τό δρόμο γιά τή διεύρυνση τῆς Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας, ἀλλά ἡ δράση τους, ἄν καί ἀκολούθησε γενικά τήν ἴδια κατευθυντήρια γραμμή, δέν ταυτίζεται μέ ἐκείνη τοῦ Σάββα, τοῦ Κυπριανοῦ ἢ τοῦ Μάξιμου, γιατί τά κράτη στά ὁποῖα ἔδρασαν βρισκόνταν σέ διαφορετικό βαθμό ἀνάπτυξης καί ἄρα σέ διαφορετική σχέση μέ τό Βυζάντιο.

Ἡ ἐπεξεργασία τῶν παραπάνω σύνθετων ζητημάτων ἀπό τόν Ντ. Ὀμπολένσκυ, δέκα χρόνια πρῖν, μπορεῖ νά ὀδηγήσει σήμερα σέ ἐρωτήματα πού προκύπτουν ἀπό σύγχρονους προβληματισμούς. Θά περιοριστοῦμε νά σημειώσουμε δύο, αὐτά πού νομίζουμε πώς θίγουν συλλογικά καί διαχρονικά φαινόμενα. Τό σύνθετο φαινόμενο τῆς «μεταβολῆς τῶν ἠθῶν» τῶν «ἀνιδρύτων ἐθνῶν», μ' ἄλλα λόγια τῆς διεύρυνσης τῆς χριστιανικῆς «οἰκουμένης», σχετίζεται κυρίως μέ τήν ἐμφάνιση σ' αὐτά μιᾶς νέας κυρίαρχης ὁμάδας πού ἀνέλαβε τήν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καί τήν οικονομική καί κοινωνική ἀνοδιοργάνωση μέ βάση τά βυζαντινά πρότυπα, γιατί αὐτός ἦταν ὁ μόνος τρόπος πού τῆς ἐπέτρεπε νά ὑπάρχει ὡς ὑπολογίσιμη δύναμη. Ἡ ἀποδοχή τῆς χριστιανικῆς θρη-

σκείας ἀφορᾶ ἓνα ἀπό τὰ πεδία αὐτῆς τῆς «μεταβολῆς». Ἀπομένει νά δοῦμε, στό μέτρο πού δέν ἔχει ἀπασχολήσει τούς ἐρευνητές, τούς μηχανισμούς πού λειτουργοῦσαν ἐντός τοῦ Βυζαντίου καί ἐντός τῶν νέων «ἐθνῶν», ὥστε νά γίνει κατανοητό πῶς μαζί μέ «τό ἄπιστον» μπόρεσαν νά «ἀποβάλλουν» «τό τε ἄγριον καί τό νομαδικόν», νά «ἰδρυθοῦν» δηλαδή ὡς ἔθνη. Μιά περιοδολόγηση αὐτῶν τῶν μεταβολῶν γιά καθένα ἔθνος ἀλλά καί γενικότερα γιά τή διαδικασία διεύρυνσης τῆς Βυζαντινῆς Κοινοπολιτείας ὡς ἰδεολογικῆς καί οἰκονομικοπολιτικῆς ἐνότητας θά διαφώτιζε τό θέμα διαχρονικά. Στή βάση τῆς ἴδιας προβληματικῆς μποροῦν νά μελετηθοῦν οἱ ἴδιοι καί ἄλλοι διανοούμενοι, ὅσοι μπόρεσαν νά συμπυκνώσουν σέ μιά χριστιανική ἰδεολογία τό αἶτημα τῶν κυρίαρχων ομάδων νά μετεξελίξουν τίς χαλαρά ὀργανωμένες ἢ νομαδικές κοινωνίες τους σέ χριστιανικά κράτη κατά τό βυζαντινό πρότυπο. Ἡ πολιτική ἐπιλογή ἀπό τούς διανοούμενους τοῦ ἴδιου ἢ παραπλήσιου διαμετρήματος μέ ὄρους χριστιανικούς εἶναι ἴσως ἓνα ὀξύμωρο σχῆμα, γιατί στή δράση τους τέμνεται ταυτόχρονα τό χριστιανικό/οἰκουμενικό μέ τό ἐθνικό. Χάρη ὡστόσο στίς συμβολές τοῦ Ντ. Ὁμπολένσκυ, εἴμαστε ἔτοιμοι νά θέσουμε παρόμοιες ὑποθέσεις ἐργασίας, πολύ περισσότερο σήμερα, πού στόν σλαβικό κόσμο ἀναβίωσαν ἐθνικές ιδέες δυσδιάκριτες, ὡς πρός τό «μυστικό» τους περιεχόμενο καί τό φανατισμό, ἀπό τή θρησκευτική πίστη.

Πολλαπλά χρήσιμο λοιπόν τό βιβλίο γιά τίς ἔξι βυζαντινοσλαβικές προσωπικότητες, εἶναι εὐχάριστο πού ἔρχεται, ἂν καί ἀργοπορημένα, νά ἐμπλουτίσει τήν ἑλληνική βιβλιογραφία, πολύ περισσότερο μάλι-

στα πού μεταφράστηκε σέ καλά ἑλληνικά³ (κάτι στό ὅποιο ἀτύχησε παταγωδῶς τό προγενέστερο βιβλίο τοῦ Ὁμπολένσκυ *Ἡ Βυζαντινὴ Κοινοπολιτεία*, πού ἀναφέραμε πιο πάνω) καί ὅπου συμπεριλήφθηκαν οἱ χάρτες καί οἱ εἰκόνες τοῦ πρωτότυπου.

1. *Six Byzantine Portraits*, Clarendon Press, Oxford 1988.

2. Βλ. π.χ. ὅσα ὁ ἴδιος ἀναφέρει σχετικά μέ τόν ὄρο acculturation στήν ἀνακοίνωσή του «Late Byzantine culture and the Slavs: A Study in Acculturation», *XVe Congrès international d' Études byzantines. Rapports et co-rapports*, Ἀθήνα 1976, σ. 3-23, καί στό *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1982. Τό ἴδιο πρόβλημα εἶχε συζητηθεῖ καί στό 12ο Συνέδριο Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, Βιέννη 1965.

3. Ἐλάχιστα τὰ τυπογραφικά λάθη καί οἱ μεταφραστικές ἀδεξιότητες. Σημειώνουμε τό Ζακυνθινός ἀντί Ζακυνθινός, Νεμάνγιτς ἀντί Νεμάνιτς, Τούρνοβο ἀντί Τί(ἢ ὕ)ρνοβο. Πιο σοβαρό εἶναι ἴσως ἓνα μεταφραστικό λάθος πού βλέπουμε ὅλο καί συχνότερα τὰ τελευταῖα χρόνια: οἱ ὄροι nationalism καί nationalist μεταφράζονται ἀδιακρίτως μέ τούς ὄρους ἐθνικισμός καί ἐθνικιστής, παρ' ὅλο πού στά ἑλληνικά διαθέτουμε ἤδη ἀπό τό 19ο αἰῶνα (ὡς νεολογισμούς τούς σημειώνει ὁ Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεισῶν*, προλεγόμενα Κ.Θ. Δημαρᾶς, Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1980 [1900]) ἐθνικισμός καί ἐθνικισμός, πού σήμερα ταυτίζεται μέ τό σοβινισμός. Γιά τή μεσαιωνική ἱστορία ὁ δεύτερος ὄρος εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλος. Τίς περισσότερες φορές ἐνδείκνυται ὁ πρῶτος ἢ ἀπλῶς περιφράσεις, ὅπως π.χ. ἐθνική συνείδηση κλπ. (βλ. σ. 282, 308, 319, 323).

ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ

«Σημειώσεις από τό τέλος του αιώνα»

Έκδ. Κέδρος, Αθήνα 1999

του Άγγελου Ξεφάντη

Είχα διαβάσει τα περισσότερα από τα κείμενα του Νάσου Βαγενά, που τώρα συγκεντρώθηκαν στον τόμο *Σημειώσεις από τό τέλος του αιώνα* και που είχαν δημοσιευτεί μεταξύ Αυγούστου 1984 και Αυγούστου 1999 στο *Βήμα* και τα *Νέα*. Σέ εκείνη τήν περιδιάβαση του κυριακάτικου Τύπου, σέ εκατοντάδες άνοστες σελίδες που από τό ξεφύλλισμά τους απομένει συνήθως μόνο ή μουτζούρα τής μελάνης στά δάκτυλα, κάθε φορά που έπεφτα πάνω σέ κείμενο του Βαγενά ήταν για μένα ένα ξάφνιασμα. Ένα εύχάριστο ξάφνιασμα, γιατί ή ανάγνωση του δέν άφηνε τήν αίσθηση τής άνοστιάς και του χαμένου χρόνου που προκαλεί ή σπουδαιοφάνεια και ή άσημαντολογία μιās όρισμένης έφημεριδογραφικής πρακτικής. Είχαν κάτι νά πουν αυτά τα κείμενα, ό συγγραφέας τους είχε κάτι νά πεί και διέθετε ένα τέτοιο τρόπο νά τό πεί που σέ έκανε μέτοχο του προβλήματος και του προβληματισμού του. Τώρα, τά ξαναδιάβασα όλα μαζί και μου άφησαν μία διπλή τέρψη. Καί γιατί ό χρόνος δέν τά άκύρωσε, δέν ήταν γραπτά «όρισμένης περιστάσεως» (Γκαΐτε) που παρήλθε: τό πρόβλημα που πραγματεύονται εξακολουθεί νά βρίσκεται ανάμεσά μας και ό προβληματισμός του Ν. Βαγενά παραμένει έρεθιστικός και γόνιμος. Κάτι σάν ξυπνητήρι. Από τήν άλλη μεριά, τά άρθρα αυτά συγκεντρωμένα όλα μαζί στον τόμο των *Σημειώσεων* δείχνουν καλύτερα τήν όπτική του συγγραφέα τους έτσι καθώς δοκιμαζόταν ό ίδιος κι όπως ή σκέψη του ξετυλιγόταν αυτά τά δεκαπέντε χρόνια του τέλους του αιώνα άρθρώνοντας ένα συνεκτικό σώμα. Σπανίζουν τέτοια άρθρα στον έλληνικό Τύπο, συγκροτητικά μιās άποψης, είτε τό θέμα τους είναι φιλολογικό είτε ή θεωρία τής λογοτεχνίας, τό ποδόσφαιρο ή τά Μέσα Μαζικής Έπικοινωνίας. Ός είδος θεωρούνται «έπιφυλλίδες», όρος που, σήμερα πιά, τά άκυρώνει, τά αποδυναμώνει, τά προσομοιάζει μέ τήν

όνομαζόμενη «έκθεση ιδεών» που γράφεται όχι από έφήβους, υποχρεωμένους νά διαγωνισθούν στις Γενικές Έξετάσεις, αλλά από ενήλικες λογίους ή έπιστήμονες, καλούμενους νά κοσμήσουν μέ τό κύρος τής ειδικότητάς τους και του όνόματός τους κάποια σελίδα τής έφημερίδας. Άν αυτή είναι γενικά ή σημερινή λειτουργία των «έπιφυλλίδων», όπου τό κύριο στοιχείο δέν είναι τί λέει ό έπιφυλλιδογράφος αλλά ποιός είναι, πόσο «έπώνυμος» είναι, αυτό δέν σημαίνει ότι δέν υπάρχουν «έπιφυλλίδες» σημαντικές. Καί τά κείμενα του Νάσου Βαγενά είναι από τά σημαντικά.

Άλλά γιατί είναι σημαντικά; Για νά απούγει κανείς τήν ταυτολογία τής έξ υποκειμένου κρίσεως—π.χ. ό Ν. Βαγενάς είναι δόκιμος φιλόλογος, νεοελληνιστής μέ πλούσιο συγγραφικό και έρευνητικό έργο, καθηγητής πανεπιστημίου, ποιητής: ένα τόσο σπουδαίο πρόσωπο δέν μπορεί παρά νά λέει σπουδαία πράγματα. Καί ό κύκλος κλείνει ενώ στο έσωτερικό του στέκουν χάσκουσες οι ύμνολογίες—πρέπει νά δοκιμάσει νά μιλήσει για τά ίδια τα κείμενα, νά συνομιλήσει μαζί τους. Γιατί και τά ίδια, καθώς γράφονταν, έπαιρναν μέρος σέ μία συζήτηση, άπαντούσαν μέ τόν τρόπο τους σέ κάποιο έρώτημα και έθεταν περισσότερα που παραμένουν ακόμη άνοιχτά. Για νά μιλήσει όμως κανείς για τά άρθρα των *Σημειώσεων* είναι «τεχνικά» πολύ δύσκολο γιατί δέν έχουν μία ένιαία θεματική. Ναι μέν τά περισσότερα από αυτά τά 70 άρθρα είναι φιλολογικά και έπομένως ό αναγνώστης, έχοντας μπροστά του μία όμοιδή ύλη, μπορεί νά έπικοινωνήσει μέ τίς άπόψεις του συγγραφέα για τή λογοτεχνία, ωστόσο ό Ν. Βαγενάς καταπιάνεται και μέ θέματα μή φιλολογικά, μέ θέματα πολιτιστικά ή κοινωνικά, ενίοτε «άσχετα» μέ τήν έπιστημονική του ιδιότητα, σχετικότερα όμως προς τήν ιδιότητα του προΐδεασμένου, του ευαίσθητου πο-

λίτη. Σέ ένα από τά πρώτα του κείμενα γιά παράδειγμα («Βαθμός μηδέν τῆς ἀντιγραφῆς») ὄχι μόνο καταγγέλλει περίπτωση χονδροειδέστατης ἀντιγραφῆς ἐκ μέρους πανεπιστημιακοῦ στό Πανεπιστήμιο τῆς Κρήτης πού «συνέγραψε» βιβλίον τί μέ τή μέθοδο τοῦ κολάζ (συρραφή φωτοτυπιῶν χωρίς ἀναφορά τῶν πηγῶν) ἀλλά καί εἰρωνεύεται μιάν ὀρισμένη χρῆση τῆς θεωρίας τοῦ Ρολάν Μπάρτ γιά «τό θάνατο τοῦ συγγραφέα» καί περί «μῆ λογοκλοπῆς» χάρις στήν ὁποία ὁ ὑποψήφιος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ν. Βαγενᾶς, «ἀντί νά ὀδηγηθεῖ στόν εἰσαγγελέα [...] προήχθη μέ μεγάλη πλειοψηφία στή βαθμίδα τοῦ ἐπικουρου καθηγητῆ» (σ. 51). Ἐδῶ, τό ζήτημα δέν εἶναι κἀν ὁ ἀντιγραφέας, τόσο συνηθισμένη ἄλλωστε περίπτωση, ἀλλά τό ἄν καί κατά πόσο ὁ πανεπιστημιακός θεσμός ὑπόκειται σέ κανόνες καί δεσμευτικές ἀρχές ἢ ἄν μποροῦν νά χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καί οἱ μεταμοντέρνες θεωρίες περί θανάτου τοῦ συγγραφέα, διακειμενικότητας καί πρωτοκαθεδρίας τοῦ ἀναγνώστη προκειμένου νά βολέψουν τή βολή μας. Τό πρόβλημα δηλαδή γιά τόν Βαγενᾶ γίνεται εὐθέως πολιτικό, ξεφεύγει ἀπό τό στενό ἐπαγγελματικό-φιλολογικό του κέλφος ὅπου καί πρωτογενῶς ἐκδηλώνεται, καί ἔτσι τίθεται τό γενικότερο ζήτημα τῆς εὐθύνης, τῆς δέσμευσης καί τῶν κανόνων πού θά ἔπρεπε νά διέπουν τόν δημόσιο βίο.

Ὁ Βαγενᾶς ὡστόσο δέν ἀποσιωπᾷ τήν εἰδικότητά του· αὐτή εἶναι τό μετερίζι του, τήν ἐπιστημονική του σκευή χρησιμοποιεῖ γιά νά καταστήσει δικά του ἐνδιαφέροντα (φιλολογικά, λογοτεχνικά, ἱστορίας ἢ θεωρίας τῆς λογοτεχνίας) στοιχεῖα πού θά μπορούσαν νά τροφοδοτήσουν τόν προβληματισμό καί τήν παιδεία ὄλων μας. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τό διάθημά του εἶναι διαφωτιστικό, ἀρδεύεται ἀπό τίς παραδόσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ. Γνωρίζει ὅτι δέν μπορεῖ νά λέμε ὅ,τι μᾶς καπνίζει ἢ ὅταν τό κάνουμε κάτι ἢ πολλά στραπατοσάρονται στόν δημόσιό μας βίο.

Ὅταν, πάλι γιά παράδειγμα, ὁ Κωνσταντῖνος Τσουκαλᾶς, υἱοθετώντας τήν «ἄποψη» πού ὑποστήριξε ὁ Γ. Βέλτσος στό βιβλίο του *Autodafé*, θεωρεῖ ὅτι ὁ Σεφέρης εἶναι ἐλληνοκεντρικός καί ὅτι ὁ Βέλτσος πού τόν ξεμπροστιάζει (τόν ἀποδομεῖ) εἶναι ὁ εἰκονοκλάστης πού «ἔχει τήν τόλμη νά ἀποστασιοποιηθεῖ ἀπό τό λόγο τοῦ Σεφέρη καί τοῦ Μακρυγιάννη», ὁ Βαγενᾶς ἤρεμα διαμαρτύρεται γιά τήν ἀδυσσαλέα ἄγνοια πού θέλει τόν Σεφέρη «ἐλληνοκεντρικό». Ἄν ὀρθῶς ὁ Τσουκαλᾶς στρέφεται κατά τῶν ἐλληνοκεντρικῶν (ἢ Ἑλληναράδων) πού συνυπάρχουν μέ τήν «ἐξιδανίκευση τοῦ προγονόπληκτου ἰδεαλισμοῦ καί τόν χθόνιο ρεαλισμό τῆς συμφεροντολογικῆς μας καθημερινότητας» (Τσουκαλᾶς), ἢ κατάταξη ὡστόσο τοῦ Σεφέρη στους ἐλληνοκεντρικούς –καί γενικότερα τῆς γενιάς τοῦ '30– ἐκτός ἀπό ἄγνοια καί παραποίηση τῶν ἀπόψεων τοῦ ποιητῆ συνιστᾷ μιᾷ οικειοποίησης του ὑπέρ τοῦ γνωστοῦ ἀντιδυτικισμοῦ καί

τῆς περιοριστικότητας τοῦ ἐλληνισμοῦ. Νερό στό μύλο τοῦ λαϊκισμοῦ δηλαδή χάρις στήν «ἀποδομητική» ἀδολεσχία.

Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἐγγῶριας ἀποδομητικῆς ἀδολεσχίας καί οἴησης βάλλει κατ' ἐπανάληψη στά κείμενά του ὁ Βαγενᾶς. Ἀναγνωρίζει βέβαια ὅτι αὐτά τά νέα ρεύματα στή φιλοσοφία, τή φιλοσοφία τῆς γλώσσας, τή θεωρία τῆς λογοτεχνίας, ὅπως ὁ στρουκτουραλισμός, ἡ ἀποδόμηση, ἡ θεωρία τῆς πρόσληψης, ἡ σημειολογία, προσέφεραν σημαντικά στήν ἐρευνα τῆς λογοτεχνικότητας, ἐστιάζοντας τήν προσοχή σέ νέες περιοχές, ὅπως ἡ ἀνάγνωση, ὁ ἀναγνώστης, ἡ διακειμενικότητα, ἡ γλώσσα, οἱ διαδικασίες πρόσληψης. Ὡστόσο, ἀκολουθώντας στό σημεῖο αὐτό ὕστερες ἐπεξεργασίες τοῦ Οὐμπέρτο Ἐκο (*Τά ὄρια τῆς ἐρμηνείας*, ἐκδ. Γνώση, *Ἐρμηνεία καί Ὑπερερμηνεία*, Ἑλληνικά Γράμματα, 1994) ἀρνεῖται τήν ἐγκυρότητα τῆς θεωρίας γιά μιᾷ δίχως ὄρια καί κριτήρια ἐρμηνευτική ἐλευθερία τοῦ ἀναγνώστη. «Ἄν καμιά ἐρμηνεία δέν εἶναι λανθασμένη», ὑποστηρίζει ὁ Ἐκο, «ἐπειδή δέν ὑπάρχουν ἐρμηνεῖες τῶν κειμένων ἀλλά μόνον χρήσεις τους, τότε ὅλες οἱ ἀπόψεις εἶναι ὀρθές». Ὁ Βαγενᾶς ἀρνεῖται αὐτές τίς ὑπερσχετικιστικές ἀντιλήψεις πού ἀποτελοῦν μεταφορά τοῦ ἀμερικανικοῦ φιλοσοφικοῦ πραγματισμοῦ (Ρόρτυ) στό πεδίο τῶν λογοτεχνικῶν σπουδῶν, ὅπως καί τή θεωρία τῶν ἀποδομητῶν (Ντερντά) πού «ἀδυνατεῖ νά ἀποτελέσει πρότυπο λογοτεχνικῆς κριτικῆς γιατί δέν εἶναι ἰκανή νά καλύψει τό φάσμα τῆς κριτικῆς πράξης» (σ. 125).

Ἀπ' αὐτή τή θεωρητική ἀλλά καί πρακτική σκοπιὰ ὁ Ν. Βαγενᾶς κρίνει τήν ἐμφανισθεῖσα στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '80 αὐτοαποκαλούμενη «Νεοελληνική Φιλολογία τῆς Ἀμερικῆς». Κατά τή «φιλολογία» αὐτή, ὅπως συνοπτικά ἀλλά ἐντιμα συνοψίζει τίς ἀπόψεις τῆς ὁ Βαγενᾶς, καθῶς ἀποφαίνεται ὅτι δέν ὑπάρχει ἀλήθεια παρὰ μόνον οἱ ἰδέες τῶν ἀνθρώπων οἱ ὁποῖες κατασκευάζουν τήν ἀλήθεια, καμιά ἐξήγηση γραμματειακοῦ τύπου δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὀρθή. Ὡς ἐκ τούτου τό κείμενο –κατά τή Νέα Φιλολογία τῆς Ἀμερικῆς– δέν ὑπάρχει καί κάθε ἄποψη ἀναδεικνύεται σωστότερη ἀπό κάποια ἄλλη μόνον καί μόνον ἐπειδή κατορθώνει νά ἐπιβληθεῖ.

Εἶναι ζήτημα δηλαδή συσχετισμοῦ δυνάμεων. «Δίκιο ἔχει», ὑποστηρίζει ὁ ἀρχηγέτης τῆς «Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τῆς Ἀμερικῆς» Βασίλης Λαμπρόπουλος, «ὅποιος ἐπιβάλλει τό δικό του δίκιο». Μεταφερόμενες οἱ ἀπόψεις αὐτές στήν ἱστορική πραγματικότητα τοῦ «φαινομένου» πού ὀνομάζεται π.χ. Ἑλλάδα καί ἐλληνικό ἔθνος, μᾶς «δείχνουν» ὅτι τό ἔθνος δέν εἶναι μιᾷ φυσική ὄντοτητα –πράγμα σωστό– ἀλλά μιᾷ ἐπινοημένη κατηγορία ἀπό τήν ἰδεολογία τοῦ ἐθνικισμοῦ, πράγμα ἀπολύτως λάθος. Ἐνα κείμενο, λένε, εἶναι καί ἡ ἐπινόηση τοῦ ἔθνους, ὑποκείμενο κι αὐτό στήν ἐρμηνεία καί κατάλληλο μόνον γιά τίς πολιτιστικές σπουδές. Γι' αὐτό καί οἱ «Ἐρμηνεῖες τῆς

Διασποράς», όπως επίσης αυτοαποκαλούνται, επικρίνουν και μηδενίζουν σύσσωμη τήν «έλλαδική» κριτική αφού ακόμη (!) ασχολείται με τούς συγγραφείς του ανύπαρκτου κατ' αυτούς λογοτεχνικού κανόνα (λ.χ. τόν Σολωμό ή τόν Κάλβο, τόν Σικελιανό κλπ.) κι όχι με λογοτέχνες γυναίκες, μετανάστες, μειονοτικούς, θέματα τόσο προσφιλή στίς ποικιλώνυμες cultural studies.

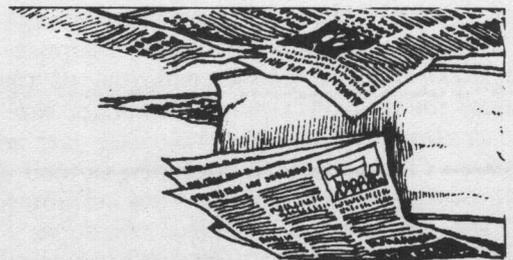
Οι απόψεις αυτές, λέει ο Ν. Βαγενάς, προϊόντα του μεταφυσικού σχετικισμού ή καλύτερα του σχετικιστικού ιδεολογισμού, «δέν είναι παρά ένα άφελές θεωρητικό συνονθύλευμα, ή εφαρμογή του όποιου στη νεοελληνική πραγματικότητα καταλήγει σε προσεγγίσεις πού κυμαίνονται από τό άνώριμο ως τό έξωπραγματικό και τό φαιδρό» (σ. 147).

Η συμφωνία στό σημείο αυτό μέ τόν Βαγενά δέν είναι μόνο ύποχρέωση όρθοφροσύνης και έπιστημονικής συνέπειας. Έχει νά κάνει μέ τήν ποιότητα και τήν κατεύθυνση γενικά τών νεοελληνικών σπουδών από τήν ιστορία ως τήν ανθρωπολογία, τήν κριτική, τή φιλολογία. Κι άπ' αυτή τήν άποψη ή αντίκρουση τής «Νεοελληνικής Φιλολογίας τής Άμερικής», στην όποία συμβάλλει ο Βαγενάς, άναδεικνύεται σε σοβαρό πολιτικό, ιδεολογικό και έπιστημολογικό πρόβλημα, άκριδώς γιατί αυτή ή αναλυτική και θεωρητική φαιδρότητα άποκτά όλοένα και μεγαλύτερη άκρόαση μέσα στό «έλλαδικό» Πανεπιστήμιο αλλά και έκτός αυτού.

Ο Νάσος Βαγενάς σ' αυτά τά κείμενα τών Σημειώσεων δέν εκθέτει μιά συστηματική θεωρία τής λογοτεχνίας. Είναι ψηφίδες μιάς γενικότερης σύλληψης πού μένει νά γίνει έργο ολοκληρωμένο. Άμποτε. Όστόσο σ' αυτούς τούς σύντομους σχολιασμούς παρέχει, κατά τή γνώμη μου, τό στίγμα μιάς θεωρητικής σκευής πού στην ανάπτυξή της, αυτά τά δεκαπέντε χρόνια, μπόρεσε και νά παρακολουθήσει τά διεθνή ρεύματα συνδιαλεγόμενος κριτικά μαζί τους αλλά και δέν άποσπάστηκε από συγκεκριμένες έλληνικές λογοτεχνικές πραγματικότητες άρμενίζοντας, όπως τόσοι άλλοι, για τό πουθενά. Ο άναγνώστης τών Σημειώσεων θά βρει πληθώρα διαυγέστατων επισημάνσεων καθώς ο συγγραφέας τους έρχεται αντιμετώπος μέ τό έργο θεωρητικών όπως ο Ρολάν Μπάρτ, ο Ρόρτυ, ο Ουμπέρτο Έκο, ο Τζ. Κάλλερ, ο Ντεριντά ή τό Τσβεντάν Τοντόροφ, μέ τόν όποιο και συμφωνεί περισσότερο βλέποντας στά έργα αυτού του Βαλκάνιου θεωρητικού τίς δυνατότητες άνάκαμψης του ούμανισμού πού οι μεταστρουκτουραλιστικές θεωρίες είχαν παρακάμψει. Και έξάλλου, αυτή ή θεωρητική έγνοια του Ν. Βαγενά συνυφαίνεται μέ όξυδερκείς έπεξεργασίες για τούς μεγάλους τής λογοτεχνίας μας, τόν Σεφέρη, τόν Σικελιανό, τόν Καρυωτάκη, τόν Ροΐδη, τόν Παλαμά, τόν Έμπειρίκο κλπ. ή για σημαντικά ζητήματα τής ιστορίας τής λογοτεχνίας. Είναι κρίμα πού οι όμότεχοι και οι έπαίοντες δέν πρόσεξαν όσο θά έπρεπε αυτή τήν

άνήσυχη και μαχητική σκέψη. Συνηθίζουμε τόσο πολύ στόν τόπο μας ο καθένας νά σολάρει στή γωνίτσα του κι ενώ νομίζει ότι ξανοίγεται σε μεγάλους όρίζοντες άπλως καλπάζει έπιτόπου.

Έλεγα ώστόσο ότι ο Ν. Βαγενάς δέν ασχολείται μόνο μέ ζητήματα λογοτεχνίας. Σημαντικό μέρος τών Σημειώσεων είναι άφιερωμένο σε θέματα όπως τό ποδόσφαιρο, ή εκπαίδευση, τό βιβλίο, τά λογοτεχνικά βραβεία, ή εκδοτική πρακτική, και κυρίως μόνιμη ή έγνοια του για τήν τηλεόραση. Νά θίξω, άπλως, μιά στιγμή τών εκρήξεων του Ν. Βαγενά για τά τηλεοπτικά πράγματα. Ποιό είναι τό σημαντικότερο πολιτισμικό γεγονός, άναρωτιέται, αυτό τόν καιρό; «Τό σημαντικότερο άπ' όλα είναι ή κατάργηση τών περιορισμών του χρόνου και του χώρου στίς τηλεοπτικές διαφημίσεις» ή για τήν ακρίβεια «ή άπάθειά μας σ' αυτή τήν κατάργηση» γιατί, όπως ύποστηρίζει, «ή σχέση μας μέ τόν πολιτισμό τήν όποία διαμορφώνει ή τηλεόραση είναι άδύνατον ν' αφήσει άναλλοιώτες τίς έκτός τηλεοράσεως σχέσεις μας μ' αυτόν» (σ. 69). Είναι έποχή (1991) πού ή ιδιωτική τηλεόραση γίνεται ή νέα κατακτητική τών πάντων πραγματικότητα ενώ οι βαρόνοι τών ΜΜΕ άποβαίνουν άρχοντες του πολιτισμικού πεδίου και τά ιδεολογίζοντα, στην ύπηρεσία τους παιδιά, «χαιρετίζουν τόν κατακερματισμό του τηλεοπτικού κειμένου [διά τών διαφημίσεων] γιατί αυξάνει τήν πολυσημία του έπιτρέποντας τήν άπολαυστική άφεση μας στο άνέμελο παιχνίδι του σημαίνοντος» (σ. 71). Δίπλα μας συνέβαιναν αυτά πού σαρκάζει ο Ν. Βαγενάς και, θεδαίως, χάρη στή γενική βουδαμάρα γιγαντώθηκαν καθώς διαθήκαμε τό κατώφλι του 21ου αιώνα. Από μιά άποψη οι Σημειώσεις είναι και ένα χρονικό αυτής τής πολιτισμικής καθίζησης πού επέβαλε ή τηλεόραση, ιδιωτική και δημόσια. Αυτή ή καταγραφή δέν είναι από τίς μικρότερες άρετές τών Σημειώσεων χρειάζουμένη σε όποιους ακόμη έχουν προβλήματα μέ τά ήθη και τούς θεσμούς του δημόσιου βίου.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

- ΤΣΒΕΤΑΝ ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Ο έκπατρισμένος*, μτφρ. Όντέτ Βαρών-Βασάρ, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 297.

Ένα βιβλίο πού συστήνεται σάν προσωπικό οδοιπορικό, αλλά άρθρώνει ένα οδοιπορικό του διανοουμένου στον μεταπολεμικό κόσμο. Η προσωπική γραφή διατηρείται ακόμη και όταν αντιμετωπίζονται θεωρητικά προβλήματα, ο ρόλος του διανοουμένου διερευνάται μέσα στις πιο αντιφατικές συνθήκες, ο χρονικός ορίζοντας του βιβλίου εκτείνεται μέχρι τη στιγμή της έκδοσής του (1996).

Το πρώτο κεφάλαιο τοποθετεί την αφετηρία του βιβλίου σε ένα ταξίδι επιστροφής στη γενέθλια Βουλγαρία, δεκαοκτώ χρόνια μετά από την άφιξη του Τοντόροφ στο Παρίσι τό 1963, ενώ τό τελευταίο αφηγείται τη στιγμή της αποδημίας, μέ αυτή την αντιστροφή νά θέλει νά όρίσει την «έδρα» του συγγραφέα, ενώ τό κυρίως σώμα του χωρίζεται σε τρία ισότιμα μέρη πού φέρουν τούς χαρακτηριστικούς τίτλους «Καταγόμενος εκ Βουλγαρίας», «Πολίτης της Γαλλίας», «Επισκέπτης στις Ήνωμένες Πολιτείες». Στο πρώτο μέρος κυριαρχεί ή εμπειρία του έγκλεισμού πού άφορά την κοινωνία της μεταπολεμικής Βουλγαρίας, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία και περιγραφή των «Εστιών αναμορφώσεως διά της εργασίας», δηλαδή της βουλγαρικής έκδοχης του γκουλάγκ. Υπάρχει μία αιτιολόγηση της κατάρρευσης πού κατά τόν Τοντόροφ όφείλεται στην «αυξανόμενη απόσταση ανάμεσα στη βιωμένη πραγματικότητα και στις επίσημες αναπαραστάσεις της» και τέλος ή ψηλάφηση της «μεταολοκληρωτικής μελαγχολίας». Τό δεύτερο μέρος ξεκινά από τη στάση των Γάλλων διανοουμένων άπέναντι στα γκουλάγκ, δηλαδή τη σιωπή τους ή την άρνηση νά δεχθούν την ύπαρξή τους. Άμέσως μετά περνά στον τρόπο πού ή συλλογική συνείδηση αντιμετώπισε την πραγματικότητα της συνεργασίας μέ τούς ναζί ενός μέρους της γαλλικής κοινωνίας, αντιστοιχίζοντας τις δύο περιόδους ως προς την ολοκληρωτική εμπειρία και ταυτίζοντας τούς δύο τύπους στρατοπέδων συγκέντρωσης. Διερευνά την έννοια των «έγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας», όχι για νά προτείνει αντίστοιχες δίκες στις χώρες του πρώην «ύπαρκτου», αλλά για νά έρθει στη γαλλική πραγματικότητα της τελευταίας εικοσαετίας, πού σημαδεύεται από την επανεμφάνιση του ρατσισμού, προτείνοντας ένα προκλητικό σχήμα: ή συλλογική μνήμη άφορά και ένιοτε άπειλεί τη συλλογική ταυτότητα και ή ανάδειξη του αυτόβουλου της συμμετοχής Γάλλων στο καθεστώς του Βισύ, στους μηχανισμούς του και κυρίως σε ναζιστικού τύπου έκκαθαρίσεις άπειλεί τη

συλλογική ταυτότητα, όπως ή παραδοχή της ύπαρξης των γκουλάγκ, τό 1950, άνέτρεπε τό αντιφασιστικό και νικητήριο σκητικό, τραυμάτιζε σοβαρά ακόμη και τις ουτοπικές ύποθέσεις. Ο ρατσισμός έρχεται νά άκουμπήσει σε ακόμη μία άπώθηση, αυτή του άποικιακού παρελθόντος, και, σε συνθήκες διάβρωσης της παραδοσιακής πολιτισμικής ταυτότητας, άπειλεί πάλι τη συνοχή της συλλογικής συνείδησης.

Τό τρίτο μέρος του βιβλίου άφορά σκέψεις, συμπεράσματα και παρατηρήσεις πού προκύπτουν από την τακτική ανά έτος μετάβαση του συγγραφέα σε άμερικανικά πανεπιστήμια. Σχολιάζεται τό στίγμα των βασικότερων μεταστρουκτουραλιστικών τάσεων της θεωρίας της λογοτεχνίας, δηλαδή της άποδόμησης και του νεοπραγματισμού, αλλά και οι επιδιώξεις του παραδοσιακού μαρξισμού, αντιπαραθέτοντας μία έκδοχή του ούμανισμού πού την έχει όρίσει ως «κριτικό ούμανισμό». Τέλος, έπιμένει στη συζήτηση περί ταυτότητας και διαφοράς, έλέγχοντας άυστηρά την «πολιτική των ποσοτώσεών», ή όποια άναπαράγει ισχυρότερη τη διαφορά έστω και αν προσπαθεί νά άπαντήσει θετικά στο έρώτημα της ένταξης.

Τό βιβλίο είναι έξόχως ένδιαφέρον για τόν Έλληνα άναγνώστη, ιδίως μετά τόν πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία. Η άνεξήγητη για έμάς στάση των Ευρωπαίων διανοουμένων φωτίζεται μέσα από τις πλέον κρίσιμες συνιστώσες της σκέψης τους, άφου είναι έμφανή όσα θεωρούνται δεδομένα και λυμένα, σχετικά μέ τά καθεστώτα του «ύπαρκτου» και τη δημοκρατία, βεβαίως και για όσους ήταν κατά του πολέμου. Έμφανής επίσης και ή άγωνία του Τοντόροφ νά άρθρώσει έναν κριτικό λόγο, μέσα σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, άπέναντι στη θριαμβεύουσα άφασία και τόν νικητήριο κυνισμό.

- ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Οδόσημα. Στοιχεία προσανατολισμού στο τόπιο της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 273.

Πατώντας στα σαράντα και μέ τουλάχιστον δεκαετή διαδρομή πίσω τους, όσοι άποτελούν τη νεότερη γενιά «συγχρονικών» κριτικών έρχονται νά άποθέσουν, σιγά σιγά, συγκεντρωμένα δείγματα του μόχθου τους. Η πρώτη συλλογή κριτικών κειμένων του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου περιλαμβάνει κείμενα δημοσιευμένα άνάμεσα στα 1988-1999, αλλά, σε αντίθεση μέ τόν προηγούμενο Παντελή Μπουκάλα (*Ένδεχομένως. Στάσεις στην ελληνική και ξένη τέχνη του λόγου*,

1996), τό βιβλίο τοῦ Χατζηβασιλείου περιορίζεται αὐστηρά σέ κάποιες περιόδους τῆς νεοελληνικῆς ποίησης καί τῆς πεζογραφίας, χωρίς καί νά παρεκβαίνει σέ ὅμορους χώρους, μέ ἐξαιρέση τό μικρό, δίκην ἐπίμετρου, κεφάλαιο *Περί κριτικῆς*, μέ τρία κείμενα πού ἀναφέρονται στήν κριτική τῆς ποίησης καί τούς κριτικούς Ἀλέξανδρο Ἀργυρίου καί Σπύρο Τσακνιά. Ἀποφεύγει ὅμως νά περιλάβει καί τακτικά βιβλιοκριτικά κείμενα «αἰχμῆς», ὅπως ἡ Μάρη Θεοδοσοπούλου (*Ἐποχικά. Κείμενα γιά νεότερους πεζογράφους*, 1999), ἀφοῦ ἐπιλέγει τά κατά τεκμήριο συνθετικότερα, συνήθως δημοσιευμένα στό περιθώριο τῆς ἐβδομαδιαίας βιβλιοκρισίας, κείμενα πού ἀφοροῦν παλαιότερους ἢ σύγχρονους πεζογράφους, πού ὅμως ἔχουν ὀλοκληρώσει τόν δημιουργικό τους κύκλο ἢ τουλάχιστον διαγράψει τό μεγαλύτερο μέρος του. Τέλος, δέν μπορούμε νά τό χαρακτηρίσουμε οὔτε «κριτικοκεντρικό», ὅπως ἴσως τό ἀντίστοιχο τοῦ Δημοσθένη Κούρτοβικ (*Ἡμεδαπὴ ἐξορία. Κείμενα γιά τὴν ἐλληνικὴ λογοτεχνία 1986-1991*, 1991), γιατί ἐλάχιστα συζητοῦνται τά προβλήματα τῆς κριτικῆς καί τοῦ κριτικοῦ, θά ἔλεγα μάλιστα πὼς ἐδῶ βασικό μέλημα εἶναι ἡ διακριτικότητα τῆς παρουσίας του, ἀκόμα καί στίς λίγες περὶ κριτικῆς σελίδες τοῦ βιβλίου.

Τό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου ἐπιγράφεται «Ὅψεις τοῦ 19ου αἰώνα», τό δεύτερο «Γενιά τοῦ '30» καί τό τρίτο «Στοιχεῖα γιά τὴ μεταπολεμικὴ πεζογραφία». Τό γραμματολογικὸ σχῆμα τοῦ Χατζηβασιλείου συμφωνεῖ μέ τὴν ἀποδεκτὴ ἀπὸ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς κριτικῆς περιηγητικῆς, μιά καί ἡ βασικότερη τομὴ τῆς νεότερης λογοτεχνίας μας ὀρίζεται στό σημεῖο ὅπου ἐμφανίζεται ἡ νεωτερικὴ γενιά τοῦ '30, μέ παράδοξο ἀποτέλεσμα ὁ μεσοπολεμικὸς Καρυωτάκης νά τοποθετεῖται στό κεφάλαιο *Ὅψεις τοῦ 19ου αἰώνα*, κλείνοντας τὴ σχετικὴ ἐνότητα τῆς ποίησης. Τό περὶ τῆς γενιάς τοῦ '30 κεφάλαιο ξεκινᾷ μέ ἕνα κείμενο γιά τίς ἀφετηρίες τῆς νεωτερικῆς ποίησης καί σταθεμεῖ στόν Ἐγγονόπουλο (τοῦ *Μπολιβάρ*), τόν ὕστερο Ἐλύτη καί τόν Σεφέρη. Τέλος, πῶς ἀναλυτικὸ καί ἀποκεντρωμένο τό τρίτο κεφάλαιο, πού ἀφορᾷ τὴ μεταπολεμικὴ πεζογραφία, μέ τούς συγγραφεῖς νά διαχωρίζονται σέ πρῶτους μεταπολεμικούς καί ἐπιγόνους καί τό τοπίο νά τέμνεται μέ κεντρικὸ ἄξονα τὴν Ἱστορία, μέ τούς προηγηθέντες νά τοποθετοῦνται «Ἀνάμεσα στόν ρεαλισμὸ καί στήν Ἱστορία», ἐνῶ οἱ ἐπίγονοι στεγάζονται κάτω ἀπὸ τόν ὑπότιτλο «Ἀπὸ τὴν Ἱστορία στόν ἔρωτα καί στήν καθημερινότητα».

Υπάρχει μιά διάχυτὴ ἀμηχανία στόν τρόπο πού συγροτεῖται τό βιβλίο, ἀμηχανία κοινὴ καί στοὺς προαναφερθέντες συνοδοιπόρους τοῦ Χατζηβασιλείου. Θά δικαιωθεῖ τό ἐγχείρημα; Τά δημοσιευμένα κείμενα δικαιοῦνται μᾶς δεύτερης ζωῆς ἢ ὁ κύκλος τους εἶναι ἀπολύτως ὀρισμένος, τίς περισσότερες φορὲς ἡμερήσιος καί ἐξαντλεῖται τὴν ἐπομένη; Πρόκειται γιά βιβλία πού χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀναπόφευ-

κτη μερικότητα ἢ τὴν ἀκυρωτικὴ ἀποσπασματικότητα;

Βέβαια, οἱ γράφοντες «συγχρονικά» κείμενα γνωρίζουν πὼς κατ' οὐσίαν ἕνα καί μοναδικὸ βιβλίο γράφουν, ἔστω πολῦτομο, χωρισμένο σέ κεφάλαια, σέ περιόδους ἢ ἀκόμα καί συνεχοῦς ροῆς. Ἄλλος γράφει μέ ἰδιότυπο τρόπο κάποια ἀτελὴ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, ἄλλος συνθέτει ἕνα ἀτελεῦττο παλίμψηστο, ἄλλος τό ἐλλειπτικὸ προσωπικὸ του ἡμερολόγιο, ἄλλος χρονικά τῆς ἐποχῆς ἐξοφλώντας ἀχρονολογητὲς ἐπιταγές, ὅλοι ἀποσπασματικά καί ἄνισα, τό ἀποτέλεσμα ψηφίδες ζωῆς κειμένων ἐπὶ κειμένων, μαρτυρίες ἀναγνώσεων ἀναγνωστῶν, χρονικὲς ἐνδείξεις ἐπὶ τῆς διαχρονίας τῆς πάντα προηγούμενης καί προβαδίζουσας πρωτογενοῦς λογοτεχνίας. Ἡ ἀνάγκη καί ἡ πρόθεση γιά εὐρύτερες ἀναπτύξεις δεδομένη καί παρούσα, ἀλλὰ σπανίως ἱκανοποιούμενη, ἀφήνοντας μετέωρο τό διάθεμα καί τό μόχθο τοῦ γράφοντος καί ἀπειλητικὴ τὴν ὑπόψια πὼς αὐτὸς ἀρκεῖται στήν ἐφήμερη δόξα, στήν ἐπὶ τροχῶδη ἀναγνωσιμότητα, στήν ἐπαγγελματικὴ θαλπωρὴ, ἔστω καί ἂν εἶναι γνωστὸ πὼς κατὰ κανόνα πρόκειται γιά «ετεροαπασχόληση», γιά «δεύτερη δουλειά» ὄχι πάντα ἐπ' ἀμοιβῆ καί σίγουρα ἀπὸ τίς πλέον κακοπληρωμένες, ἀγχωτικὴ γιατί ἡ ἐπικαιρότητα εἶναι ἀμείλικτη, ἄδοξη στήν προοπτικὴ τοῦ χρόνου γιατί τό περιοδικὸ σπανίως μπαίνει στὴ βιβλιοθήκη καί ἡ ἐφημερίδα ποτέ, μέ παραλυτικὸ τό αἶσθημα τῆς ματαιότητας.

Νόμιμη ὅμως ἡ ἀνάκληση δημοσιευθέντων κειμένων, τεκμήριο σπονδῶν στήν ἀενάως μάταιη περικύκλωση τοῦ «θέματος» καί τῆς «ἀλήθειας», πού πάντα διαφεύγουν, καταλείποντας μόνο τίς μνημειώσεις καί τὴν ἐργολογία ἄλλων ἐκδοχῶν τοῦ κριτικοῦ λόγου καί κάποια δυσδιάκριτα ἴχνη τῶν ἐφήμερων ἐπεισοδίων. Ἀνάκληση, βέβαια, καί γιά «τρέχοντα» κείμενα, γιατί μόνο ἔτσι ἡ σπλαχνικὴ λήθη δέν θά καλύψει ὅσες ἐγκυρες καί ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις τῆς διάρκειας, τῆς ἐντασης καί κυρίως τῆς ἐπικαιρικότητας τῶν ἐρωτημάτων, ἐν ὀλίγοις τῆς ἰσχύος τους.

Τά κείμενα πού συλλέγει στό βιβλίο του ὁ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου ὁποδὴποτε δημιουργοῦν ἕνα σύνολο, τό ὁποῖο περιγράφει τό φάσμα τῶν προτιμῶν του καί ἀπογράφει τίς σταθερές τῆς κριτικῆς του ματιᾶς, παρότι τό κάθε κείμενο ξεχωριστὰ ἀποτελεῖ καί ἕνα σχέδιο μονογραφίας. Νομίζω ὅμως πὼς δικαιοῦμαι νά περιμένω (εὐχόμαι) καί ἕνα ἀκόμα βιβλίο μέ περισσότερα ἢ καί ἀμιγῶς βιβλιοκριτικά κείμενα, τά ὁποῖα, ὡς ἀναγνώστης, τά προσέλαβα ὡς αὐτοτελὴ καί ὀλοκληρωμένα καί εἶμαι σίγουρος πὼς εἶναι ἀρκετὰ τόν ἀριθμὸ.

- **ΒΙΒΛΙΟΑΜΦΙΑΣΤΗΣ**, περιοδικὴ ἔκδοση γιά τὴν ἐλληνικὴ βιβλιοδεσία, Ἀθήνα 1999, ἔκδοση ἐργαστηρίου βιβλιοδεσιῶν Μπάμπη Λέγγα, σ. 319.

Πάντα ή βιβλιοδεσία ήταν αποτέλεσμα αναγκών πρακτικῶν καί συνάμα αισθητικῶν. Ἀνάλογες καί οἱ τιμές της (καί μέ τίς δύο σημασίες τῆς λέξης), διαχωρισμένα τά προϊόντα της, ἄλλοι οἱ παραγωγικοί τεχνίτες καί ἄλλοι οἱ μαίτρ τοῦ εἴδους. Μήπως, λοιπόν, μιά σημερινή ἔκδοση γιά τή βιβλιοδεσία ἔχει νά ἐπιλέξει ἀνάμεσα στήν ἀνιστόρηση ἔνδοξων ἐποχῶν καί στήν προσπάθεια διάσωσης της στήν ἐποχή τῆς ψηφιακῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κειμένων;

Ὁ τόμος *Βιβλιοαμφιάστης* ἐκδίδεται κάτω ἀπό τό βάρος αὐτοῦ τοῦ ἐρωτήματος, προσπαθώντας νά βγεῖ ἔξω ἀπο τήν ἐπικράτειά του. Ἀναδεικνύει τήν αὐτόνομη καλλιτεχνική διάσταση τῆς βιβλιοδεσίας καί τήν ἱστορική της διαδρομή, ἐνσωματώνει πληροφορίες τεχνικές καί δείγματα τῆς δουλειᾶς διακεκομμένων βιβλιοδετῶν, διαγράφει τήν πορεία τοῦ ἐπαγγέλματος στή νεοελληνική κοινωνική πραγματικότητα. Μέ λίγα λόγια, ὁ *Βιβλιοαμφιάστης* κατοχυρώνει μέ ἄρκετά ἐπιχειρήματα τήν ἀνάγκη νά συνεχιστεῖ αὐτή ἡ τέχνη, προσφέροντας τό καλαίσθητο «σῶμα» του ὡς ἀναμφισβήτητη ἐπικύρωση καί ἐπιπρόσθετη ἀπόδειξη τῆς ἀλήθειας τῶν λόγων τοῦ τόμου, ἀλλά καί τῆς ποιότητάς τοῦ ἔργου τῶν σημερινῶν βιβλιοδετῶν.

Κώστας Βούλγαρης

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ

John Ashbery, *Αὐτοπροσωπογραφία σέ κυρτό κάτοπτρο*, μτφρ. Χάρης Βλαδιανός, δίγλωσση ἔκδοση, ἐπίμετρο Harold Bloom, 6' ἔκδοση ἀναθεωρημένη, Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 82.

Ζέφη Δαράκη, *Ποίηση 1971-1992*, ἐκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 1999, σ. 294.

Πέτρος Α. Δήμας, *Ὀλίγο φῶς καί μακρινό...* Ἀνθολογία κινέζικης ποίησης, ἐκδ. Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 1999, σ. 141.

Κέιτ Ἄτκινσον, *Τό ἀνθρώπινο κροκέ*, μυθιστόρημα, μτφρ. Ἀργυρώ Μάνογλου, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 1999, σ. 401.

Ρόμπερτ Λίντελ, *Ἀνύπαρκτη Πολιτεία*, μυθιστόρημα, μτφρ. Εὐαγγελία Κιζήλου, ἐπιμ. Ἄννυ Σπυράκου, ἐπίμετρο Ἴων Ζῶτος, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1998, σ. 301.

Πῶλ Γουέστ, *Ὁ γιατρός τοῦ Λόρδου Βύρωνα*, μυθιστόρημα, μτφρ. Δημήτρης Παππᾶς, ἐπιμέλεια-σημειώσεις Ἄννυ Σπυράκου, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 441.

Ἄρης Κυριαζῆς, *Ἡ Ἐρατώ εἰς Λέσβον καί εἰς τόν Μυτιληναίων Αἰγιαλόν*, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1999, σ. 109.

Γιώργος-Ἰκάρως Μπαμπασάκης, *Au Revoir*, σημειώσεις στή σκιά μιᾶς συνάντησης, μυθιστόρημα, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 1999, σ. 141.

• ΙΣΤΟΡΙΑ

Loring Danforth, *Ἡ μακεδονική διαμάχη. Ὁ ἐθνικισμός σέ ἕναν ὑπερεθνικό κόσμο*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 294.

Arna Momigliano, *Ξένη σοφία. Τά ὄρια τοῦ ἐξελληνισμού στήν Ἀρχαιότητα*, μτφρ. Ἀλεξάνδρα Κατσιβελάκη, ἐπιμ. Δήμος Κουβίδης, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1998, σ. 266.

Πιέρ Βιντάλ-Νακέ, *Πέρα ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική δημοκρατία*, μτφρ. Θέμης Μιχαήλ, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 495.

• ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Marc Augè, *Γιά μιά ἀνθρωπολογία τῶν σύγχρονων κόσμων*, εἰς. Ἐλπίδα Ρίκου, μτφρ. Δέσποινα Σαραφίδου, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 238.

• ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

Κοινωνιολογική θεωρία τῆς ἀνάπτυξης (συλλογικό), μτφρ. Κώστας Ἀθανασίου-Θόδωρος Παρασκευόπουλος, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Ἀλέξανδρος-Ἀνδρέας Κύρτσος, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1999, σ. 395.

Ἐ. Παπαταξιάρχης-Θ. Παπαδέλλης (ἐπιμ.), *Ταυτότητες καί φύλο στή σύγχρονη Ἑλλάδα*, ἐκδ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1999, σ. 410.

• ΔΟΚΙΜΙΑ

Robert Misrahi, *Ἡ εὐτυχία. Δοκίμιο γιά τή χαρά*, μτφρ. Εὐη Καμκούρογλου, ἐπιμ. Βάνα Γρηγοροπούλου-Ἄννα Περιστέρη, ἐκδ. Scripta, Ἀθήνα 1999.

• ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Γιώργος Νικ. Γαλάνης, *Εἰσαγωγή στήν ψυχολογία τῆς καθημερινῆς διαπροσωπικῆς ἐπικοινωνίας. Ἐπιλεγμένα θέματα*, ἐκδ. Παπαζῆση, Ἀθήνα 1999, σ. 249.

• ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Γιώργος Ψαχαρόπουλος, *Οἰκονομική τῆς ἐκπαίδευσης*, ἐκδ. Παπαζῆση, Ἀθήνα 1999, σ. 209.

